

Niet te ver uit de kast

Niet te ver uit de kast

Ervaringen van homo- en biseksuelen in Nederland

Saskia Keuzenkamp (red.)

Niels Kooiman

Jantine van Lisdonk

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, maart 2012

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het scp verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het scp te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2012

scp-publicatie 2012-10

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Vertaling samenvatting: Julian Ross, Carlisle, Engeland

Omslagillustratie: © Thinkstock

Omslagontwerp: bureau Stijlzoorg, Utrecht

ISBN 978 90 377 0603 1

NUR 740

Voorzover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 vx Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

De auteurs van scp-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	7
1 Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland: onderzoek onder de doelgroep	9
1.1 Ervaringen van homoseksuele mannen, lesbische vrouwen en biseksuelen	9
1.2 Hoeveel homo- en biseksuelen zijn er?	10
1.3 Homo- en biseksuelen in dit onderzoek	12
1.4 Bronnen	14
Noten	16
2 Openheid over seksuele voorkeur in een homovriendelijke samenleving	17
2.1 Tegenover wie zijn homoseksuelen open over hun seksuele voorkeur?	18
2.2 Leeftijd bij bewustwording	21
2.3 Leeftijd bij eerste coming-out	22
2.4 Ervaren en verwachte acceptatie van ouders	24
2.5 Openheid naar de omgeving	26
2.6 Meestal open	28
Noot	29
3 Veilig over straat?	30
3.1 Gebrekkig zicht op de omvang van homogereleerd geweld	30
3.2 Gevoelens van onveiligheid in de openbare ruimte	31
3.3 Homonegativiteit en gedragsaanpassing in de openbare ruimte	33
3.4 Reacties op negatieve ervaringen in de openbare ruimte	38
3.5 Samenvatting en conclusies	40
Noten	41
4 Onderwijs en werk	42
4.1 Ervaringen van studenten in het mbo, hbo en wo	42
4.2 Hoe veilig is het mbo voor homoseksuele medewerkers?	46
4.3 Homonegatieve ervaringen en gedragsaanpassingen op het werk	49
4.4 Conclusies	56
Noten	57
5 Ervaringen in de sport	58
5.1 Verschillen in sportgedrag tussen homo- en heteroseksuelen	58
5.2 Openheid en acceptatie in de sportomgeving	59
5.3 Negatieve reacties en gedragsaanpassingen in de sport	62
5.4 Conclusie	65

6	Zelfacceptatie, psychisch welbevinden en suicidaliteit	66
6.1	Zelfacceptatie	67
6.2	Psychische gezondheid	70
6.3	Suïcidaliteit	73
6.4	Conclusie	77
	Noten	77
7	Biseksualiteit: vele gezichten en tegelijkertijd onzichtbaar	78
7.1	Blik op biseksualiteit	78
7.2	Blinde vlekken en methodologische dilemma's	79
7.3	Biseksualiteit en generaties: maatschappelijke trend of hype onder jongeren?	80
7.4	Specifieke kwesties en dilemma's voor biseksuelen	81
7.5	De houding tegenover biseksualiteit in Nederland	83
7.6	Ervaringen van biseksuelen	86
7.7	Coming-out, acceptatie en negatieve ervaringen	90
7.8	Zelfacceptatie, psychische gezondheid en suicidaliteit	93
7.9	Slotbeschouwing: biseksuelen in de toekomst beter in beeld	95
	Noten	99
8	Gewoon niet opvallen	100
8.1	Ervaringen met acceptatie van homoseksualiteit volgens de doelgroep	100
8.2	Openheid en ervaren acceptatie	101
8.3	Homonegativiteit en gedragsaanpassingen	102
8.4	Psychisch welbevinden	104
8.5	Biseksuelen	104
8.6	Ten slotte	106
	Noten	108
	Summary and discussion	109
	Notes	117
	Bijlage A Achtergrondkenmerken deelnemers Roze Vragenlijst en Roze Panel	118
	Bijlage B Tabellen bij hoofdstuk 2	121
	Bijlage C Tabel bij hoofdstuk 3	124
	Bijlage D Tabellen bij hoofdstuk 4	125
	Bijlage E Tabel bij hoofdstuk 5	127
	Bijlage F Tabellen bij hoofdstuk 6	128
	Bijlage G Tabel bij hoofdstuk 7	131
	Literatuur	132
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	138

Voorwoord

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (scP) voert in opdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw) periodiek onderzoek uit naar ontwikkelingen in de acceptatie van homoseksualiteit. Opinieonderzoeken onder de bevolking zijn daarvoor een belangrijke bron. Gedurende langere tijd worden steeds dezelfde vragen gesteld, zodat duidelijk wordt in hoeverre de acceptatie toeneemt.

In dit rapport staan echter de ervaringen van homo- en biseksuele mannen en vrouwen zelf centraal. Helaas ontbreken onderzoeken die een vergelijking van hun ervaringen in de tijd mogelijk maken. Wel is voor het eerst sprake van een brede vragenlijst onder zowel mannen als vrouwen. De meeste eerdere enquêtes zijn alleen onder mannen of (maar minder vaak) alleen onder vrouwen afgenomen. Of het bijvoorbeeld zo is dat meer homoseksuele mannen dan lesbische vrouwen het slachtoffer zijn geworden van intimidatie en geweld was niet bekend. Ook niet uit het enige onderzoek op dat terrein waarin wel beide seksen zijn onderzocht, maar dat niet gebaseerd was op een nette steekproef (Van San en De Boom 2006).

Dit rapport laat overigens zien dat inderdaad meer homoseksuele mannen dan lesbische vrouwen negatieve reacties krijgen vanwege hun seksuele geaardheid, maar in beide groepen werd de meerderheid hiermee niet geconfronteerd.

De conceptteksten van dit rapport zijn van commentaar voorzien door een leescommissie waarin behalve enkele scP-medewerkers ook dr. Judith Schuyf (Movisie) zat. Mede namens de onderzoekers dank ik haar voor haar constructieve feedback. Ook dank aan drs. Jan Neuvel en msc. Sandra van den Dungen (Expertisecentrum Beroepsonderwijs) voor het verstrekken van informatie over de ervaringen van het personeel in het mbo.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

1 Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland: onderzoek onder de doelgroep

Saskia Keuzenkamp en Jantine van Lisdonk

1.1 Ervaringen van homoseksuele mannen, lesbische vrouwen en biseksuelen

Nederland is koploper in de wereld wat betreft de acceptatie van homoseksualiteit, zo blijkt uit tal van bevolkingsonderzoeken. Het aandeel onder de bevolking dat er negatief tegenover staat, was in 2010 10%; in 2006 was het nog 15%. Dit zijn de belangrijkste conclusies van de recentste publicatie van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) over de acceptatie van homoseksualiteit in Nederland (Keuzenkamp 2011). Op dezelfde dag rapporteerde het SCP over de eigen ervaringen van homoseksuele mannen en vrouwen op het werk (Keuzenkamp en Oudejans 2011). Een belangrijke conclusie daaruit was dat 28% van de homoseksuele mannen en 14% van de lesbische vrouwen in 2010 op het werk is geconfronteerd met negatieve reacties op hun seksuele voorkeur. En 21% van de homoseksuele mannen en 13% van de lesbische vrouwen zegt zich in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek onveilig te zijn gaan voelen. Het betreft weliswaar steeds een minderheid, maar gezien de eerdergenoemde hoge mate van acceptatie onder de bevolking roepen deze percentages toch vragen op.

Hoe is te begrijpen dat in zo'n homovriendelijk land toch een betrekkelijk grote groep homoseksuelen op het werk negatieve ervaringen heeft die te maken hebben met de seksuele voorkeur en zich onveilig te zijn gaan voelen? Allereerst is van belang te bedenken dat de gegevens uit verschillende bronnen komen: de eerste uit algemene enquêtes onder de bevolking, de laatste uit onderzoek onder de doelgroep. Bevolkingsenquêtes geven mogelijk een te rooskleurig beeld, omdat mensen geneigd zijn sociaal wenselijke antwoorden te geven. Acceptatie van homoseksualiteit is tegenwoordig de norm. Het is echter mogelijk dat sommige mensen daar meer moeite mee hebben dan ze in een enquête laten blijken. Homoseksuele mannen en vrouwen zouden dat in het dagelijks leven kunnen merken. Onderzoek onder hen zou dan laten zien dat het met de acceptatie minder goed is gesteld dan uit algemene bevolkingsonderzoeken blijkt. Maar ook is van belang dat acceptatie een subjectief begrip is. Het is denkbaar dat iemand beweert homoseksuelen te accepteren, maar dat homoseksuelen dat niet zo ervaren. Bij het percentage van 10% dat negatief tegenover homoseksualiteit staat, moet bovendien worden bedacht dat dit is gebaseerd op een schaal die verschillende stellingen omvat. De antwoorden op de afzonderlijke stellingen laten zien dat de acceptatie van homoseksualiteit zijn beperkingen kent. Zo neemt 41% van de bevolking aanstoot aan twee mannen die elkaar op straat zoenen, terwijl dat percentage slechts 13% is als het om een man en een vrouw gaat. Homoseksualiteit moet dus niet echt zichtbaar zijn. En tot slot kan het zo zijn dat relatief veel homoseksuelen last hebben van een relatief kleine groep heteroseksuelen die moeite heeft met homoseksualiteit.

In dit rapport gaan we in op de acceptatie van homo- en biseksualiteit zoals die wordt ervaren door de groep zelf. Voelen ze zich geaccepteerd en zijn ze open over hun

seksuele voorkeur? Hoe is het gesteld met hun welbevinden en in hoeverre is er sprake van psychosociale problemen? Gelet op de nadruk in het beleid op het thema veiligheid gaan we uitgebreid in op het vóórkomen van negatieve reacties. We onderzoeken dat in verschillende contexten: de openbare ruimte, op school en werk en in de sport. Passen homoseksuelen zich aan om negatieve reacties te voorkomen? Wat doen degenen die slachtoffer zijn geworden van antihomogeweld? Omdat de beschikbare gegevens over biseksuelen beperkt zijn, gaan we in hoofdstuk 7 apart in op hun ervaringen.

1.2 Hoeveel homo- en biseksuelen zijn er?

Het antwoord op de veelgestelde vraag hoeveel homoseksuelen er eigenlijk zijn, hangt sterk af van hoe wordt vastgesteld of iemand hetero-, homo- of biseksueel is. In de laatste anderhalve eeuw is de wijze waarop onderzoekers naar seksuele voorkeur en biseksualiteit kijken behoorlijk veranderd. Tot aan de jaren veertig werd in de wetenschap vooral onderscheid gemaakt tussen heteroseksualiteit en homoseksualiteit. Dit onderscheid rust op de gedachte om seksualiteit en gender te construeren in binaire categorieën: vrouw of man, vrouwelijk of mannelijk zijn, op mannen of op vrouwen vallen (Esterberg 2006; Rust 2000). Biseksualiteit werd niet als volwaardige seksuele voorkeur beschouwd. Het was hooguit een fase van hetero- naar homoseksualiteit die gepaard gaat met twijfel en verwarring.

Onderzoek van Kinsey in de jaren veertig en vijftig bracht hierin verandering (Kinsey et al. 1948). Hij stelde dat seksuele voorkeur niet uit slechts twee categorieën bestond, maar als een continuüm beschouwd dient te worden. Deze nieuwe visie op seksuele voorkeur was destijds revolutionair. In Kinseys model waren heteroseksualiteit en homoseksualiteit de uiterste categorieën op een denkbeeldige lijn. Deze kijk op seksuele voorkeur leidde ook tot een verandering in de visie op homo- en biseksualiteit van 'afwijkend en deviant' naar een 'gezonde, erkende en normale seksuele voorkeur'. Bovendien kreeg biseksualiteit in dit model een duidelijke plek. Kinseys onderzoek liet ook zien dat homo- en biseksuele ervaringen onder de Amerikaanse bevolking veel vaker voorkwamen dan tot dan toe werd verondersteld.

In de decennia die daarop volgden, gingen wetenschappers seksuele voorkeur steeds meer beschouwen als een fenomeen dat uit meerdere dimensies bestaat. Een van de bekendste modellen waarin dit is uitgewerkt, is dat van Klein et al. (1985). Dat model onderscheidt zeven dimensies: seksuele aantrekking, seksueel gedrag, seksuele fantasieën, emotionele voorkeur, sociale voorkeur, homoseksuele/heteroseksuele leefstijl en seksuele identificatie. Mensen kunnen op alle dimensies hetzelfde scoren en bijvoorbeeld in alle opzichten gericht zijn op de andere sekse. Dat kan echter ook verschillen. Zo kan iemand zich seksueel aangetrokken voelen tot de eigen sekse, maar toch uitsluitend seks hebben met iemand van het andere geslacht. Bovendien kunnen de voorkeuren en het gedrag van mensen door de jaren heen veranderen. De kracht van dit model is dat het niet alleen gradaties van seksuele voorkeur erkent (zoals het model van Kinsey), maar ook verschil in ervaringen tussen dimensies als reële optie beschouwt en er rekening mee houdt dat ervaringen kunnen veranderen in de tijd.

De seksuele voorkeur is een complex verschijnsel, maar in onderzoek is het vaak niet doenlijk om met alle mogelijke varianten rekening te houden. Er zijn in enquêtes vooral drie benaderingen te vinden: vragen naar de seksuele identiteit, naar het seksuele gedrag en naar de (seksuele) aantrekking. Een vraag naar de seksuele identiteit gaat over het zelfbeeld van mensen, gekoppeld aan een bepaald label dat men voor zichzelf gebruikt: homoseksueel/lesbisch, biseksueel of heteroseksueel. Het nadeel van deze vraag is dat respondenten deze labels niet altijd willen gebruiken: men wil niet in een hokje geplaatst worden of heeft moeite met bepaalde termen. Om al te stringente categorieën te omzeilen, wordt er soms gewerkt met vijf antwoordcategorieën: de hiervoor genoemde drie, aangevuld met 'overwegend homoseksueel' en 'overwegend heteroseksueel'. Een tweede invalshoek is vragen naar seksueel gedrag: heeft de respondent ooit of in (bv.) het afgelopen jaar seks gehad met iemand van hetzelfde geslacht? Deze vraagstelling is vooral van belang als het onderzoek is gericht op het in beeld brengen van seksuele gezondheid en risicogedrag. En als derde wordt wel gevraagd naar de (seksuele) aantrekking: alleen tot de eigen sekse, tot beide of alleen tot de andere sekse. Net als bij de eerste variant worden er ook hier soms vijf (of zelfs zeven) antwoordmogelijkheden gegeven, namelijk door extra categorieën toe te voegen ('vooral tot de eigen sekse' en 'vooral tot de andere sekse').

Afhankelijk van de gekozen vraagstelling resulteren er verschillende percentages voor het aandeel bevroegden dat geen heteroseksuele voorkeur heeft. Zowel bij mannen als bij vrouwen komt aantrekking tot seksegenoten (al dan niet in combinatie met aantrekking tot de andere sekse) het meest voor, gevolgd door ooit (ook) seks hebben gehad met een seksegenoot en ten slotte door zelfidentificatie als homo- of biseksueel (Bakker en Vanwesenbeeck 2006).

Tabel 1.1

Seksuele identiteit, seksueel gedrag en seksuele aantrekking, 2006, in procenten

	mannen	vrouwen
identiteit		
homoseksueel/lesbisch	4	3
biseksueel	3	3
heteroseksueel	93	94
seksueel gedrag ooit met		
alleen eigen sekse	3	1
beide	10	12
alleen andere sekse	87	88
(seksuele) aantrekking		
tot de eigen sekse	3	2
tot beide	10	16
tot de andere sekse	87	82

Bron: Kuyper (2006)

In 2010 heeft het SCP in een representatief onderzoek onder de Nederlandse bevolking aan mensen gevraagd naar welk geslacht hun seksuele voorkeur uitgaat. Hieruit bleek dat 3% van de mannen en 1% van de vrouwen zich uitsluitend tot de eigen sekse voelt aangetrokken (zie tabel 1.2). 6% van de mannen en 15% van de vrouwen is enigszins of evenveel op de eigen sekse gericht. Deze laatste groep, die als biseksueel getypeerd kan worden, is dus groter dan degenen wier seksuele voorkeur uitsluitend naar de eigen sekse uitgaat.

Tabel 1.2

Mate waarin de seksuele voorkeur uitgaat naar mannen respectievelijk vrouwen, naar sekse, bevolking van 16 jaar en ouder, 2010 (n = 1966, in procenten)

	mannen	vrouwen
uitsluitend andere sekse	90,5	82,9
vooral andere sekse	4,1	11,9
vrouwen én mannen	1,4	3,6
vooral eigen sekse	0,9	0,2
uitsluitend eigen sekse	3,0	1,4

Bron: SCP (SLI '10)

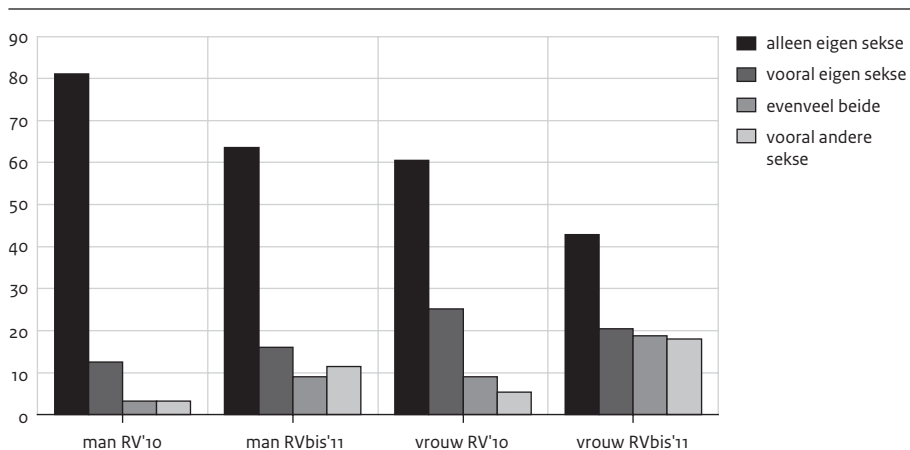
1.3 Homo- en biseksuelen in dit onderzoek

Om de doelgroep voor het onderhavige onderzoek op te sporen, is de keuze van de vraagstelling duidelijk van belang. De vraag naar de seksuele aantrekkingskracht heeft onze voorkeur. Bij de vraag naar de identiteit worden de respondenten gedwongen zichzelf een etiket op te plakken waarbij ze zich wellicht ongemakkelijk voelen. En of iemand seks heeft gehad met iemand van het eigen geslacht doet hier niet ter zake. De vraag tot wie men zich aangetrokken voelt, is de meest open vraag en hiervoor hebben we dan ook gekozen. Zoals we in de volgende paragraaf zullen toelichten, maken we in dit rapport gebruik van twee enquêtes: de Roze Vragenlijst (RV '10) en het Roze Panel (RV bis '11). In beide gevallen is de seksuele voorkeur bepaald door te vragen tot welk geslacht de respondent zich aangetrokken voelt: alleen tot mannen, vooral tot mannen, evenveel tot mannen als tot vrouwen, vooral tot vrouwen, alleen tot vrouwen.¹ Bij mannen is in beide enquêtes het aandeel dat zich uitsluitend voelt aangetrokken tot het eigen geslacht in de meerderheid. Bij vrouwen geldt dat wel voor de respondenten van de Roze Vragenlijst, maar bij het Roze Panel gaat het om iets minder dan de helft (zie figuur 1.1). Omdat het de leesbaarheid niet ten goede komt als we steeds onderscheid maken tussen vier categorieën, is onderzocht of we zouden kunnen volstaan met twee hoofdcategorieën: homoseksueel en biseksueel. Wellicht lijken degenen die zich *uitsluitend of vooral* tot het eigen geslacht aangetrokken voelen sterk op elkaar, bijvoorbeeld in mate van openheid over hun seksuele voorkeur, hun welbevinden en eventuele homonegatieve ervaringen. Zo'n samenvoeging blijkt echter niet onproblematisch te zijn (Kooiman en Keuzenkamp 2011). De groep die zich *vooral* tot het eigen geslacht aangetrokken voelt,

lijkt soms meer op degenen die zich *uitsluitend* tot het eigen geslacht aangetrokken voelt (bv. wat betreft hun coming-out) en soms meer op degenen die zich *evenveel* tot beide geslachten aangetrokken voelen (bv. bij het gemakkelijk openlijk homo zijn). Soms nemen ze zelfs een extremere positie in. Zo scoren ze wat betreft hun zelfacceptatie en psychisch welbevinden negatiever dan de andere categorieën. Waar de verschillen beperkt zijn, zullen we in dit rapport omwille van de leesbaarheid de categorie die zich *vooral* tot het eigen geslacht aangetrokken voelt, samenvoegen met degenen die zich *alleen* tot het eigen geslacht aangetrokken voelen. Als er sprake is van duidelijke verschillen, zullen we dat echter in de tekst vermelden. Aan biseksuelen is een afzonderlijk hoofdstuk gewijd. Daarin zijn degenen die zich evenveel tot beide geslachten en degenen die zich vooral tot het andere geslacht aangetrokken voelen als biseksueel beschouwd (zie verder hoofdstuk 7).²

Figuur 1.1

Geslacht waartoe homo- en biseksuelen zich aangetrokken voelen, naar sekse, 18-64-jarigen, volgens twee enquêtes, 2010 en 2011 (in procenten)

Bron: SCP (RV'10 en RVbis'11)

In de figuur valt op dat het aandeel respondenten dat zich alleen tot het eigen geslacht aantrokken voelt veel kleiner is onder de respondenten van het Roze Panel (rvbis'11) dan onder die van de Roze Vragenlijst (rv'10) en het aandeel dat zich ook/evenveel/vooral tot het andere geslacht aantrokken voelt dus veel groter. Kennelijk zijn we er met de Roze Vragenlijst niet goed in geslaagd biseksuelen in het onderzoek te betrekken, wat mogelijk een gevolg is van de gehanteerde wervingsmethode. Voor de Roze Vragenlijst is namelijk vooral geworven via op homoseksuele mannen en vrouwen gerichte websites, organisaties en media; bij het Roze Panel gaat het om een steekproef uit een omvangrijk, algemeen panel van Intomart GfK (zie ook § 1.3). Uit een vergelijkend onderzoek naar de selectiviteit van de beide enquêtes blijkt bovendien dat de biseksuelen uit de Roze Vragenlijst veel vaker open zijn over hun biseksualiteit (Ferneer en Keuzenkamp 2011).

Het gaat dus om een specifieke groep onder de biseksuelen. We hebben daarom geconcludeerd dat de Roze Vragenlijst geen geschikte bron is om over biseksuelen te rapporteren. Dit rapport bevat zoals gezegd wel een apart hoofdstuk over biseksuelen (zie hoofdstuk 7). Daarin geven we vooral op basis van de literatuur weer wat er over hen bekend is, aangevuld met een beperkt aantal gegevens uit het Roze Panel.

1.4 Bronnen

Er bestond tot nog toe geen landelijke enquête onder homo's, lesbo's en biseksuelen. In het SCP-rapport *Steeds gewoner, nooit gewoon* maakten we gebruik van drie verschillende surveys: onder vrouwen (uitgevoerd door Stichting Ondersteboven), onder mannen (extra vragen die ten behoeve van ons onderzoek waren meegenomen in de Schorer Monitor) en een eigen enquête onder homo- en biseksuele jongeren (SameFeelings). Voor deze huidige rapportage heeft het SCP een nieuwe survey ontwikkeld, waarmee we de drie groepen tegelijkertijd hebben bevraagd (de Roze Vragenlijst). Thema's die daarin aan bod kwamen, zijn: coming-out, acceptatie door de omgeving, veiligheidsbeleving, homonegatieve ervaringen en de gevolgen daarvan, de aangiftebereidheid bij slachtoffers en psychisch welbevinden. De data zijn in het najaar van 2010 verzameld via een *convenience sample* (zie kader 1.1). In totaal hebben 5420 respondenten de vragenlijst ingevuld.

Om zicht te krijgen op de selectiviteit van de respondenten van de Roze Vragenlijst is begin 2011 een aparte enquête gehouden onder homo- en biseksuele mannen en vrouwen die deelnemen aan een bestaand internetpanel. Intomart GfK had namelijk bij de screening van hun online panel in augustus 2010 gevraagd naar de seksuele oriëntatie van de deelnemers. We legden een steekproef van de homoseksuele mannen, lesbische vrouwen en biseksuelen uit dat panel een deel van de vragen uit de Roze Vragenlijst voor. Daarbij zijn uitsluitend degenen betrokken die niet via zelfaanmelding in het panel zijn beland (zie kader 1.1). Hoewel het ook bij deze steekproef dus niet gaat om een aselechte steekproef uit de bevolking (want er zitten alleen mensen in die aan een panel willen meedoen), is het plausibel om aan te nemen dat de selectiviteit van de respondenten uit dat panel niet gerelateerd is aan de seksuele voorkeur. Waar mogelijk gebruiken we in dit rapport daarom de gegevens van het Roze Panel.

Kader 1.1 De Roze Vragenlijst (RV'10) en het Roze Panel (RVbis'11)

De deelnemers van de Roze Vragenlijst zijn een *convenience sample*: personen konden zichzelf aanmelden voor deelname aan het onderzoek. Via verschillende kanalen zijn de respondenten geworven. Zo zijn er oproepen en berichten geplaatst op tal van websites en social media (Facebook, Hyves en Twitter) die zich richten op homoseksuelen mannen, lesbische vrouwen en biseksuelen. Landelijke en lokale zelforganisaties hebben oproepen verspreid via hun netwerken. Er is geworven op feesten en locaties waar veel homo- en biseksuele mannen en vrouwen komen. Er is een persbericht verspreid over het onderzoek, met een link naar de website van de vragenlijst en waarop ook een kort interview met Ronald Plasterk stond (tot kort voor het onderzoek de minister die zich bezighield met onder andere het homo- en lesbisch emancipatiebeleid). Dat persbericht heeft ertoe geleid dat ook in een aantal algemene media aandacht is besteed aan de oproep voor dit onderzoek (zoals de *Telegraaf* en het *Radio 1 Journaal*).

Het veldwerk vond eind 2010 plaats en in totaal 5420 personen van 16 jaar of ouder hebben de vragenlijst ingevuld. 42% van de respondenten kwam bij de vragenlijst terecht via een website voor homo- en biseksuelen, 25% via een vriend(in), 21% via sociale media, 5% via een algemene website, 3% via een flyer en 11% op een andere manier. Bij die laatste categorie bleek het in de helft van de gevallen om algemene kanalen te gaan en in de andere helft om homospecifieke.

Wat we hier het Roze Panel noemen, betreft een steekproef van deelnemers aan het online panel van Intomart GfK, die bij de jaarlijkse screening van het panel op de vraag naar de seksuele voorkeur hadden gemeld zich (ook) aangetrokken te voelen tot het eigen geslacht. 4,4% van de mannen zei homoseksueel te zijn, 2,4% van de vrouwen lesbisch en 1,5% van de mannen en vrouwen biseksueel. Uit deze groep zijn aselekt 1600 personen getrokken met het verzoek een vragenlijst in te vullen. Alleen degenen die niet via zelfaanmelding in het panel zijn beland, maakten deel uit van deze steekproef. De vragenlijst bevatte een deel van de vragen uit de Roze Vragenlijst. Het veldwerk vond plaats in de derde week van maart 2011. Er hebben 1000 personen van 18 jaar of ouder de vragenlijst ingevuld.

Bijlage A bevat een overzicht van de persoonskenmerken van de respondenten aan beide onderzoeken.

Een vergelijkend onderzoek naar de respondenten en uitkomsten van de beide enquêtes wijst uit dat er een aantal belangrijke onderlinge verschillen zijn (Ferneer en Keuzenkamp 2011). We noemden al de ondervertegenwoordiging van biseksuelen onder de deelnemers aan de Roze Vragenlijst. Verder blijken er meer jongeren en meer vrouwen de Roze Vragenlijst te hebben ingevuld dan onder de deelnemers aan het Roze Panel. Dat er meer jongeren de Roze Vragenlijst invulden, kan komen doordat jongeren vaker bezig zijn met het ontdekken en uitzoeken van hun seksuele voorkeur, vaker op internet komen en vaker sites bezoeken die gericht zijn op de doelgroep. Het relatief hoge percentage vrouwen kan te maken hebben met het feit dat er onder homoseksuele mannen al veel vaker enquêtes zijn gehouden (zoals de Schorer Monitor) en lesbische vrouwen nog meer geneigd zijn mee te doen.

De verschillen in leeftijdsopbouw tussen de beide onderzoekspopulaties lijken gevolgen te hebben voor de resultaten (Ferneer en Keuzenkamp 2011). Jongeren rapporteren meer

negatieve reacties op hun homoseksualiteit en hebben meer psychische problemen dan ouderen. De Roze Vragenlijst levert dus op die punten hogere percentages op dan het Roze Panel. Als we in de analyses van de Roze Vragenlijst echter corrigeren voor verschillen in leeftijdsopbouw, scoren de respondenten van de Roze Vragenlijst nog altijd hoger op die negatieve reacties en psychische problemen. Dit wijst erop dat de deelnemers aan beide enquêtes op zulke belangrijke uitkomstmaten van elkaar verschillen. Wellicht zijn de respondenten van de Roze Vragenlijst personen voor wie hun homoseksuele voorkeur een belangrijker deel van hun leven is. De respondenten zijn vooral via homospecifieke kanalen geworven en het gaat om mensen die aan een 'roze' vragenlijst willen meedoen. Bij het rapporteren over de Roze Vragenlijst zal met deze bevindingen rekening worden gehouden. Allereerst is besloten de gegevens te wegen naar geslacht en leeftijd.³ Waar mogelijk zullen we rapporteren op basis van het Roze Panel. Aangezien het hier gaat om leden van een panel, is echter wel voorzichtigheid geboden bij het trekken van conclusies over 'de' Nederlandse homo- en biseksuelen in Nederland. We hebben weliswaar uitsluitend leden van het panel bevestigd, die daar via een aselechte steekproef in zijn beland. Maar degenen die bereid zijn om aan een panel deel te nemen, vormen een specifieke bevolkingsgroep. Het is echter niet te verwachten dat die groep selectief is wat betreft hun seksuele oriëntatie, wat bij de Roze Vragenlijst wel het geval is. Omdat lang niet alle vragen in die enquête zijn gesteld, maken we eveneens gebruik van de Roze Vragenlijst. Hoewel we zullen wegen naar leeftijd en voor vrouwen en mannen steeds apart uitspraken zullen doen, is voorzichtigheid daarbij wel geboden. In beide onderzoeken waren 65-plussers slecht vertegenwoordigd; zij zullen om die reden buiten beschouwing blijven.

Noten

- 1 Men kon ook 'weet niet' of 'geen van beide' invullen. Uit cognitieve tests die we in het kader van een ander project hielden, bleek overigens dat vrijwel iedereen een vraag naar 'seksuele aantrekking' precies hetzelfde uitlegt als een vraag naar 'aantrekking'. De enquêtes waren alleen gericht op homo- en biseksuele mannen en vrouwen. Er zitten dus geen heteroseksuelen onder de respondenten.
- 2 Degenen die vooral op het andere geslacht vallen, blijven dus buiten beschouwing. Dat waren er overigens niet veel.
- 3 Voor de Roze Vragenlijst is een weefactor gebruikt. Bij wegen wordt de verdeling van variabelen in de steekproef in overeenstemming gebracht met de verdeling in de bevolking. Het is onbekend wat de verdeling van homo- en biseksuele mannen en vrouwen over de hele Nederlandse bevolking is. Daarom is bij de Roze Vragenlijst gekozen om te wegen naar de verdeling van het Roze Panel. Bij de Roze Vragenlijst is een oververtegenwoordiging van jonge mannen en vrouwen. Dit komt mede door de manier van werven van de respondenten. Door de Roze Vragenlijst te wegen naar geslacht en leeftijd (in vijf categorieën, van 18 t/m 64 jaar) wordt er gecorrigeerd voor deze oververtegenwoordiging.

2 Openheid over seksuele voorkeur in een homovriendelijke samenleving

Niels Kooiman en Jantine van Lisdonk

Een van de belangrijkste graadmeters om vast te stellen hoeveel vrijheid homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in Nederland ervaren om te zijn wie ze zijn, is de mate waarin ze ervoor uitkomen homoseksueel dan wel lesbisch te zijn. Tijdens het proces van de coming-out ervaren homoseksuelen misschien wel het duidelijkst dat ze deel uitmaken van een minderheid in een samenleving waarin heteroseksualiteit de norm is. Heteroseksuele jongeren hoeven niet expliciet aan ouders, vrienden, medescholieren of collega's te vertellen dat ze zich aangetrokken voelen tot de andere sekse, omdat dat als vanzelfsprekend wordt aangenomen. Voor homoseksuelen ligt dat anders. Homoseksuelen wijken af van de verwachte seksuele voorkeur en moeten beslissen of, wanneer en tegenover wie ze uit de kast komen.

Het proces tot aan de coming-out is voor veel jongeren een onzekere, chaotische tijd (Van Lisdonk en Van Bergen 2010). Dit geldt zeker voor de coming-out tegenover ouders. Jongeren vinden het nog altijd moeilijk om aan hun vader en moeder te vertellen dat ze homoseksueel of lesbisch zijn (Picavet en Sandfort 2005). Ronald Plasterk, de voormalige minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en onder andere verantwoordelijk voor homo-emancipatie, stelde een nationale Coming Out Dag in om homoseksuelen die uit de kast willen komen te ondersteunen. De eerste Coming Out Dag vond plaats op 11 oktober 2008 en daarna jaarlijks. In de hoofdlijnenbrief Emancipatiebeleid 2011-2015 stelt ook het huidige kabinet dat jongeren veilig uit de kast moeten kunnen komen (TK 2010/2011). Het verbergen van de seksuele voorkeur kan negatieve effecten hebben op het psychisch welbevinden van homoseksuelen vanwege stress en continue waakzaamheid (Meyer 2003), al wijzen Rivers en Carragher (2003) erop dat geheimhouding ook positief kan uitwerken, omdat homoseksuelen dan minder te maken krijgen met negatieve reacties.

Het sociale klimaat in Nederland om uit de kast te komen, is op het eerste gezicht goed. Het is in ieder geval beter dan het enkele decennia geleden was en beter dan het in veel andere landen is. De acceptatie van homoseksualiteit onder de Nederlandse bevolking is de afgelopen decennia aanzienlijk toegenomen (Van de Meerendonk en Scheepers 2004; Keuzenkamp et al. 2006; Keuzenkamp 2011) en attitudes van Nederlanders ten aanzien van homoseksualiteit in het algemeen, gelijke rechten van homoseksuelen en homoseksualiteit in de naaste omgeving bleken onlangs onveranderd positiever dan die onder de bevolking van andere Europese landen (Keuzenkamp 2011). Daarnaast was Nederland het eerste land ter wereld waar het huwelijk voor paren van gelijke sekse juridisch mogelijk werd gemaakt en behoort Nederland tot de progressiefste landen als het gaat om gelijke rechten voor homoseksuele mannen en lesbische vrouwen (zie o.a. de Rainbow Europe Country Index van mei 2011).

Hoewel het in het algemeen dus goed gesteld is met de acceptatie van homoseksualiteit in Nederland, is heteroseksualiteit de norm en vormen homoseksuelen een minderheid waarvan de acceptatie grenzen kent. Verreweg de meeste Nederlanders hebben een positieve houding ten aanzien van homoseksualiteit in het algemeen, maar homoseksualiteit in de openbaarheid en in de naaste omgeving kunnen op minder tolerantie rekenen. Zo geeft nog niet de helft van de Nederlanders aan dat ze evenveel moeite hebben met hetero's als met homoseksuelen die op straat hand in hand lopen en zou 15% van de Nederlanders het niet aanvaardbaar vinden als hun kind zou samenwonen met een partner van dezelfde sekse (Keuzenkamp 2011).

Hoe open zijn homoseksuelen in Nederland over hun seksuele voorkeur? In dit hoofdstuk wordt allereerst bekeken of, en zo ja tegenover wie, homoseksuelen in Nederland uit de kast durven te komen. Vervolgens wordt ingegaan op de vraag hoelang jonge homoseksuelen die nu opgroeien hun seksuele voorkeur voor zich houden en hoe ze daarin verschillen van eerdere generaties. Daarna wordt ingezoomd op de relatie met de ouders. Voelen homoseksuele mannen en lesbische vrouwen dat ze door hun ouders en door hun collega's volledig worden geaccepteerd en wat zijn de redenen om tegenover hen niet uit de kast te komen? De laatste paragraaf (§ 2.6) gaat over de vraag in hoeverre homoseksuelen zich in het openbaar zodanig op hun gemak voelen dat ze openlijk homoseksueel durven te zijn. De antwoorden op al deze vragen worden beïnvloed door het sociale klimaat waarin homoseksuelen leven en de acceptatie van homoseksualiteit in de samenleving die ze ervaren. Om die reden mag worden verwacht dat de openheid van homoseksuelen in Nederland over hun seksuele voorkeur relatief groot is en dat deze in de afgelopen decennia is toegenomen.

Het sociale klimaat is niet voor alle homoseksuelen in Nederland hetzelfde. Het is bekend dat de homotolerantie in Nederland verschilt tussen groepen. Mannen, ouderen, laagopgeleiden en mensen die een religie aanhangen, vertonen gemiddeld een lagere tolerantie ten aanzien van homoseksualiteit (Keuzenkamp 2011). Onderzocht wordt of homoseksuelen die veel in contact staan met groepen die minder tolerant bleken te zijn, onder anderen laagopgeleiden en religieuzen (Keuzenkamp 2011), zelf minder open zijn over hun seksuele voorkeur. Daarnaast is de tolerantie jegens homoseksuele mannen geringer dan jegens lesbische vrouwen. Zo geven zowel middelbare scholieren als volwassenen aan meer moeite te hebben met twee zoenende mannen in het openbaar dan met twee zoenende vrouwen (Keuzenkamp 2011). Daarom zal worden beoordeeld of lesbische vrouwen ook inderdaad gemakkelijker openlijk voor hun seksuele voorkeur uitkomen dan homoseksuele mannen.

2.1 Tegenover wie zijn homoseksuelen open over hun seksuele voorkeur?

Het is niet eenvoudig om te achterhalen hoeveel mensen in Nederland een homoseksuele voorkeur hebben, maar hier niet voor uitkomen. Allereerst speelt immers de vraag hoe de doelgroep het best 'opgespoord' kan worden (door te vragen naar aantrekking, identiteit of gedrag; zie hoofdstuk 1). Maar vervolgens moeten de leden van de doelgroep bereid zijn in een vragenlijst open te zijn over hun seksuele voorkeur. Degenen die daarover erg ambivalent zijn of hun seksuele voorkeur verborgen houden,

zullen dat wellicht niet doen en zitten dan niet in onze data. Dit probleem speelt vermoedelijk vooral als de vragenlijst mondeling wordt afgenomen. Aangezien onze enquêtes via internet zijn afgenomen, lijkt het verantwoord ervan uit te gaan dat de omvang van dit probleem in ons onderzoek meevalt.

Homoseksuelen kunnen in sommige contexten wel en in andere contexten niet uit de kast zijn. Ze kunnen er bijvoorbeeld voor kiezen om wel enkele goede vrienden op de hoogte te stellen van hun seksuele voorkeur, maar tegenover hun ouders, collega's of klasgenoten in de kast te blijven. Uit het Roze Panel blijkt dat vrijwel alle homoseksuelen van 18 tot 64 jaar tegenover ten minste één persoon uit de kast zijn (zie tabel 2.1). Vaders, moeders, broers, zussen en heteroseksuele vrienden zijn in meer dan 90% van de gevallen op de hoogte (zie tabel 2.1 en 2.2). Ongeveer driekwart van de respondenten geeft aan dat de directe collega's ervan op de hoogte zijn. Daarnaast rapporteert nog 17% dat een deel van de directe collega's op de hoogte is en een deel niet. Ruim 5% is tegenover geen enkele directe collega uit de kast.

In de Roze Vragenlijst is ook voor enkele andere groepen nagegaan tegenover wie men wel of niet open is (zie § 1.4 voor een toelichting op het Roze Panel en de Roze Vragenlijst). Broers en zussen en vrienden zijn in de meeste gevallen wel op de hoogte, maar medescholieren en -studenten veel minder. Mannen zijn vaker uit de kast tegen 'alle' medescholieren/medestudenten dan vrouwen, terwijl bij vrouwen vaker 'een deel' van de medescholieren/medestudenten op de hoogte is van hun (homo)seksuele voorkeur.

Tabel 2.1

Aandeel homoseksuelen dat in verschillende sociale verbanden uit de kast is, naar sekse, 18-64-jarigen (in procenten)

op de hoogte?	ja		sommigen		nee		weet niet	
	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw
ieemand (n = 636)	97	98	n.v.t.	n.v.t.	3	2	0	0
moeder (n = 519)	91	97	n.v.t.	n.v.t.	7	3	1	0
vader (n = 422)	89	94	n.v.t.	n.v.t.	9	4	3	3
directe collega's (n = 457)	75	77	16	18	7	4	2	1

Bron: SCP (RVbis'11)

Tabel 2.2

Aandeel homoseksuelen dat in verschillende sociale verbanden uit de kast is, naar sekse, 18-64-jarigen (in procenten)

op de hoogte?	ja		sommigen		nee		weet niet	
	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw
broers/zussen (n = 3740)	94	94	3	3	2	1	1	1
heteroseksuele vrienden (n = 3977)	91	95	6	4	2	1	0	0
medestudenten/scholieren (n = 251)	47	38	37	45	10	15	5	3

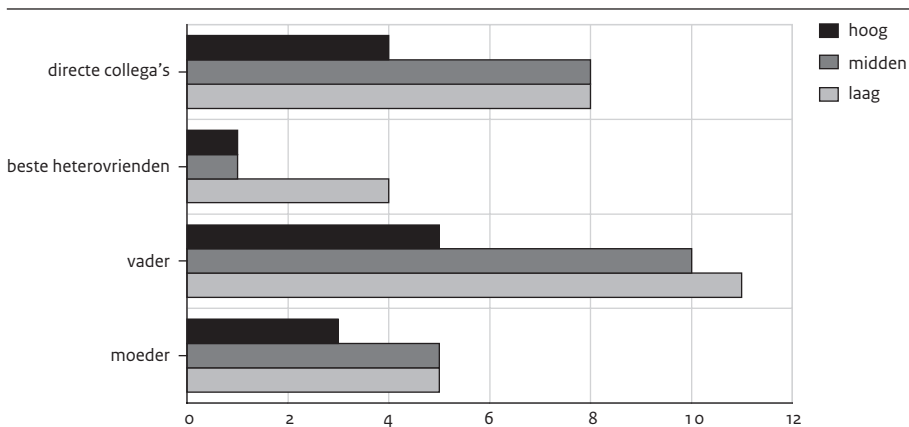
Bron: SCP (RV'10)

Zijn sommige groepen homoseksuelen meer open dan andere? Uit eerder onderzoek naar acceptatie van homoseksualiteit in Nederland (Keuzenkamp 2010) bleek dat naast mannen ook ouderen, laagopgeleiden en orthodox religieuzen relatief vaak een negatieve houding hebben ten aanzien van homoseksualiteit. homoseksuelen die zijn opgevoed door ouders die een religie aanhangen, zouden om die reden minder vaak open kunnen zijn tegenover hun ouders dan zij die niet in een religieuze omgeving zijn opgevoed. Dat blijkt echter niet zo te zijn.

Laagopgeleiden zijn minder vaak uit de kast tegenover hun ouders, heteroseksuele vrienden en directe collega's dan hoogopgeleiden (zie figuur 2.1). De verschillen zijn echter maar 1 of 2 procentpunten groot; ook onder laagopgeleiden is de meerderheid open over hun homoseksualiteit.

Figuur 2.1

Aandeel homoseksuelen dat niet uit de kast is tegenover moeder, vader, (sommige) heteroseksuele vrienden en (sommige) directe collega's, naar opleidingsniveau, 18-64-jarigen (in procenten)^a

a Degenen die niet weten of hun moeder, vader, collega's of heteroseksuele vrienden op de hoogte zijn, zijn in de percentages inbegrepen.

Bron: SCP (RV'10)

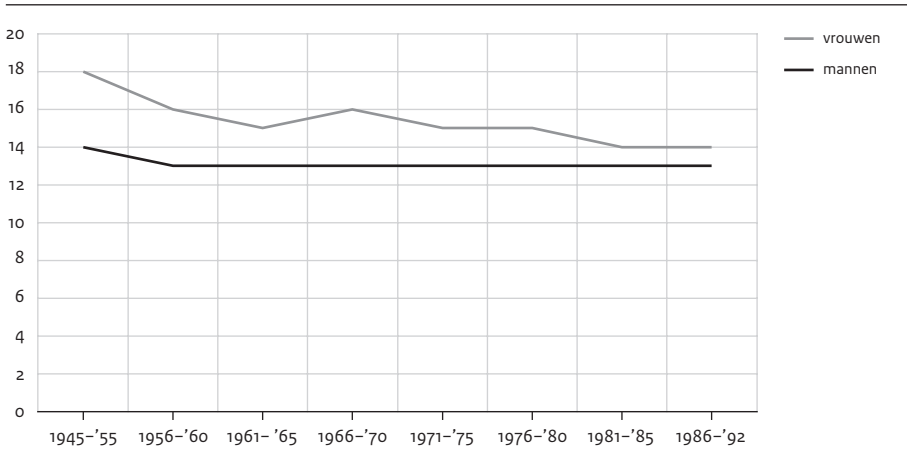
2.2 Leeftijd bij bewustwording

Het proces van coming-out begint bij de bewustwording van de eigen homoseksuele voorkeur. Savin-Williams (2005) constateert dat de leeftijd waarop jongeren zich bewust worden van hun homoseksuele voorkeur in de Verenigde Staten gedurende de afgelopen decennia is gedaald. Hij concludeert dat dit samenhangt met de toegenomen acceptatie en zichtbaarheid van homoseksualiteit. De invloed van culturele en sociale factoren op seksualiteit wordt in veel studies bevestigd, al is deze bij vrouwen sterker dan bij mannen (Baumeister 2000; Diamond 2006; Diamond en Savin-Williams 2000; Peplau en Garnets 2000; Kuyper en Vanwesenbeeck 2009). In Nederland bleek uit recent onderzoek onder homoseksuele jongeren van 16 tot 25 jaar (gemiddeld 20 jaar) dat jongens gemiddeld 12,6 jaar en meisjes gemiddeld 13,5 jaar zijn als ze zich voor het eerst bewust worden van hun aantrekking tot seksegenoten (Van Lisdonk en Van Bergen 2010). Het is echter niet bekend of de leeftijd van de eerste bewustwording ook in Nederland in de loop der tijd is veranderd. Het is de vraag of de toegenomen zichtbaarheid en acceptatie van homoseksualiteit in Nederland in de afgelopen decennia hebben geleid tot een vroegere bewustwording van de seksuele voorkeur onder homoseksuelen, en ook of die ontwikkeling inderdaad door de vrouwenemancipatie en de seksuele revolutie (analoog aan de constatering van o.a. Savin-Williams) sterker is bij vrouwen dan bij mannen. Door de leeftijden van bewustwording van verschillende geboortecohorten met elkaar te vergelijken, kan een ontwikkeling door de tijd worden waargenomen, al moet daarbij worden opgemerkt dat de rapportages van de ouderen onzekerder zijn, omdat ze een groter beroep moeten doen op hun geheugen.

De meeste homoseksuelen worden zich op jonge leeftijd bewust van hun seksuele voorkeur. De kleine groep voor wie dat pas op veel latere leeftijd geldt, beïnvloedt de gemiddelde leeftijd relatief sterk. Door die uitschieters is het verstandiger te kijken naar de mediaan (de middelste waarde van de leeftijdsverdeling) dan naar het gemiddelde. In Nederland daalt de leeftijd waarop lesbische vrouwen voor het eerst beseffen dat ze zich (ook) aangetrokken voelen tot vrouwen geleidelijk met de opeenvolgende generaties sinds de Tweede Wereldoorlog (zie figuur 2.2). Bij vrouwen tussen de 55 en 64 jaar (geboren tussen 1945 en 1955) ligt het midden van de verdeling van leeftijden van bewustwording op 18 jaar, om vervolgens met de generaties geleidelijk te dalen. Bij vrouwen tussen 18 en 24 jaar (geboren tussen 1986 en 1992) ligt de mediaan van leeftijden van bewustwording van homoseksualiteit op 14 jaar. Bij mannen uit hetzelfde leeftijdscohort (18 tot 24 jaar) ligt de mediaan met 13 jaar een jaar jonger dan bij vrouwen. Bij mannen is de leeftijd van bewustwording van hun homoseksuele voorkeur over de generaties echter niet of nauwelijks veranderd. Alleen bij het oudste leeftijdscohort mannen (tussen 55 en 64 jaar) ligt de mediaan van de leeftijd van bewustwording een jaar hoger, maar bij alle tussenliggende cohorten blijft die leeftijd stabiel op 13 jaar.

Figuur 2.2

Leeftijd waarop homoseksuelen zich bewust werden van hun seksuele voorkeur (mediaan), naar sekse en leeftijdscohort

Bron: SCP (RV'10)

De leeftijd waarop homoseksuelen zich voor het eerst bewust werden van hun seksuele voorkeur heeft zich tussen de naoorlogse leeftijdscohorten bij vrouwen dus anders ontwikkeld dan bij mannen. Lesbische vrouwen die in de eerste tien jaar na de oorlog werden geboren en opgroeiden in de jaren zestig werden zich gemiddeld ongeveer vier jaar later bewust van hun (homo)seksuele voorkeur dan homoseksuele mannen die in die tijd opgroeiden. Sinds die tijd is het verschil tussen mannen en vrouwen in leeftijd van bewustwording gestaag kleiner geworden en is er nu nauwelijks nog een verschil. De trends wijzen erop dat de toegenomen acceptatie van homoseksualiteit in Nederland sinds de jaren zestig inderdaad hebben geresulteerd in een vroegere bewustwording, vooral onder lesbische meisjes.

2.3 Leeftijd bij eerste coming-out

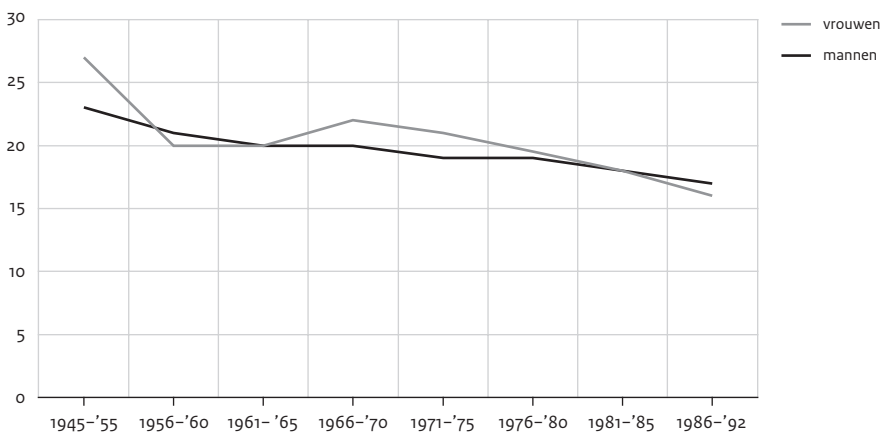
Niet alleen de leeftijd van bewustwording, maar ook het uit de kast durven komen wordt beïnvloed door de acceptatie van homoseksualiteit in de samenleving en in de naaste omgeving van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen. Om te beoordelen of de leeftijd van de eerste coming-out in de loop der tijd is veranderd, vergelijken we leeftijdsgroepen met elkaar. Bij het vergelijken van leeftijdsgroepen moet worden bedacht dat de respondenten nooit later uit de kast kunnen komen dan de leeftijd die ze hebben op het moment van ondervraging en dat degenen die nog in de kast zitten niet kunnen worden meegerekend. Om die reden zijn alleen de cohorten meegenomen waarin vrijwel iedereen uit de kast is. Alleen de jongste groep tussen 16 en 19 jaar is hierdoor buiten beschouwing gelaten. Daarnaast kunnen uitschieters die op latere leeftijd uitkomen voor hun seksuele voorkeur uiteraard alleen voorkomen in de oudere leeftijdscohorten.

Door wederom naar de mediaan te kijken in plaats van naar de gemiddelde leeftijd van coming-out wordt deze beperking grotendeels ondervangen.

De leeftijd waarop homoseksuele mannen en lesbische vrouwen voor het eerst iemand op de hoogte stelden van hun seksuele voorkeur daalt (zie figuur 2.3, zie ook Hospers en Keuzenkamp 2010 en Bos en Ehrhardt 2010). Nederlandse homoseksuelen die nu tussen 55 en 65 jaar zijn, kwamen met een leeftijd van ruim boven de 20 jaar vijf tot tien jaar later uit de kast dan homoseksuelen die nu tussen 20 en 24 jaar zijn. Met de data van de Roze Vragenlijst kan de ontwikkeling van mannen en vrouwen met elkaar worden vergeleken. Zowel bij mannen als bij vrouwen is de leeftijd van de eerste coming-out met de generaties gedaald. Alleen bij het oudste onderzochte cohort, dat tussen 55 en 64 jaar, kwamen lesbische vrouwen meer dan twee jaar later uit de kast dan homoseksuele mannen. In de overige cohorten is het verschil kleiner en bij de jongste groep, die nu tussen 20 en 24 jaar is, deden vrouwen hun coming-out zelfs wat jonger dan mannen. De mediaan van de leeftijdsverdeling van de coming-out ligt in die leeftijdsgroep bij mannen op 17 jaar en bij vrouwen op 16 jaar.

Figuur 2.3

Leeftijd waarop homoseksuele mannen en lesbische vrouwen voor het eerst uit de kast komen (mediaan), naar sekse en leeftijdscohort

Bron: SCP (RV'10)

Bij homoseksuele mannen en lesbische vrouwen is de duur van het proces tussen bewustwording en coming-out met de generaties dus drastisch afgenomen. Duurde deze periode bij mannen en vrouwen van 55 tot 65 jaar (geboren tussen 1945 en 1955) gemiddeld nog respectievelijk ruim tien jaar en bijna negen jaar, bij de jongste groep van 20 tot 24 jaar (geboren tussen 1986 en 1990) hielden mannen hun seksuele voorkeur nog maar vier jaar stil en vrouwen zelfs minder dan drie jaar. Ook deze daling van het aantal jaar dat jonge homoseksuelen in de kast blijven, wijst erop dat de jongeren van nu zich vrijer

en veiliger voelen om uit de kast te komen dan de homoseksuelen die in de voorgaande decennia opgroeiden.

2.4 Ervaren en verwachte acceptatie van ouders

Hoewel slechts een klein deel van de respondenten de seksuele voorkeur niet heeft gedeeld met hun ouders is het interessant te achterhalen wat bij deze groep de belangrijkste reden(en) hiervoor zijn. Je ouders op de hoogte stellen is immers een belangrijke stap. Uit kwalitatief onderzoek (Picavet en Sandfort 2005) is gebleken dat jongeren er moeite mee hebben om aan hun ouders te vertellen dat ze homoseksueel of lesbisch zijn. Aan degenen die niet uit de kast zijn tegenover hun ouders is gevraagd welke reden(en) ze daarvoor hebben. Meerdere motieven blijken een rol te spelen, maar de meest genoemde reden is de angst voor negatieve reacties of negatief gedrag van ouders (35%) (zie tabel 2.3). Eventueel in het verlengde van deze angst voor negatieve reacties geeft ook 11% van de respondenten aan niet als homoseksueel bekend te willen staan bij hun ouders. Er worden ook redenen gegeven die minder met angst of schaamte te maken hebben. Zo geeft bijna een kwart van de respondenten aan dat ze hun seksuele voorkeur niet met hun ouders delen, omdat ze hun seksuele voorkeur niet relevant vinden en zegt 16% dat het hun ouders niets aangaat dat ze (ook) op dezelfde sekse vallen. Ook geeft bijna 20% van de respondenten aan tegenover hun ouders niet open te zijn omdat ze niets zullen begrijpen van hun homoseksuele voorkeur. Een klein deel van degenen van wie de ouders niet op de hoogte zijn, is wel van plan om te vertellen dat ze (ook) op dezelfde sekse vallen, maar wacht nog op een geschikt moment.

Tabel 2.3

Motieven om niet uit de kast te zijn tegenover ouders,^a 18-64-jarigen (n = 118, in procenten)

angst voor negatieve reacties of negatief gedrag van mijn ouders	35
ik vind het moeilijk om open te zijn	29
ik vind mijn seksuele voorkeur niet relevant	22
mijn ouders zullen er niets van begrijpen	18
mijn seksuele voorkeur gaat mijn ouders niets aan	16
ik wacht op een geschikt moment om over mijn seksuele voorkeur te vertellen	16
ik wil bij mijn ouders niet als homoseksueel bekendstaan	11
ik heb geen contact (meer) met mijn ouders	8
anders	23

a Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP (RV'10)

Meer dan een derde van de homoseksuelen die niet open zijn tegen hun ouders geeft dus aan dat ze niet open zijn (mede) omdat ze bang zijn voor negatieve reacties of negatief gedrag van hun ouders. Degenen die wel open zijn over hun homoseksualiteit naar hun ouders ervaren bij hen in het algemeen een grote mate van acceptatie van hun seksuele

voorkeur, zeker bij hun moeder (zie tabel 2.4). Homoseksuelen voelen zich in 86% van de gevallen grotendeels of volledig geaccepteerd door hun vader en in 92% van de gevallen door hun moeder. Anderzijds wensen kinderen natuurlijk volledig door hun ouders te worden geaccepteerd en kan een gedeeltelijk gebrek aan acceptatie heel vervelend zijn. Zo bekeken geeft 31% aan zich niet volledig geaccepteerd te voelen door hun vader en 24% door hun moeder.

Tabel 2.4

Ervaren acceptatie van de seksuele voorkeur door de ouders, 18-64-jarigen (in procenten)

	acceptatie door vader (n = 382)	acceptatie door moeder (n = 485)
helemaal wel	69	76
grotendeels wel	17	16
deels wel, deels niet	7	4
grotendeels niet	3	2
helemaal niet	2	2
weet niet	3	1

Bron: SCP (RVbis'11)

Is er iets te zeggen over welke ouders wel en welke ouders de seksuele voorkeur van hun kind niet accepteren? De acceptatie van ouders laat zich heel moeilijk voorspellen aan de hand van sociaaleconomische factoren en hangt niet af van de sociale klasse (zie tabel B.2 en B.3 in Bijlage B). Dit bleek ook het geval te zijn onder homoseksuele jongeren (Van Bergen en Van Lisdonk 2010a). Ouders met een hoger opleidingsniveau accepteren de (homo)seksuele voorkeur van hun kind niet meer of minder dan ouders met een laag opleidingsniveau. Religie is wel van invloed. Homoseksuelen die gelovig zijn opgevoed, ervaren minder acceptatie van zowel hun vader als hun moeder. Een partner hebben van dezelfde sekse gaat juist samen met meer acceptatie van de ouders. Dit kan erop wijzen dat ouders de seksuele voorkeur van hun kind beter accepteren zodra hij of zij een vaste relatie krijgt. Anderzijds kan het ook zo zijn dat degenen die zich geaccepteerd weten door hun ouders gemakkelijker een partner (van dezelfde sekse) vinden.

Verder blijkt dat moeders meer moeite hebben de seksuele voorkeur van hun lesbische dochter te accepteren dan die van hun homoseksuele zoon, terwijl dit voor vaders geen verschil maakt. Daarnaast hebben we gekeken of de mate van genderconformiteit van het kind voor de ouders verschil maakt. Met de term 'genderconformiteit' doelen we op de mate waarin mensen in hun doen en laten aansluiten bij wat volgens de gangbare opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid van hun seksegenoten wordt verwacht. Aan de hand van zes stellingen zoals 'ik voel me niet erg mannelijk/vrouwelijk' en 'mensen vinden dat ik me mannelijker/vrouwelijker moet gedragen dan ik me gedraag', is bepaald in hoeverre homoseksuelen zichzelf als genderconform zien. Moeders blijken hun homoseksuele kind moeilijker te accepteren als het niet genderconform is. Bij vaders maakt het geen verschil. Ook ervaren jonge homoseksuelen iets meer acceptatie van hun moeder dan oudere. Dit kan erop wijzen dat moeders in de afgelopen

decennia homoseksualiteit bij hun kind gemakkelijker zijn gaan accepteren. Bij vaders is dit verschil niet zichtbaar.

2.5 Openheid naar de omgeving

Hoewel met de coming-out vaak bedoeld wordt op het eerste moment dat homoseksuelen tegenover iemand uit de kast komen, blijft het niet bij een eenmalige mededeling. Het proces van coming-out omvat de vorming van een (homo)seksuele identiteit en de integratie daarvan in een heteronormatieve samenleving. Bij dat laatste gaat het er enerzijds om dat homoseksuele mannen en lesbische vrouwen hun seksuele identiteit accepteren en anderzijds om het delen van die seksuele identiteit met anderen (Rosario et al. 2001). Het gemak waarmee homoseksuelen naar hun omgeving open durven te zijn over hun seksuele voorkeur is één van de dimensies van het coming-outproces en hangt samen met de mate waarin homoseksuelen uit de kast zijn.

In het algemeen zijn de respondenten van de Roze Vragenlijst naar anderen tamelijk gemakkelijk open als het om hun seksuele voorkeur gaat (zie tabel 2.5). De verschillen tussen homoseksuele mannen en lesbische vrouwen zijn klein. Op alle zes de stellingen die meten hoe gemakkelijk homoseksuelen naar anderen toe openlijk homo zijn,¹ antwoordt een meerderheid positief. De algemeenste stelling (ik vind het gemakkelijk om naar anderen toe openlijk homoseksueel/lesbisch te zijn) wordt door minder respondenten bevestigend beantwoord dan de stellingen die specifiek van aard zijn. Zo geeft minder dan 10% aan zich zorgen te maken dat iemand erachter komt dat de respondent homoseksueel of lesbisch is en zou ook minder dan 10% doen alsof de partner gewoon een vriend of vriendin is. Slechts iets meer respondenten hebben het gevoel op hun hoede te moeten zijn of voor anderen te moeten verbergen dat ze homoseksueel of lesbisch zijn. Ook geeft de overgrote meerderheid aan zich op het gemak te voelen om met heteroseksuele vrienden te praten over alledaagse activiteiten die ze uitvoeren met hun vriend of vriendin. Toch blijkt dat ongeveer 40% van de respondenten zich niet op het gemak voelt om met familie te praten over het homoseksueel of lesbisch zijn en een vergelijkbaar aandeel is naar anderen in het algemeen niet gemakkelijk open.

Homoseksuele mannen hebben meer moeite om naar anderen open te zijn over hun homoseksualiteit dan lesbische vrouwen, en ouderen zijn gemakkelijker open over hun homoseksualiteit dan jongeren (zie tabel 2.6 en voor meer details tabel B.1 in bijlage B). Hoewel dit geen longitudinale studie is, wijst dit er wel op dat homoseksuelen naarmate ze ouder worden steeds gemakkelijker open zijn. Ook mensen die religieus zijn, hebben in het algemeen meer moeite om naar anderen toe open te zijn over hun homoseksuele voorkeur. Of homoseksuelen religieus zijn opgevoed of niet maakt niet uit voor het gemak waarmee ze open zijn. Het feit dat religieuzen in het algemeen wat minder homotolerant bleken dan niet-religieuzen (Keuzenkamp 2011) lijkt dus alleen (een gering) effect te hebben op homoseksuele mannen en lesbische vrouwen die zelf ook religieus zijn. Opleiding blijkt geen rol te spelen.

Tabel 2.5

Gemak waarmee homoseksuelen open zijn over hun seksuele voorkeur, naar sekse, 18-64-jarigen (in procenten (helemaal) mee eens)

	mannen (n = 1938)	vrouwen (n = 2103)
stel je voor dat je een vriend(in) hebt: ik zou me op mijn gemak voelen om mijn heteroseksuele vriend(inn)en over alledaagse activiteiten met mijn vriend(in) te vertellen	84	88
ik vind het gemakkelijk om naar anderen toe openlijk homoseksueel/lesbisch te zijn	64	60
ik voel me op mijn gemak om met mijn familie over mijn homoseksueel/lesbisch zijn te praten	64	60
ik heb het gevoel dat ik op mijn hoede moet zijn of voor anderen moet verbergen dat ik homoseksueel/lesbisch ben	12	7
ik maak me er zorgen over dat iemand erachter komt dat ik homoseksueel/lesbisch ben	6	4
stel je voor dat je een vriend(in) hebt: ik zou net doen alsof mijn vriend(in) gewoon een vriend(in) is	7	4

Bron: SCP (RV'10)

Acceptatie door de vader en door de moeder gaat allebei samen met een groter gemak om openlijk homoseksueel te zijn. Het lijkt erop dat homoseksuelen zich gesterkt weten door acceptatie van hun ouders en mede om die reden gemakkelijker open zijn over hun homoseksualiteit. Een van de zes vragen aan de hand waarvan de mate van openheid wordt bepaald, is echter of homoseksuelen op hun gemak zijn als ze met familieleden over hun homoseksualiteit praten. Het ligt voor de hand dat degenen die zich niet geaccepteerd weten door hun ouders in ieder geval tegen hen meer moeite zullen hebben om naar (deze specifieke) familieleden open te zijn.

Degenen die een partner hebben (van dezelfde sekse) zijn gemakkelijker open. Oorzaak en gevolg zijn hierbij niet zo duidelijk. Mogelijk maakt een partner hebben dat homoseksuelen zich meer op hun gemak voelen. Anderzijds kan het ook zo zijn dat degenen die gemakkelijk open zijn eerder een partner zullen vinden. Op dit punt verschillen zij die *uitsluitend* op het eigen sekse vallen van degenen die zich *vooral* tot het eigen geslacht voelen aangetrokken. Degenen die zich *uitsluitend* aangetrokken voelen tot de eigen sekse zijn gemakkelijker open over hun seksuele voorkeur dan degenen die *vooral* vallen op mensen van dezelfde sekse. homoseksuelen die zichzelf als niet-genderconform omschrijven, zijn ook minder gemakkelijk open.

Tabel 2.6

Factoren die van invloed zijn op het gemak waarmee homoseksuelen open zijn, 18-64-jarigen
(n = 2269)^a

leeftijd	+
sekse	
man (referentie)	
vrouw	+
opleidingsniveau	
laag (referentie)	
midden	
hoog	
is religieus	-
is religieus opgevoed	
mate van verstedelijking	
ruraal (referentie)	
urbaan	
wordt geaccepteerd door moeder	+
wordt geaccepteerd door vader	+
heeft relatie met iemand van dezelfde sekse	+
meer genderconform	+
seksuele voorkeur	
alleen eigen sekse (referentie)	
vooral eigen sekse	-
R ² van het model	.17

a Een + betekent een groter gemak om open te zijn over de seksuele voorkeur, een – een kleiner gemak.

Bron: SCP (RV'10)

2.6 Meestal open

Verreweg de meeste homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in Nederland komen uit voor hun homoseksuele voorkeur. De meesten zijn hierover niet alleen open tegenover familie en vrienden, maar ook op het werk en in iets mindere mate in het vervolgonderwijs. Het relatief tolerante klimaat in Nederland ten aanzien van homoseksualiteit zal deze openheid zeer waarschijnlijk bevorderen. In Nederland komen niet alleen meer mensen voor hun homoseksuele voorkeur uit dan in andere landen (Kuyper en Vanwesenbeeck 2009), maar parallel met de toegenomen acceptatie zijn lesbische vrouwen en in mindere mate homoseksuele mannen zich ook steeds jonger bewust geworden van hun seksuele voorkeur en zijn ze steeds jonger uit de kast gekomen. Toch gaat het een flink deel, ongeveer 40%, niet gemakkelijk af om naar anderen in het algemeen en naar familie in het bijzonder openlijk homo te zijn. Een kleiner deel, ongeveer 10%, heeft het gevoel op z'n hoede te moeten zijn of is bang dat anderen erachter komen

dat hij of zij homoseksueel is. Jongeren voelen zich minder op hun gemak om openlijk homoseksueel te zijn dan ouderen.

Als het gaat om openheid zijn er wel verschillen tussen groepen. Hierbij lijkt een effect zichtbaar van verschillen in acceptatie van homoseksualiteit onder de bevolking. Homoseksuele mannen zijn net zo vaak uit de kast als lesbische vrouwen, maar hebben wel meer moeite met deze openheid. Dit is niet verwonderlijk, gezien de negatievere houding tegenover mannelijke homoseksualiteit in de samenleving (Keuzenkamp 2011). Religieuze homoseksuelen houden hun seksuele voorkeur vaker verborgen. Ook hier zien we een parallel met de geringere acceptatie van homoseksualiteit onder religieuzen in de samenleving (Keuzenkamp 2011). Daarnaast voelen homoseksuelen die zichzelf als niet-genderconform omschrijven zich minder op hun gemak. Het heteronormatieve karakter van de samenleving met specifieke verwachtingen over hoe mannen en vrouwen zich behoren te gedragen, kan homoseksuelen in de weg zitten.

Het gemak om openlijk homo te zijn, is groter bij degenen die zich geaccepteerd weten door hun ouders. Er is slechts een relatief klein deel van de homoseksuele mannen en de lesbische vrouwen dat zich niet geaccepteerd voelt door hun ouders. Homoseksuelen ervaren iets vaker acceptatie van hun moeder dan van hun vader, maar dit verschil is klein.

Noot

- 1 Deze stellingen komen uit een uitgebreidere schaal over gemakkelijk open zijn in de publieke omgeving van Szymanski en Chung (2001, Cronbach's $\alpha = 0,855$).

3 Veilig over straat?

Niels Kooiman en Saskia Keuzenkamp

3.1 Gebrekkig zicht op de omvang van homogereleerd geweld

Hoewel homoseksualiteit breed in de samenleving wordt geaccepteerd, krijgt een niet gering deel van de homoseksuele mannen en lesbische vrouwen te maken met negatieve reacties. Bij 28% van de homoseksuele mannen en 14% van de lesbische vrouwen was dat in 2010 het geval (Keuzenkamp en Oudejans 2011). Eerdere onderzoeken verschaften ook al informatie over het voorkomen van homonegatieve ervaringen, maar in alle gevallen waren de gerapporteerde percentages gebaseerd op zogeheten *convenience samples* (zie bv. Van Bergen en Van Lisdonk 2010a; Bos en Ehrhardt 2010; Hospers en Keuzenkamp 2010; Van San en De Boom 2006). Via tal van kanalen werden leden van de doelgroep uitgenodigd om deel te nemen aan een enquête en zo hun ervaringen te melden. Vergelijking van de resultaten uit zo'n *convenience sample* (de Roze Vragenlijst 2010) met die van een steekproef uit een online panel (het Roze Panel 2011) wijst uit dat de respondenten van de *convenience sample* een specifieke deelpopulatie vormen van de homoseksuele mannen en vrouwen. Onder meer kwam naar voren dat eerste groep meer met negatieve ervaringen te maken heeft (Ferneer en Keuzenkamp 2011). Vanwege de selectiviteit van de respondenten lijken bevindingen uit *convenience samples* een overschatting op te leveren van de omvang van homonegatieve ervaringen.

Een andere bron van informatie over antihomogeweld is de politie. Sinds 2009 worden incidenten met een discriminatoir karakter in alle politieregio's op dezelfde wijze geregistreerd; voor die tijd bestonden er verschillende registratiesystemen. Uit het recentste overzicht (De Wit en Sombekke 2011) blijkt dat er in 2010 bij de politie 660 incidenten zijn geregistreerd op grond van discriminatie vanwege de seksuele oriëntatie. Om uitspraken te doen over de omvang van antihomogeweld zijn zulke politiegegevens echter niet geschikt. Slachtoffers doen niet altijd aangifte en meldingen worden niet altijd in alle politieregio's even goed geregistreerd (De Wit en Sombekke 2011).

In dit hoofdstuk gaan we dieper in op de eerder door Keuzenkamp en Oudejans (2011) gepubliceerde bevindingen over gevoelens van onveiligheid en negatieve reacties in de openbare ruimte. Voor het presenteren van schattingen van de omvang baseren we ons zo veel mogelijk op de gegevens van het Roze Panel. In aanvulling daarop gebruiken we de gegevens van de Roze Vragenlijst (zie hoofdstuk 1 voor een toelichting op beide bronnen). Zo zullen we onder meer nagaan in hoeverre homoseksuelen in Nederland proberen homonegatieve reacties te voorkomen door hun gedrag aan te passen. Ze kunnen bijvoorbeeld bepaalde plekken of personen uit de weg gaan, zich bewust minder 'homoseksueel' gedragen of kleden, of uit angst voor negatieve reacties niet hand in hand lopen met hun partner.

3.2 Gevoelens van onveiligheid in de openbare ruimte

Uit onderzoek onder de Nederlandse bevolking blijkt dat 26% zich in 2010 wel eens onveilig heeft gevoeld; 2% had dat vaak. Vrouwen en jongeren zeggen dat meer dan mannen en ouderen (Van Noije 2011). Het aandeel dat zich onveilig voelt, is in de eerste tien jaar van deze eeuw afgenomen en lijkt zich de laatste jaren te stabiliseren. In de enquêtes onder homoseksuele mannen en lesbische vrouwen is niet gevraagd of men zich onveilig heeft gevoeld in die algemene zin. Dat is achteraf gezien jammer, want de gevoelens van onveiligheid kunnen hen er in het dagelijks leven van weerhouden om zichzelf te zijn. Het zou interessant zijn om te weten of dat voor homoseksuelen meer geldt dan voor heteroseksuelen.

In de Roze Vragenlijst vroegen we wel naar onveiligheidsgevoelens in een aantal contexten specifiek vanwege de seksuele voorkeur. Ongeveer 15% van de respondenten heeft zich in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek wel eens of vaak onveilig gevoeld vanwege de seksuele voorkeur in de eigen woonbuurt' of in horecagelegenheden (zie tabel 3.1). Als het horecagelegenheden en evenementen betreft die specifiek bedoeld zijn voor homoseksuelen voelde 5% à 10% zich af en toe of vaak onveilig. Veel meer homoseksuelen voelen zich echter onveilig als ze hun homoseksuele voorkeur in de openbare ruimte zichtbaar maken door hand in hand te lopen. Allereerst valt op dat homoseksuele mannen die een mannelijke partner hebben minder hand in hand lopen dan lesbische vrouwen die een vrouwelijke partner hebben (getuige het veel grotere aandeel mannen dan vrouwen dat 'niet van toepassing' aankruist). Maar als ze dit doen, voelen veel mannen zich onveilig (35% af en toe en 27% (heel) vaak). Ook veel lesbische vrouwen voelen zich in die situatie af en toe (36%) of vaak (13%) onveilig, maar de percentages zijn lager dan bij de mannen. Dit heeft mogelijk te maken met de geringere tolerantie ten aanzien van homoseksuele mannen (Keuzenkamp 2011; Herek 2000).

Een vraag die vaak wordt gesteld, is of het geweld tegen homoseksuelen de laatste jaren is toegenomen. Dit zou blijken uit de toename van het aantal aangiften bij de politie. Die stijging zal echter in elk geval deels het gevolg zijn van de grotere aangiftebereidheid onder de slachtoffers en betere registratie bij de politie. Of er daadwerkelijk meer anti-homogeweld voorkomt, is met de beschikbare gegevens niet te zeggen.

We vroegen aan de homoseksuelen in het Roze Panel of ze zich in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek onveiliger zijn gaan voelen vanwege hun seksuele voorkeur. Homoseksuele mannen en lesbische vrouwen zijn zich eerder onveiliger dan veiliger gaan voelen (zie tabel 3.1). Bij een ruime meerderheid is het veiligheidsgevoel overigens niet veranderd, maar het aandeel dat zich onveiliger is gaan voelen, is veel groter dan het aandeel dat zich veiliger is gaan voelen. Dat geldt het sterkst voor homoseksuele mannen: 21% is zich een beetje of veel onveiliger gaan voelen. Bij vrouwen is dit 13%.

Tabel 3.1

Mate waarin homoseksuelen zich in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek onveilig voelden vanwege hun seksuele voorkeur op diverse plekken in de publieke ruimte, naar sekse, 18-64-jarigen, 2010 (in procenten, n = 4162)

	niet van toepassing		indien van toepassing					
			zelden/nooit		af en toe		vaak/heel vaak	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
In de woonbuurt	2	4	85	87	11	11	4	2
In (hetero)cafés, clubs of restaurants	7	8	85	83	12	15	3	3
In (homo)cafés, clubs of restaurants	14	19	93	95	5	5	2	1
Hand in hand met iemand van hetzelfde geslacht in de openbare ruimte ^a	40	10	38	52	35	36	27	13
Bij een evenement of festival voor homo-/biseksuelen	26	21	91	92	7	7	2	1

a Hierbij zijn alleen de homoseksuelen geteld die een partner hebben van dezelfde sekse (mannen: n = 656, vrouwen: n = 1169).

Bron: SCP (RV'10)

Tabel 3.2

Mate waarin respondenten zich in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek vanwege hun seksuele voorkeur veiliger of onveiliger zijn gaan voelen, naar sekse, 18-64-jarigen, 2010 (in procenten)

	mannen (n = 426)	vrouwen (n = 288)
veel veiliger	1	0
beetje veiliger	1	1
niets veranderd	71	82
beetje onveiliger	18	12
veel onveiliger	3	1
weet niet	6	5

Bron: SCP (RVbis'11)

Aan degenen die zich vanwege de seksuele voorkeur onveiliger zijn gaan voelen, is in de Roze Vragenlijst vervolgens gevraagd hoe dat komt. Het hoeft immers niet te maken te hebben met eigen ervaringen met antihomogeweld (zie ook Van San en De Boom 2006). Men kon meerdere antwoorden geven. Bijna een derde van de mannen en bijna een kwart van de vrouwen wijt het toegenomen gevoel van onveiligheid aan vervelende

ervaringen die ze zelf hebben meegemaakt (zie tabel 3.2). Ongeveer eenzelfde aandeel noemt negatieve ervaringen van vrienden of bekenden. Andere factoren dan de eigen ervaringen of die van vrienden spelen echter vaker een rol. Voor ongeveer driekwart van degenen die zich onveilig zijn gaan voelen, komt dat door nieuwsberichten uit de media. Ook het gevoel dat de maatschappelijke acceptatie van homoseksualiteit afneemt en het gevoel dat bepaalde groepen hun homovijandigheid nadrukkelijker uiten, spelen voor driekwart van de respondenten mee. Deze laatste twee factoren zullen waarschijnlijk mede ingegeven zijn door berichten in de media over antihomogeweld.

Tabel 3.3

Redenen waarom homoseksuelen zich in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek onveiliger zijn gaan voelen,^a naar sekse, 18-64-jarigen die zich een beetje of veel onveiliger zijn gaan voelen, 2010 (in procenten)

	mannen (n = 739)	vrouwen (n = 572)
gevoel dat bepaalde groepen hun homovijandigheid nadrukkelijker uiten	78	68
berichten in de media over vervelende ervaringen van homoseksuelen	75	72
gevoel dat maatschappelijke acceptatie van homoseksualiteit afneemt	74	77
vervelende ervaringen die ik heb meegemaakt	30	18
vervelende ervaringen die vrienden of bekenden hebben meegemaakt	30	22
anders	3	4

a Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP (RV'10)

3.3 Homonegativiteit en gedragsaanpassing in de openbare ruimte

Hoe vaak hebben homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in 2010 negatieve reacties gekregen die te maken hebben met hun seksuele voorkeur? Negatieve reacties kunnen divers van aard zijn. Het gaat niet alleen om fysiek geweld, maar bijvoorbeeld ook om afkeurende blikken, nieuwsgierige vragen of ongewenste seksuele aandacht. Ongeveer driekwart van de homoseksuele mannen en lesbische vrouwen heeft in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek geen last gehad van negatieve reacties in de openbare ruimte (zie tabel 3.4). Degenen die dat wel kregen, werden vooral geconfronteerd met afkeurende blikken. Ook geeft ruim 10% van de homo's aan te zijn uitgescholden. Lesbische vrouwen krijgen hier minder mee te maken. Ze hebben meer dan homoseksuele mannen last van vervelende, nieuwsgierige vragen. Dat blijkt vooral voor jonge lesbische vrouwen te gelden (niet in tabel). In een recente kwalitatieve studie van Movisie kwam naar voren dat de lesbische vrouwen die geweld of agressie hebben meegemaakt bijna altijd eerst zijn uitgescholden (Schuyf en Felten 2011).

Flauwe grappen worden eveneens door een redelijk grote groep genoemd (8% van de homo's en 7% van de lesbo's). Meer fysieke uitingen van homonegativiteit, zoals bedreigingen, vernielingen en vechtpartijen, komen betrekkelijk weinig voor, hoewel

uiteraard ieder geval van zulk homonegatief gedrag er een te veel is. Nog altijd is 3% van de homoseksuele mannen in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek in de openbare ruimte bedreigd vanwege de seksuele voorkeur. Het aandeel vrouwen dat dit heeft meegemaakt, is minder dan 0,5% en daarom niet zichtbaar in de tabel, maar ook zij hebben soms te maken met bedreigingen (zie ook Schuyf en Felten 2011).

Tabel 3.4

Vervelende reacties vanwege de seksuele voorkeur in de openbare ruimte in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek,^a naar sekse, 18-64-jarigen, 2010 (in procenten)

	mannen (n = 407)	vrouwen (n = 229)
geen	71	77
afkeurende blik	18	16
uitgescholden	11	4
grappen	8	7
bedreigd	3	0
vervelende, nieuwsgierige vragen	3	6
buitengesloten	3	2
ongewenste seksuele aandacht	1	0
bespuugd	1	1
vernieling	0	0
gevochten	0	0

a Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP (RVbis'11)

Als men te maken kreeg met een negatieve reactie was dat meestal een enkele keer (zie tabel 3.5)^a, bij een derde ging het om meerdere incidenten in een jaar. Ongeveer 8% rapporteert minstens een keer per maand of zelfs wekelijks te maken te krijgen met homonegativiteit in de openbare ruimte. De frequentie van negatieve ervaringen in de openbare ruimte is voor homoseksuele mannen en lesbische vrouwen nagenoeg gelijk.

Tabel 3.5

Frequentie van het aantal negatieve ervaringen in de openbare ruimte vanwege de seksuele voorkeur in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek, naar sekse, 18-64-jarigen, 2010 (in procenten)

	mannen (n = 719)	vrouwen (n = 683)
een enkele keer	63	67
een paar keer per jaar	29	26
minstens een keer per maand	6	6
minstens een keer per week	2	1

Bron: SCP (RV'10)

De meeste negatieve ervaringen in de openbare ruimte vinden buiten de eigen woonbuurt plaats (zie tabel 3.6). Van degenen die een negatieve reactie in de openbare ruimte hebben gehad, zegt meer dan de helft dat dit minstens een keer op straat buiten de eigen woonbuurt is voorgevallen. Ook het openbaar vervoer is een plek waar homoseksuele mannen en lesbische vrouwen geregeld met homonegativiteit te maken krijgen (17% van de slachtoffers). Daarnaast zijn zowel hetero- als homo-uitgaansgebieden plekken waar homoseksuele mannen en lesbische vrouwen te maken krijgen met negatieve ervaringen. Opvallend is dat lesbische vrouwen vaker negatieve ervaringen hebben gehad in uitgaansgebieden gericht op hetero's, terwijl homoseksuele mannen vaker vervelende gebeurtenissen meemaken in homo-uitgaansgebieden. Mogelijk komt dit doordat homoseksuele mannen meer dan lesbische vrouwen naar homo-uitgaansgelegenheden gaan.

Er blijkt een grote groep te zijn die op een andere locatie te maken kreeg met homonegatieve bejegening dan de mogelijkheden die in de vragenlijst werden genoemd. Welke plaatsen dat zijn, is helaas niet bekend.

Tabel 3.6

Locatie van negatieve ervaringen in de openbare ruimte vanwege de seksuele voorkeur in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek,^a naar sekse, 18-64-jarigen, 2010 (in procenten)

	mannen (n = 719)	vrouwen (n = 684)
op straat buiten de eigen woonbuurt	55	57
in eigen woonbuurt	34	27
openbaar vervoer	17	18
hetero-uitgaansgebied	17	21
homo-uitgaansgebied	15	5
ergens anders	28	36

a Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP (RV '10)

Gedragsaanpassingen

Homoseksuelen worden herkend als ze onderlinge genegenheid tonen, maar ook een bepaald uiterlijk of gedrag kan dat teweegbrengen. Bij vrouwen is dat bijvoorbeeld een jongensachtig uiterlijk en vooral het kapsel (Schuyf en Felten 2011). Vrouwen met lang haar worden minder snel als (mogelijk) lesbisch gezien. Wanneer ze als zodanig herkend zijn, lopen ook zij echter kans negatief bejegend te worden. Waar lesbische vrouwen met kort haar eerder voor 'vieze potten' lijken te worden uitgemaakt, lijkt het erop dat degenen met lang haar eerder te maken hebben met seksuele intimidatie door 'uitnodigingen' voor een trio (Schuyf en Felten 2011).

In de openbare ruimte zijn homoseksuele mannen en lesbische vrouwen vaak (meer of minder onbewust) alert. 'Je bent je heel bewust van je omgeving. Wat zullen ze denken, hoe gaan ze reageren? Je voelspriet zet je een beetje uit, wat kan wel en wat kan niet,' aldus een van de respondenten in het onderzoek van Schuyf en Felten (2011). Vaak passen

homo's en lesbo's hun gedrag aan om negatieve reacties te voorkomen. 60% van de respondenten van de Roze Vragenlijst deed dat in het jaar voor bevraging op een of meer manieren. Het meest genoemd wordt de keuze om de partner (van dezelfde sekse) in de openbare ruimte niet aan te raken (zie tabel 3.7). Meer dan de helft van de vrouwen en mannen die een partner hebben van dezelfde sekse geeft aan in de openbare ruimte de partner (soms) niet aan te raken uit angst voor negatieve reacties. Uit interviews met lesbische vrouwen die het slachtoffer werden van geweld of agressie bleek dat een simpele aanraking of in het openbaar zoenen vaak aanleiding gaf tot negatieve reacties (Schuyf en Felten 2011). Dat veel homo's en lesbo's dat dus achterwege laten, is dan ook begrijpelijk.

Andere vormen van gedragsaanpassing komen meer voor bij homoseksuele mannen dan bij lesbische vrouwen. Zo heeft 25% van de homo's en ruim 12% van de lesbo's bepaalde mensen of plekken vermeden en zeggen homoseksuele mannen vaker dan lesbische vrouwen dat ze zich anders kleden, bewegen of praten om negatieve reacties te voorkomen (15% resp. 6%). Die sekseverschillen hebben vermoedelijk te maken met de minder tolerante houding tegenover openlijke homoseksualiteit bij mannen dan bij vrouwen en het feit dat er in de publiciteit vooral berichten staan over slachtofferschap van homoseksuele mannen en maar zelden van lesbische vrouwen.

Tabel 3.7

Gedragsaanpassingen in de openbare ruimte vanwege seksuele voorkeur in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek, naar sekse, 18-64-jarigen, 2010 (in procenten)

	mannen (n = 1938)	vrouwen (n = 2102)
geen	39	42
als ik een partner van hetzelfde geslacht heb, raken we elkaar (soms) buiten niet aan ^a	57	56
ik vermijd bepaalde plekken of mensen	24	14
ik gedraag me, kleed me, beweeg of praat (een beetje) anders	15	6
ik ga de discussie niet aan over vervelende grappen over homo's, lesbo's of biseksuelen	12	11
ik vermijd het onderwerp homoseksualiteit	10	6
anders	2	3

a Alleen degenen met partner (mannen: n = 1093, vrouwen: n = 1298).

Bron: SCP (RV'10)

De negatieve ervaringen confronteren de homoseksuele mannen en lesbische vrouwen met hun anders zijn en dat kan leiden tot gedragsaanpassing. Niet iedereen wil zich echter aanpassen om maar niet op te vallen. ‘Zichtbaarheid is voor ons noodzakelijk, anders is het einde zoek,’ zegt een van de respondenten uit het onderzoek van Schuyf en Felten (2011). ‘Dat zal nooit zonder kleerscheuren gaan, maar voorvechters blijven nodig.’

‘Gewoon’ doen

Er zijn diverse factoren aanwijsbaar die maken dat de kans op het geconfronteerd worden met negatieve reacties in de openbare ruimte groter is (zie tabel 3.8 en voor meer details tabel C.1 in bijlage C). Zoals al eerder bleek krijgen homoseksuele mannen in de openbare ruimte meer te maken met homonegatieve reacties dan lesbische vrouwen. Datzelfde geldt voor jongeren. Ook valt op dat homoseksuelen die in een stad wonen meer vervelende reacties krijgen dan degenen die in een meer landelijke omgevingen wonen. Dit zou erop kunnen wijzen dat de bevolking in stedelijke omgevingen minder tolerant is, maar wellicht speelt mee dat homoseksuelen die in een stad wonen op straat waarschijnlijk meer onbekenden passeren en de kans groter is om iemand tegen het lijf te lopen die vervelend reageert. Verderop in dit rapport komt naar voren dat homoseksuelen uit steden significant *minder* homonegativiteit ervaren op het werk (hoofdstuk 4) en in de sport (hoofdstuk 5) dan mensen uit landelijke gebieden. Behalve zulke sociaaldemografische factoren zijn ook andere aspecten van belang. Uit onze analyse blijkt dat degenen die hun gedrag aanpassen vaker geconfronteerd worden met homonegatieve reacties. Het ligt voor de hand dat die aanpassing volgt op eerdere negatieve reacties, maar op grond van dit onderzoek is dat niet met zekerheid te zeggen. Wel duidelijk is dat het van belang is om niet op te vallen als homo: ‘gewoon’ doen gaat gepaard met minder homonegatieve reacties (zie ook Keuzenkamp et al. 2006). Hetzelfde blijkt als we kijken naar de mate waarin homoseksuelen zich gedragen conform wat van hun sekse wordt verwacht. Homoseksuele mannen en lesbische vrouwen die zichzelf genderconform vinden, hebben minder negatieve reacties gekregen dan zij die zichzelf niet genderconform vinden. Bij mannen is dit effect bovendien sterker dan bij vrouwen. Voor mannen lijkt het dus meer van belang om zich mannelijk te gedragen dan voor vrouwen om zich vrouwelijk te gedragen (zie ook Buys et al. 2009; Schuyf en Felten 2011). Ten slotte blijkt dat homoseksuelen die een partner van hetzelfde geslacht hebben ook meer te maken hebben met homonegativiteit in de openbare ruimte. Waarschijnlijk komt dit doordat het bij hen zichtbaarder is dat ze homoseksueel zijn als ze naast elkaar over straat lopen of samen met het openbaar vervoer reizen.

Tabel 3.8

Factoren^a die van invloed zijn op al dan niet negatieve ervaringen hebben gehad vanwege de seksuele voorkeur in de openbare ruimte, 18-64-jarigen (n = 4340)

leeftijd	-
seks (man = referentie)	
vrouw	-
opleidingsniveau (laag = referentie)	
midden	
hoog	
mate van verstedelijking (ruraal = referentie)	
stedelijk	+
meer genderconform	-
gemakkelijker open te naar anderen over seksuele voorkeur	
heeft coming-out gedaan	
heeft gedrag aangepast in de openbare ruimte	+
heeft relatie met seksegenoot	+
R ² Nagelkerke	.20

a Een + betekent een grotere kans op negatieve reacties.

Bron: SCP (RV'10)

3.4 Reacties op negatieve ervaringen in de openbare ruimte

Wat doen homo's en lesbo's die geconfronteerd worden met negatieve reacties op hun seksuele voorkeur? In hoeverre doen ze aangifte of melden ze het incident bij de politie? Gaan ze de confrontatie aan door de dader op zijn gedrag aan te spreken? Zoeken ze hulp? We bezien allereerst in hoeverre de slachtoffers een klacht indienen of melding/aangifte doen bij een officiële instantie en als ze dat niet doen, wat daar de reden van is. Daarbij maken we onderscheid tussen incidenten met en zonder fysiek geweld.

In geval van ervaringen zonder fysiek geweld (een afkeurende blik, ongewenste seksuele aandacht, belachelijk maken of uitschelden) stappen maar heel weinig homoseksuelen naar de politie, een antidiscriminatiebureau of de Commissie gelijke behandeling (zie tabel 3.9). Meer dan de helft zegt dat niet te doen omdat ze het voorval niet zo belangrijk vinden (zie tabel 3.11). 10% tot 20% van de respondenten zegt (ook) te denken dat het voorval toch niet is te bewijzen, dat het niets helpt, dat er toch niks aan wordt gedaan, dat het geen zaak is voor de politie/commissie, dat het te veel moeite is of dat men het zelf regelt. Angst voor represailles speelt soms ook mee.

Als het ervaringen betrof waarbij wel sprake was van fysiek geweld, zijn de slachtoffers iets meer geneigd om melding of aangifte te doen, maar ook dan deed de meerderheid (71%) dat niet. Degenen die dat wel deden, gingen meestal naar de politie. Slechts een enkeling diende een klacht in bij de Commissie gelijke behandeling of een antidiscriminatiebureau. Bij deze incidenten wordt vooral het gepercipieerde gebrek aan bewijs veel als reden genoemd om geen melding of aangifte te doen (58%). Maar ook denken veel slachtoffers dat het toch niet helpt en er niks tegen gedaan kan worden (47%).

Bovendien zijn veel slachtoffers bang voor represailles, vergelding of wraak: ruim een derde geeft dit als reden op om geen aangifte te doen. De geringe meldings- en aangiftelust komt overigens ook naar voren in algemene slachtofferonderzoeken (zie bv. CBS 2011).

Tabel 3.9

Klachten en meldingen in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek over negatieve reacties vanwege seksuele voorkeur in de openbare ruimte,^a naar type negatieve ervaring, 18-64-jarige homoseksuele slachtoffers, 2010 (in procenten)

	zonder fysiek geweld ^b (n = 1222)	met fysiek geweld ^c (n = 182)
een klacht bij de Commissie gelijke behandeling	0	2
een klacht bij een antidiscriminatiebureau	2	6
een melding bij de politie	2	20
een aangifte bij de politie	1	11
geen klacht, melding of aangifte	95	71

a Meerdere antwoorden mogelijk.

b Afkeurende blik, vervelende vragen, ongewenste seksuele aandacht, belachelijk maken, uitschelden, buitensluiten.

c Bedreigd, bespuugd, vechten en vernielde spullen.

Bron: SCP (RV'10)

Tabel 3.10

Redenen om geen klacht in te dienen of om geen aangifte te doen,^a naar type negatieve ervaring, 18-64-jarige homoseksuele slachtoffers, 2010 (in procenten)

	zonder fysiek geweld ^b (n = 1165)	met fysiek geweld ^c (n = 128)
ik vond het niet zo belangrijk / het was maar een kleinigheidje	54	14
het is toch niet te bewijzen	24	58
het helpt niets / er kan niets tegen gedaan worden	20	47
ze doen er toch niks aan	15	34
dit is geen zaak voor de commissie / de politie	17	8
het is me te veel moeite	14	18
zulke zaken regel ik zelf	12	12
dan volgen er misschien represailles, vergelding, wraak	9	35
het wordt al door anderen gedaan	1	1

a Meerdere antwoorden mogelijk.

b Afkeurende blik, vervelende vragen, ongewenste seksuele aandacht, belachelijk maken, uitschelden, buitensluiten.

c Bedreigd, bespuugd, vechten en vernielde spullen.

Bron: SCP (RV'10)

Homoseksuelen die deze vervelende ervaringen meemaken, kunnen zoals gezegd ook anders reageren dan door het incident te melden of aangifte te doen, bijvoorbeeld door de dader op zijn gedrag aan te spreken. Iets meer dan 10% van de slachtoffers doet dat, ongeacht de aard van het incident (met of zonder fysiek geweld). Van degenen die te maken kregen met fysiek geweld zocht iets minder dan 10% hulp bij een professionele hulpverlener. De meesten van hen deden er echter niks mee. Iets minder dan een derde had wat anders gedaan dan wat in de vragenlijst werd geopperd. Uit de open antwoorden blijken de meesten er met anderen over gesproken te hebben of ervoor te hebben gekozen om de dader vanaf dat moment te mijden.

Tabel 3.11

Wat homoseksuelen zelf hebben gedaan nadat ze te maken kregen met negatieve reacties vanwege hun seksuele voorkeur in de openbare ruimte,^a naar type negatieve ervaring, 18-64-jarige homo-seksuele slachtoffers, 2010 (in procenten)

	zonder fysiek geweld ^b (n = 1222)	met fysiek geweld ^c (n = 182)
ik ben zelf het gesprek aangegaan met de dader	12	12
ik heb hulp gezocht bij een professionele hulpverlener (bv. huisarts, psycholoog, therapeut)	2	8
iets anders	10	29
niets	78	57

a Meerdere antwoorden mogelijk.

b Afkeurende blik, vervelende vragen, ongewenste seksuele aandacht, belachelijk maken, uitschelden, buitensluiten.

c Bedreigd, bespuugd, vechten en vernielde spullen.

Bron: SCP (RV '10)

3.5 Samenvatting en conclusies

In 2010 heeft 29% van de homoseksuelen mannen en 23% van de lesbische vrouwen in de openbare ruimte vervelende reacties gekregen die te maken hadden met hun seksuele voorkeur. Of er sprake is van een toe- of afname is niet te zeggen. De eerdere cijfers zijn (anders dan deze) afkomstig van enquêtes die via een *convenience sample* zijn verzameld. Het is statistisch niet verantwoord om de cijfers uit die verschillende bronnen te vergelijken.

Degenen die een negatieve reactie kregen, noemden in de meeste gevallen afkeurende blikken (18% van de mannen en 16% van de vrouwen), uitgescholden worden (11% van de mannen en 4% van de vrouwen) en flauwe grappen (8% van de mannen en 7% van de vrouwen). Meestal ging het om een enkele keer; ongeveer 8% van de slachtoffers zei dat het minstens eens per maand of zelfs eens per week voorkwam. In ruim de helft van de gevallen gebeuren zulke dingen ergens op straat, in een derde in de eigen woonbuurt. Ook het openbaar vervoer wordt veel genoemd (een op de vijf à zes gevallen). Mannen, jongeren en degenen die in de stad wonen, krijgen meer te maken met negatieve

reacties. Dat geldt ook voor degenen met een partner en voor homo's en lesbo's die zich niet gedragen zoals volgens de dominante normen van mannen en vrouwen wordt verwacht.

De meningen zullen verschillen of zulke homonegatieve uitingen nu veel of weinig voorkomen, maar duidelijk is wel dat het niet uitzonderlijk is. Fysiek geweld komt betrekkelijk weinig voor, hoewel toch nog altijd 3% van de homoseksuelen mannen in 2010 werd bedreigd. Vooral veel homo's (21%) zijn zich onveilig gaan voelen; voor lesbo's geldt dat minder (13%). Om negatieve reacties te voorkomen, passen zes op de tien homoseksuelen hun gedrag in de openbare ruimte aan. De helft van degenen met een partner raakt die bijvoorbeeld niet aan en 20% vermijdt bepaalde locaties. Al met al lijkt het terecht dat het vergroten van de sociale veiligheid van homoseksuelen een belangrijk thema is in het overheidsbeleid.

Aan de slachtoffers van antihomogeweld is gevraagd of ze een klacht hebben ingediend of melding hebben gedaan bij de politie, een antidiscriminatiebureau of de Commissie gelijke behandeling. De overgrote meerderheid deed dat niet, zeker niet als het om incidenten zonder fysiek geweld ging. Als dat laatste wel zo was, stapte bijna een derde naar een van de genoemde instanties. Twee derde deed dat dus niet, vooral niet omdat ze zeiden dat ze het niet zouden kunnen bewijzen, het niet zou helpen en omdat ze verwachtten dat er toch niks tegen gedaan wordt of zou kunnen worden. Overigens blijkt ook uit algemeen slachtofferonderzoek dat de bereidheid om incidenten te melden en eventueel ook aangifte te doen onder de bevolking beperkt is.

In hoeverre homoseksuelen meer dan heteroseksuelen geconfronteerd worden met slachtofferschap is met de momenteel beschikbare gegevens niet te zeggen. In dit hoofdstuk keken we specifiek naar ervaringen vanwege de seksuele voorkeur, die vanzelfsprekend met name voor homoseksuelen opportuun zijn. Door het opnemen van een vraag over de seksuele oriëntatie in algemene slachtofferenquêtes, zoals de Integrale Veiligheidsmonitor (IVM), zou het mogelijk zijn meer in het algemeen vergelijkingen te trekken tussen het slachtofferschap van homo's en hetero's. Begin 2012 loopt een pilotstudy in twee regio's waar de veiligheidsmonitor wordt afgenomen. Als blijkt dat het toevoegen van een vraag over de seksuele oriëntatie van de respondent geen nadelige gevolgen heeft voor de respons en er sprake lijkt te zijn van verschillen in slachtofferschap, lijkt de kans groot dat die vraag aan de landelijke lijst wordt toegevoegd.

Noten

- 1 Dit percentage ligt lager dan dat voor de bevolking, zoals blijkt uit de Landelijke Rapportage IVM (CBS 2011). Uit die gegevens blijkt dat 16,5% zich wel eens onveilig voelt in de eigen buurt en 1,9% vaak. De gegevens zijn echter niet goed vergelijkbaar, aangezien het hier gaat om de bevolking van 15 jaar en ouder.
- 2 Een analyse van de gegevens op basis van het Roze Panel levert vrijwel dezelfde percentages. Omdat de aantallen daar kleiner zijn dan 100 is hier de Roze Vragenlijst gebruikt.

4 Onderwijs en werk

Niels Kooiman en Saskia Keuzenkamp¹

Eerdere onderzoeken naar slachtofferschap onder homoseksuelen wijzen uit dat anti-homogeweld het meest voorkomt in de openbare ruimte (zie voor een overzicht: Schuyf 2009). Negatieve ervaringen op school en op het werk zijn echter bepaald niet zeldzaam. Waar de slachtoffers en daders bij incidenten in de openbare ruimte elkaar vaak niet kennen, is dat bij incidenten op school en werk vrijwel altijd wel het geval (Schuyf 2009). Uit een analyse van (onder meer) de relaties tussen de aard van het incident, het tijdstip en de locatie blijkt dat op school en werk vooral pesterijen voorkomen. Mishandelingen en bedreigingen vinden meer plaats in de openbare ruimte (Van San en De Boom 2006). In dit hoofdstuk presenteren we actuele gegevens over slachtofferschap van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in het vervolgonderwijs² en op het werk. We gaan in op de vraag wat slachtoffers met die ervaringen doen en of ze bijvoorbeeld ergens een melding of aangifte doen. En we bezien in hoeverre en op welke manier homo's en lesbo's hun gedrag aanpassen om eventuele negatieve reacties te voorkomen.

4.1 Ervaringen van studenten in het mbo, hbo en wo

De minister van Onderwijs, Marja van Bijsterveldt, besloot medio november 2011 voorlichting over seksuele diversiteit in het onderwijs verplicht te stellen. De aanleiding daarvoor is dat de sociale veiligheid voor homoseksuele jongeren op school onvoldoende is. 'Homo' is een veelgebruikt scheldwoord en homoseksuele jongeren vinden het vaak niet gemakkelijk om op school uit te komen voor hun seksuele voorkeur. Vergroting van de acceptatie van homoseksualiteit in het onderwijs staat dan ook hoog op de agenda van het COC en andere zelforganisaties. De meeste aandacht gaat daarbij uit naar het voortgezet onderwijs. Uit het onderzoek van Van Bergen en Van Lisdonk (2010a) onder homoseksuele jongeren kwam echter naar voren dat ook 10% van de deelnemers aan een of andere vorm van vervolgonderwijs het klimaat homo-onvriendelijk vindt. En veel van hen hebben negatieve reacties die te maken hebben met hun seksuele voorkeur gekregen van andere leerlingen of (al dan niet onderwijzend) personeel. Op het mbo ging het om 62%, op het hbo en de universiteit om 49%. Het betrof vooral vervelende opmerkingen en geroddel, maar op het mbo kwamen ook bedreigen en chanteren relatief veel voor (14% vergeleken met 6% in het hbo/wo). In dit rapport gaan wij nader in op de situatie in het vervolgonderwijs en in deze paragraaf gaat het dan om de ervaringen van de studenten aldaar. Paragraaf 4.2 belicht de ervaringen van het personeel in het mbo.

Het vergroten van de sociale veiligheid in het onderwijs is een algemeen thema van het onderwijsbeleid dat al geruime tijd aandacht krijgt. In dat kader bestaan er enkele monitoren die de ontwikkeling van de sociale veiligheid moeten meten. Bij het

vervolgonderwijs is dat de Sociale Veiligheidsmonitor in de mbo-sector, die wordt uitgevoerd door het Expertisecentrum Beroepsonderwijs (ecbo). Die monitor biedt wat betreft de ervaringen van homoseksuelen vooral zicht op het personeel (zie § 4.2) en minder op de studenten. Weliswaar wordt gerapporteerd hoe groot het percentage mbo'ers is dat wordt gepest of gediscrimineerd vanwege de seksuele oriëntatie, maar omdat de seksuele voorkeur van de respondenten niet bekend is, zijn die gegevens lastig te interpreteren.

Om in beeld te krijgen hoe vaak studenten in het vervolgonderwijs te maken krijgen met negatieve reacties vanwege hun homoseksualiteit vroegen we in de Roze Vragenlijst naar ervaringen in de twaalf maanden voorafgaand aan dat onderzoek. Evenals in de voorgaande hoofdstukken van dit rapport beperken we ons tot ervaringen van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen. We onderzochten eveneens of die ervaringen een negatief effect hadden op de studieprestaties en of homoseksuele mannen en vrouwen hun gedrag aanpasten om eventuele negatieve reacties te voorkomen. We zetten de gegevens op een rij en vergelijken de situatie in het mbo, het hbo en het wo. Daarbij moet overigens worden bedacht dat studenten op het mbo gemiddeld jonger zijn dan die op het hbo en de universiteit en verschillen tussen de onderwijstypen dus te maken kunnen hebben met verschillen tussen leeftijdsgroepen.

De ervaren homovriendelijkheid van de studieomgeving varieert sterk tussen de onderwijsniveaus. Terwijl slechts 3% van de universitaire studenten en 6% van de hbo-studenten de studieomgeving als homo-onvriendelijk omschrijft, geldt dit voor 17% van de mbo-studenten. Minder dan de helft van de mbo-studenten vindt de studieomgeving homovriendelijk.

Tabel 4.1

Perceptie van homovriendelijkheid van de studieomgeving, naar opleidingsniveau, homoseksuelen in het vervolgonderwijs, 2010 (in procenten)^a

	mbo (n = 193)	hbo (n = 266)	wo (n = 316)
homovriendelijk	45	66	73
neutraal	18	13	9
homo-onvriendelijk	17	6	3
weet niet	21	15	15

a Ongewogen gegevens.³

Bron: SCP (RV'10)

In hoofdstuk 2 kwam naar voren dat ruim 10% van de homoseksuele scholieren en studenten onder de respondenten van de Roze Vragenlijst niet open is over de seksuele voorkeur tegenover medescholieren/medestudenten. Hoewel mbo-studenten de studieomgeving minder homovriendelijk vinden dan studenten op het hbo en wo, zijn zij even vaak open over hun seksuele voorkeur tegenover medestudenten. Hbo'ers en vooral wo'ers kiezen er vaker voor om maar een deel van de medestudenten op de hoogte te

stellen van hun seksuele voorkeur. Dit hangt waarschijnlijk samen met het feit dat bij hun opleiding minder sprake is van vaste klassen dan bij het mbo en er daardoor meer vluchtige contacten met medestudenten zijn.

Tabel 4.2

Zijn medestudenten op de hoogte van de seksuele voorkeur van de homoseksuele respondent?, naar opleidingsniveau, homoseksuelen in het vervolgonderwijs, 2010 (in procenten)^a

	mbo (n = 181)	hbo (n = 262)	wo (n = 314)
ja	52	44	35
sommigen	35	41	49
nee	11	13	12
weet niet	2	2	5

a Ongewogen gegevens.

Bron: SCP (RV '10)

De meeste homoseksuele studenten maakten binnen de studieomgeving in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek geen negatieve reacties mee vanwege hun seksuele voorkeur. Toch worden er in de studieomgeving, vooral in het mbo, meer negatieve reacties gerapporteerd dan in de openbare ruimte. Vermoedelijk speelt de jongere leeftijd van zowel slachtoffers als daders daarbij een rol.

Tabel 4.3

Vervelende reacties vanwege de seksuele voorkeur op school in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek,^a naar opleidingsniveau, homoseksuelen in het vervolgonderwijs, 2010 (in procenten)^b

	mbo (n = 158)	hbo (n = 224)	wo (n = 264)
geen	63	76	83
afkeurende blik	23	12	10
vervelende, nieuwsgierige vragen	20	13	8
grappen	18	11	4
buitengesloten	14	5	1
uitgescholden	11	2	0
bedreigd	2	0	0
vernieling	1	0	0
bespuugd	0	0	0
ongewenste seksuele aandacht	0	1	2
gevochten	0	0	0

a Meerdere antwoorden mogelijk.

b Ongewogen gegevens.

Bron: SCP (RV '10)

Fysiek geweld is ook in het vervolgonderwijs zeldzaam. De meeste ervaringen betreffen afkeurende blikken, vervelende nieuwsgierige vragen en flauwe grappen. Universitaire studenten rapporteren duidelijk de minste homonegatieve reacties, mbo'ers de meeste.

Uit een nadere analyse (zie tabel D.1 in Bijlage D) blijkt dat de verschillen in het al dan niet meemaken van homonegatieve reacties tussen de drie typen vervolgonderwijs verdwijnen als wordt gecontroleerd voor een aantal achtergrondkenmerken van de studenten. Zoals eerder genoemd zijn er verschillen tussen leeftijdsgroepen. De studenten in het hoger onderwijs zijn ouder dan die in het mbo en naarmate men ouder wordt, komen negatieve reacties vanwege homoseksualiteit minder voor. Een andere factor die een significante invloed heeft, is de mate van genderconformiteit: degenen die zich minder gedragen conform wat van hun sekse wordt verwacht, krijgen vaker negatieve reacties. Andere factoren, zoals religie en het wonen in een meer stedelijke omgeving, blijken er niet toe te doen.

Negatieve reacties op school kunnen van invloed zijn op de ontwikkeling van de studiestatistiek. Studenten die te maken kregen met homonegativiteit op school zeggen vaker dat hun studiestatistiek is verslechterd vanwege hoe er op school met homoseksualiteit wordt omgegaan⁴ dan studenten zonder die ervaring. Omdat mbo-studenten de meeste negatieve reacties rapporteerden, is het niet verwonderlijk dat zij in grotere mate dan hbo- en wo-studenten melden dat hun studiestatistiek daardoor in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek slechter zijn geworden. Bij 12% van de mbo'ers zijn de studiestatistiek verslechterd. Opmerkelijk is overigens dat nog eens 13% zegt niet te weten of dat zo is. Onder universitaire studenten speelt dit probleem minder: 5% zegt dat de studiestatistiek minder zijn geworden als gevolg van een homonegatieve sfeer op de universiteit (en 4% weet het niet).

Tabel 4.4

Mate waarin de studiestatistiek in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek zijn beïnvloed door homonegativiteit op school, naar opleidingsniveau, homoseksuelen in het vervolgonderwijs, 2010 (in procenten)^a

	mbo (n = 193)	hbo (n = 266)	wo (n = 316)
nee	75	85	92
beetje slechter	10	6	4
veel slechter	2	1	1
weet niet	13	9	4

a Ongewogen gegevens.

Bron: SCP (RV'10)

Het merendeel van de homoseksuele studenten past zijn of haar gedrag niet aan om mogelijke negatieve reacties te voorkomen, maar zo'n 45% doet dat wel. Gedragaanpassingen van homoseksuelen komen duidelijk meer voor in de openbare

ruimte. Er zijn drie reacties die ongeveer 20% van de respondenten wel eens toepast op school of de universiteit: het onderwerp homoseksualiteit vermijden, de discussie over flauwe homograppen uit de weg gaan en niet vertellen dat je een partner hebt van dezelfde sekse. Dit maakt wel duidelijk dat er in het vervolgonderwijs geen sprake is van volledige openheid over homoseksualiteit. Ongeveer 10% van de homoseksuele studenten geeft aan zich op school uit angst voor negatieve reacties anders te gedragen of te kleden of anders te bewegen of te praten. Hetzelfde geldt voor het vermijden van bepaalde plekken of mensen en voor het bewust niet aanraken van de partner van dezelfde sekse.

Er zijn net zo veel mbo- als hbo- en wo-studenten die hun gedrag niet aanpassen. Toch zijn er bepaalde gedragsaanpassingen die vaker voorkomen onder mbo-studenten. Zo zeggen zij vaker dat zij zich anders gedragen, kleden, bewegen of praten dan hbo'ers en wo'ers. Ook vermijden mbo'ers vaker bepaalde mensen of plekken als zij op school zijn.

Tabel 4.5

Gedragsaanpassingen op school vanwege de seksuele voorkeur in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek,^a naar opleidingsniveau, homoseksuelen in het vervolgonderwijs, 2010 (in procenten)^b

	mbo (n = 193)	hbo (n = 266)	wo (n = 316)
geen	56	55	56
ik ga de discussie niet aan over vervelende grappen over homo's, lesbo's of biseksuelen	21	17	17
ik vermijd het onderwerp homoseksualiteit	20	20	20
ik vertel het (soms) niet als ik een partner van hetzelfde geslacht heb	17	22	18
ik vermijd bepaalde plekken of mensen	18	10	4
ik gedraag me, kleed me, beweeg of praat (een beetje) anders	15	9	8
Als ik een partner van hetzelfde geslacht heb, raken we elkaar (soms) niet aan op of in de buurt van school anders	10	9	9
	2	1	3

a Meerdere antwoorden mogelijk.

b Ongewogen gegevens.

Bron: SCP (RV'10)

4.2 Hoe veilig is het mbo voor homoseksuele medewerkers?

De gegevens over ervaringen van leerlingen zijn afkomstig uit de Roze Vragenlijst en moeten met voorzichtigheid worden gehanteerd (zie hoofdstuk 1 voor een toelichting op deze bron). De monitor Sociale Veiligheid daarentegen, die het Expertisecentrum Beroepsonderwijs (ecbo) uitvoert, bevat representatieve gegevens over het mbo. Aan het onderwijsgevend en ondersteunend personeel is gevraagd wat hun seksuele geaardheid

is. Daarmee is het mogelijk de ervaringen van homo- en heteroseksuele medewerkers in het mbo te vergelijken. In 2011 vulden 8300 medewerkers de vragenlijst in, van wie 3% aangaf homoseksueel te zijn (overigens was de non-respons op deze vraag hoog, namelijk 19%). Voor de leerlingen is helaas geen informatie over hun seksuele geaardheid beschikbaar, dus beperken we ons in deze paragraaf tot het personeel.

Op verzoek van het SCP hebben Sandra van den Dungen en Jan Neuvel van het ebo gegevens verstrekt over de ervaren veiligheid. Daarbij gaat het zowel om de vraag of men al dan niet het slachtoffer is geweest van materieel en 'psychisch-fysiek' geweld – de objectieve veiligheid – als om de subjectieve veiligheid: in hoeverre voelt men zich veilig in verschillende situaties op school?

Objectieve veiligheid

In 2011 kreeg 5% van de homoseksuele en van de heteroseksuele medewerkers te maken met diefstal en/of vandalisme. Homoseksuele personeelsleden waren daar vaker mee geconfronteerd dan hun heteroseksuele collega's (respectievelijk 5,3% en 4,9%). Daarnaast is onderzocht hoeveel medewerkers geconfronteerd zijn met pesten en discriminatie, bedreiging, lichamelijk geweld, seksuele agressie en verbale agressie. Verbale agressie komt het meest voor. Ook veel heteroseksuele medewerkers worden daarmee geconfronteerd, maar homoseksuele meer. De andere vier vormen van intimidatie zijn samengenomen in een totaalscore voor psychisch-fysiek geweld. Homoseksuele medewerkers krijgen daar duidelijk vaker mee te maken dan heteroseksuele medewerkers. In 2011 was 12% van de homoseksuele mbo-medewerkers daarvan het slachtoffer, vergeleken met 7% van hun heteroseksuele collega's. Pesten en discriminatie komen het meest voor, de andere vormen minder maar zijn bepaald niet zeldzaam.

Er is een groot verschil in het aantal keren dat slachtoffers met psychisch geweld te maken krijgen. Gemiddeld over de drie jaar krijgen homoseksuele medewerkers met twee keer zoveel incidenten te maken dan hun heteroseksuele collega's (niet in de tabel).

Uit aanvullende informatie blijkt bovendien dat de daders niet alleen studenten zijn, maar ook collega's. Bij pesten en discriminatie wijzen homoseksuele medewerkers in bijna 60% van de gevallen een student als agressor aan en in bijna 50% een collega of leidinggevende.⁶ Bij heteroseksuele medewerkers zijn die percentages omgekeerd.

De sekse van de medewerkers speelt niet of nauwelijks een rol bij de heteroseksuelen, maar wel bij homoseksuelen. Over de drie meetjaren samen bezien was gemiddeld 13% van de homo's het slachtoffer van psychisch-fysiek geweld (excl. verbale agressie) en 10% van de lesbo's.

De slachtoffers kregen de vraag welke gevolgen het psychisch-fysieke geweld voor hen heeft gehad. Ongeveer een derde zegt er weinig last van te hebben gehad. Een even grote groep was een periode bang of gespannen. Ongeveer 10% zegt tijdelijk minder gefunctioneerd te hebben, iets minder dan 10% wilde met het werk stoppen. Ongeveer 5% heeft zich tijdelijk ziek gemeld en een iets kleinere groep heeft dat overwogen. Er zijn wat de gevolgen betreft geen significante verschillen tussen homo- en heteroseksuele slachtoffers.

Tabel 4.6

Ervaringen met psychisch-fysiek geweld onder mbo-personeel, per semester, 2006, 2008, 2011 (in procenten)

	heteroseksueel	homoseksueel	totaal ^b
psychisch-fysiek geweld totaal ^a			
2006 ^c	5,9	9,2	6,1
2008 ^c	6,6	13,9	7,4
2011 ^c	6,9	11,6	7,4
pesten/discriminatie			
2006 ^c	2,8	5,1	2,9
2008 ^c	3,4	9,7	4,1
2011 ^c	4,3	8,4	4,8
bedreiging			
2006	1,9	1,9	2,0
2008 ^c	2,7	3,4	3,0
2011	2,0	2,4	2,1
lichamelijk geweld			
2006	0,5	1,0	0,5
2008 ^c	0,5	1,9	0,6
2011	0,3	0,4	0,2
seksuele agressie			
2006	1,6	2,9	1,6
2008 ^c	1,2	3,1	1,3
2011 ^c	1,2	3,7	1,3
verbale agressie			
2006 ^c	17,8	22,3	18,1
2008 ^c	18,4	20,3	18,8
2011	18,5	19,1	18,8

a Samenvattende score van pesten/discriminatie, bedreiging, lichamelijk geweld en seksuele agressie.

b Inclusief degenen van wie de seksuele geaardheid onbekend is.

c Significant verschil ($p \leq 0,05$).

Bron: Sociale Veiligheidsmonitor

Subjectieve veiligheid

De overgrote meerderheid van het mbo-personeel voelt zich veilig op school. Dat geldt voor homo- en heteroseksuele medewerkers. Het aandeel homoseksuele medewerkers dat zich enigszins of zeer onveilig voelt in verschillende situaties op school is echter in alle situaties (de eigen werkruimten uitgezonderd) groter dan dat aandeel onder hun heteroseksuele collega's.

Tabel 4.7

Aandeel dat zich enigszins of zeer onveilig voelde in verschillende situaties, mbo-personeel, 2006, 2008, 2011 (in procenten)

	heteroseksueel	homoseksueel	totaal ^a
lesruimten ^b	1,5	3,6	1,8
eigen werkruimten	1,6	2,4	1,6
openbare delen gebouw ^b	2,3	4,7	2,6
terrein en stallingen ^b	3,6	6,7	3,9
omgeving van school ^b	3,7	5,8	3,9

a Inclusief degenen van wie de seksuele geaardheid onbekend is.

b Significant verschil ($p \leq 0,05$).

Bron: Sociale Veiligheidsmonitor

Al met al wijzen de gegevens uit dat homoseksuele medewerkers op het mbo vaker te maken krijgen met geweld en agressie dan heteroseksuele medewerkers.

Overigens is van de respondenten niet bekend in hoeverre zij op school open zijn over hun seksuele oriëntatie en evenmin of het geweld daarmee te maken heeft. Onduidelijk is ook waaruit de categorie bestaat die geen antwoord gaf op de vraag naar de seksuele oriëntatie (in 2011 zoals gezegd een aanzienlijke groep). Dit zijn waarschijnlijk mensen die de relevantie van die vraag niet inzien of deze informatie als privé beschouwen.

En misschien vulden sommige homoseksuele personeelsleden die op het werk niet open zijn over hun seksuele oriëntatie deze vraag niet in. Maar al met al lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat homoseksuele medewerkers in groteren getale het slachtoffer zijn van geweld, zowel van studenten als van collega's en leidinggevendenden.

4.3 Homonegatieve ervaringen en gedragsaanpassingen op het werk

Uit recent onderzoek bleek dat ongeveer 80% van de werkende homoseksuele mannen en lesbische vrouwen tegenover collega's open is over hun seksuele voorkeur. 18% van de mannen en 15% van de vrouwen is dat niet (Keuzenkamp en Oudejans 2011). Als reden voor het niet open zijn, noemen de respondenten van de Roze Vragenlijst vooral dat hun seksuele voorkeur de collega's niks aangaat (47%) of dat hun homoseksuele voorkeur überhaupt niet relevant is (46%) (zie tabel 4.6). Maar bij ruim 40% van de homoseksuele mannen en lesbische vrouwen bestaat (bovendien) de angst dat collega's zich negatief zullen gedragen zodra zij open zijn over hun homoseksualiteit. Een derde wil op het werk niet als homoseksueel bekendstaan. Eventuele angst voor negatieve reacties van de leidinggevende speelt voor minder respondenten een rol, maar bij lesbische vrouwen wel wat meer dan bij homoseksuele mannen. Vooral de lesbische vrouwen die een andere reden aanvoerden om niet open te zijn op het werk geven aan dat zij dit niet noodzakelijk vinden omdat zij geen partner hebben van dezelfde sekse.

Tabel 4.8

Redenen om niet open te zijn op het werk,^a naar sekse, 18-64-jarige homoseksuelen, 2010 (in procenten)⁷

	mannen (n = 77)	vrouwen (n = 83)
het gaat mensen op het werk niks aan dat ik homoseksueel ben	49	46
angst voor negatieve reacties of negatief gedrag door collega's of anderen op de werkvloer	40	41
ik vind mijn homoseksuele voorkeur niet relevant	39	53
ik wil op mijn werk niet als homoseksueel bekendstaan	31	35
ik vind het moeilijk om open te zijn	25	27
mensen op het werk zullen er niets van begrijpen	17	13
angst voor negatieve reacties of negatief gedrag door mijn baas	12	19
anders	9	18

a Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP (RV'10)

Het feit dat de meeste homoseksuele mannen en lesbische vrouwen op het werk open zijn over hun seksuele voorkeur geeft aan dat het klimaat op de werkvloer door de meesten als homovriendelijk wordt ervaren. Slechts 3% van de respondenten van de Roze Vragenlijst kwalificeert deze als homo-onvriendelijk (niet in tabel). In hoeverre er verschillen zijn tussen sectoren is met de beschikbare gegevens niet te zeggen. Door het toevoegen van een vraag naar de seksuele oriëntatie aan de Nationale enquête arbeidsomstandigheden (NEA) wordt dit hopelijk op termijn duidelijk. Dan kunnen immers homoseksuele werknemers apart worden bekeken en kan worden nagegaan in hoeverre er tussen sectoren verschillen zijn in homonegatieve ervaringen. Overigens bevatte de NEA in 2008 wel een vraag aan alle respondenten of discriminatie naar seksuele geaardheid op hun werk voorkomt. Meestal zei men van niet, maar er waren wel enige verschillen tussen sectoren. Werknemers in het openbaar bestuur, de bouwnijverheid en de industrie zeiden het vaakst dat deze vorm van discriminatie op hun werk voorkomt (Koppes et al. 2009).

Verreweg de meeste homoseksuele werknemers kregen in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek geen vervelende reacties op het werk (zie tabel 4.9). Homoseksuele mannen kregen die vaker (14%) dan lesbische vrouwen (5%). De percentages liggen duidelijk lager dan bij zulke ervaringen in de openbare ruimte (zie hoofdstuk 3).

De vraag was specifiek gericht op vervelende reacties die te maken hebben met de seksuele voorkeur. Of homoseksuele werknemers gemiddeld meer of minder te maken krijgen met negatieve bejegening op het werk dan heteroseksuele werknemers is niet bekend. In het kader van de voorbereidingen van de NEA 2012 is een pilotstudy uitgevoerd onder respondenten uit de recentste ronde van de NEA. Aangezien het niet om een aselechte steekproef ging, moet met voorzichtigheid met de resultaten worden

omgesprongen. De bevindingen duiden er echter op dat homoseksuele mannen en lesbische vrouwen op het werk meer te maken krijgen met negatieve bejegening dan hun heteroseksuele collega's (Keuzenkamp en Steenbeek 2011).

De vervelende ervaringen waarmee homoseksuelen worden geconfronteerd, bestaan bij zowel mannen als vrouwen voornamelijk uit vervelende, nieuwsgierige vragen. Mannen kregen daarnaast meer dan vrouwen te maken met homo-onvriendelijke grappen. Zowel homoseksuele mannen als lesbische vrouwen rapporteren niet of nauwelijks ervaringen op het werk waarbij sprake is van fysiek geweld.

Tabel 4.9

Homonegativiteit op het werk in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek,^a naar sekse, 18-64-jarige homoseksuelen met betaald werk, 2010 (in procenten)

	mannen (n = 318)	vrouwen (n = 145)
geen	86	95
vervelende, nieuwsgierige vragen	7	3
grappen	7	1
afkeurende blik	4	1
buitengesloten	2	1
uitgescholden	1	1
ongewenste seksuele aandacht	0	0
bedreigd	0	0
bespuugd	0	0
vernieling	0	0
gevochten	0	0

a Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP (RVbis'11)

Als respondenten op het werk vervelende reacties kregen, was dat in de meeste gevallen een enkele keer (zie tabel 4.10). Bij mannen is de frequentie gemiddeld iets hoger dan bij vrouwen. Van de mannen die wel eens een negatieve reactie kregen vanwege hun homosexualiteit geeft bijna een kwart aan dat dit een paar keer per jaar gebeurde. homoseksuelen die maandelijks of zelfs wekelijks te maken krijgen met vervelende reacties op het werk vormen een minderheid (7% van de mannen en 9% van de vrouwen). Uit een nadere analyse blijkt dat de factoren die van invloed zijn op het al dan niet meemaken van negatieve reacties op het werk tot op zekere hoogte overeenkomen met die in geval van incidenten in de openbare ruimte (zie tabel D.2 in Bijlage D). Jongeren en mannen krijgen hiermee meer te maken en hetzelfde geldt voor degenen die zich qua gedrag minder conformeren aan wat van hun sekse wordt verwacht. Een partner van dezelfde sekse hebben is nu echter niet relevant. Verder blijkt dat op het werk juist degenen die niet in stedelijke gebieden wonen meer te maken krijgen met negatieve reacties. Hoe dat te begrijpen is, is niet duidelijk. Het opleidingsniveau is evenmin relevant voor de kans

op negatieve reacties op het werk. Of er tussen verschillende sectoren verschillen zijn, is een interessante vraag die helaas met onze gegevens niet kan worden beantwoord.

Tabel 4.10

Aantal vervelende reacties op het werk vanwege de seksuele voorkeur in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek, naar sekse, 18-64-jarige homoseksuelen, 2010 (in procenten)

	mannen (n = 271)	vrouwen (n = 234)
een enkele keer	70	73
een paar keer per jaar	23	19
minstens een keer per maand	4	6
minstens een keer per week	3	3

Bron: SCP (RV'10)

Algemeen onderzoek naar de effecten van agressie op het werk wijst uit dat werknemers die daarmee te maken hebben gehad vaker verzuimen en zeggen minder goed te functioneren (Van den Bossche 2004). Vaak worden ook een lagere baantevredenheid en verschillende stresssymptomen gevonden, zoals concentratieproblemen, een lager zelfvertrouwen en chronische vermoeidheid (Einarsen en Mikkelsen 2003; Bowling en Beehr 2006). Er is weinig bekend over de specifieke effecten van homonegatieve bejegening op het werk. Uit het al wat oudere onderzoek van Sandfort en Bos (1998) onder leden van de Abvakabo die in de gezondheidszorg of bij de lokale overheid werken, bleek dat homoseksuelen hun werk over het geheel genomen negatiever ervaren dan heteroseksuelen. Homoseksuele mannen en lesbische vrouwen die op het werk negatief worden bejegend, hebben een lagere baantevredenheid en meer slaapproblemen. Bij lesbische vrouwen werd bovendien een verband gevonden met een hoger ziekteverzuim, bij homoseksuele mannen met meer werkgerelateerde stress, een lagere zelfwaardering en een slechtere gezondheid (Sandfort en Bos 1998). In de Roze Vragenlijst vroegen we de werkenden die homonegatieve ervaringen rapporteerden of de omgang met homoseksualiteit op het werk een ongunstige invloed heeft gehad op hun werkprestaties. Bij 10% was dat inderdaad het geval en 8% weet het niet (zie tabel 4.11).

Tabel 4.11

Mate waarin de werkprestaties in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek zijn beïnvloed door homonegativiteit op het werk, naar sekse, 18-64-jarige homoseksuelen die op hun werk tenminste één negatieve reactie kregen, 2010 (in procenten)

	mannen (n = 271)	vrouwen (n = 233)
nee	80	82
beetje slechter	9	8
veel slechter	3	2
weet niet	8	8

Bron: SCP (RV'10)

Uit de Roze Vragenlijst blijkt dat de meeste homoseksuelen die op het werk vervelende reacties krijgen hiervan geen melding doen of klacht indienen. 16% van de mannen doet dat wel en bij de vrouwen gaat het om 10% (zie tabel 4.12). Als de slachtoffers er melding van maken, is dat in bijna alle gevallen bij hun leidinggevende. Een enkeling stapt naar een vertrouwenspersoon. De Commissie gelijke behandeling (CGB), antidiscriminatiebureaus en de politie worden in dit soort gevallen niet of nauwelijks ingeschakeld. Dat blijkt ook uit berichten van bijvoorbeeld de CGB. In de periode van 2007 tot en met 2011 kreeg de CGB veertien klachten in verband met discriminatie vanwege seksuele voorkeur op het werk, waarvan bij de helft naar het oordeel van de commissie sprake was van ongeoorloofd onderscheid. De klachten waren uiteenlopend van aard en betroffen discriminatie bij het aannemen van personeel en de omgang met homoseksuelen op de werkvloer (op verzoek verstrekte informatie van de CGB; en zie ook Strijkers 2011). Uit de recentste rapportage over klachten en meldingen bij antidiscriminatiebureaus blijkt dat er in 2010 475 klachten en meldingen zijn geweest over discriminatie op grond van seksuele oriëntatie, maar hoeveel daarvan betrekking hebben op het werk staat niet vermeld. In 2009 waren 336 klachten ingediend, waarvan 13% betrekking had op situaties op de arbeidsmarkt.⁸

Tabel 4.12

Klachten en meldingen van homoseksuelen in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek nadat zij te maken kregen met homonegativiteit op het werk,^a naar sekse, 18-64-jarige homoseksuelen, 2010 (in procenten)

	mannen (n = 270)	vrouwen (n = 235)
geen klacht, melding of aangifte	84	90
bij mijn leidinggevende	12	9
bij een vertrouwenspersoon	4	1
bij een klachtencommissie	0	0
bij mijn bedrijfsarts / bedrijfsmaatschappelijk werk	2	0
bij de Commissie gelijke behandeling	0	0
bij een antidiscriminatiebureau	0	0
melding bij de politie	2	0
aangifte bij de politie	0	0

a Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP (RV'10)

Veel homoseksuelen melden negatieve ervaringen op het werk dus niet. Er zijn vooral twee argumenten die maken dat veel slachtoffers dit niet doen. Ruim 40% van de slachtoffers zegt dat het naar hun idee om een kleinigheidje gaat. *Discriminatie is het woord niet* was dan ook de treffende titel van het onderzoek van het Verwey-Jonker Instituut over de bejegening van homoseksuelen op het werk (Van der Klein et al. 2009). Een andere reden, die eveneens door ruim 40% wordt genoemd, is dat ze zulke zaken zelf regelen.

Tabel 4.13

Redenen om geen klacht in te dienen of om geen aangifte te doen van negatieve ervaring op het werk,^a naar sekse, 18-64-jarige homoseksuelen, 2010 (in procenten)

	mannen (n = 228)	vrouwen (n = 211)
ik vond het niet zo belangrijk / het was maar een kleinigheidje	41	43
zulke zaken regel ik zelf	41	42
het helpt niets / er kan niets tegen gedaan worden	14	10
dit is geen zaak voor mijn werkgever / de politie	11	12
ze doen er toch niks aan	11	7
het is toch niet te bewijzen	10	13
dan volgen er misschien represailles, vergelding, wraak	9	7
de dader wordt toch niet aangepakt	7	2
het is me te veel moeite	8	7
het wordt al door anderen gedaan	1	1

a Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP (RV'10)

De vraag dringt zich op wat homoseksuelen precies doen als ze zulke zaken 'zelf regelen'. Meestal gaan ze met de dader in gesprek (zie tabel 4.14). Die reactie komt op het werk meer voor dan in de openbare ruimte (zie hoofdstuk 3), wat niet vreemd is aangezien homoseksuelen op het werk vaker in nauw contact staan met de dader en in de toekomst nog met hem of haar te maken zullen krijgen. Zij hebben er dus meer belang bij om het erover te hebben. Daarnaast kan meespelen dat homoseksuelen op de werkvloer minder risico ervaren om de dader op vervelend gedrag aan te spreken, omdat ze steun van collega's of de organisatie verwachten.

Tabel 4.14

Wat homoseksuelen zelf hebben gedaan nadat ze te maken kregen met homonegativiteit op het werk,^a naar sekse, 18-64-jarige homoseksuelen, 2010 (in procenten)

	mannen (n = 270)	vrouwen (n = 234)
niets	43	41
ik ben zelf het gesprek aangegaan met de dader	41	40
ik heb hulp gezocht bij een professionele hulpverlener (bv. huisarts, psycholoog, therapeut)	6	2
ik heb me (tijdelijk) ziek gemeld	4	3
ik ben minder gaan werken	2	1
ik heb ontslag genomen	2	0
iets anders	14	18

a Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP (RV'10)

Bijna de helft van de homoseksuelen heeft niets gedaan nadat ze op het werk met homonegativiteit te maken kregen. Een enkeling zocht hulp bij een professionele hulpverlener. Degenen die als antwoord 'iets anders' aankruisten, vermeldden bij de toelichting vaak dat ze de dader zijn gaan negeren of ontwijken.

Homoseksuelen voelen zich op het werk in het algemeen vrijer om openlijk homo te zijn dan in de openbare ruimte, zo blijkt uit het veel kleinere percentage dat op het werk het gedrag aanpast. Ongeveer driekwart van de homoseksuele werkenden doet dat niet. De meest gerapporteerde aanpassing is niet vertellen dat ze een partner hebben van hetzelfde geslacht (ruim 10%) of het onderwerp homoseksualiteit vermijden (geldt vooral voor mannen). Ook zegt bijna 10% geen discussie aan te gaan over vervelende homo-grappen. Er zijn maar weinig homoseksuelen die bepaalde mensen of plekken mijden of die zich op het werk anders gedragen of kleden. In de openbare ruimte passen homoseksuelen hun gedrag op die punten duidelijk meer aan.

Tabel 4.15

Gedragsaanpassingen op het werk vanwege seksuele voorkeur in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek,^a naar sekse, 18-64-jarige homoseksuelen met betaald werk, 2010 (in procenten)

	mannen (n = 318)	vrouwen (n = 145)
geen	72	75
ik vertel het (soms) niet als ik een partner van hetzelfde geslacht heb	10	13
ik vermijd het onderwerp homoseksualiteit	10	4
ik ga de discussie niet aan over vervelende grappen over homo's, lesbo's of biseksuelen	8	10
als ik een partner van hetzelfde geslacht heb, raken we elkaar (soms) niet aan op of in de buurt van mijn werk	6	7
ik vermijd bepaalde plekken of mensen	4	1
ik gedraag me, kleed me, beweeg of praat (een beetje) anders anders	4	1
	1	2

a Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP (RV bis'11)

Tot nu toe ging de aandacht uit naar expliciete reacties, maar er kan ook sprake zijn van het achterwege blijven van acties. Zo vroegen we de respondenten of ze wel eens hebben meegemaakt dat ze minder kans hadden op promotie dan hun heteroseksuele collega's. De meeste respondenten zeiden van niet (driekwart). Het zal in veel gevallen waarschijnlijk onduidelijk zijn of dit een rol heeft gespeeld. Het is daarom niet verwonderlijk dat een omvangrijke groep van 17% aangeeft niet te weten of ooit sprake is geweest van ongelijke kansen als gevolg van de seksuele voorkeur. Ruim 10% van de homoseksuelen rapporteert echter ooit om die reden minder kans te hebben gemaakt op een promotie dan heteroseksuele collega's. Homoseksuele mannen ervaren zulke ongelijkheid vaker

dan lesbische vrouwen. Bij de Commissie gelijke behandeling zijn in de afgelopen vijf jaar geen klachten gemeld die hiermee te maken hebben.

Tabel 4.16

'Heb je wel eens meegemaakt dat jouw kansen op promotie niet gelijk waren aan die van heteroseksuele collega's vanwege je seksuele voorkeur?',^a naar sekse, 18-64-jarige homoseksuelen met betaald werk, 2010 (in procenten)

	mannen (n = 1527)	vrouwen (n = 1666)
nee	74	76
ja, minder	10	5
ja, meer	1	0
weet niet	15	19

a Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP (RV '10)

4.4 Conclusies

De meeste homoseksuele mannen en lesbische vrouwen ervaren het klimaat binnen het vervolgonderwijs waaraan ze deelnemen of op hun werkplek als homovriendelijk. Binnen het vervolgonderwijs steekt het mbo echter ongunstig af. Van de homoseksuele studenten die deelnamen aan de Roze Vragenlijst bestempelt 17% die context als homonvriendelijk (vergeleken met 6% van de hbo'ers en 3% van de universitaire studenten). Mbo-studenten zeggen ook het vaakst te maken te hebben gehad met homonegatieve reacties (37%, vergeleken met 24% van de hbo'ers en 17% van de wo'ers). Ook zeggen homoseksuele mbo'ers vaker dat hun schoolprestaties in negatieve zin zijn beïnvloed door homonegativiteit van medeleerlingen. In de drie onderwijstypen gaat het om respectievelijk 25%, 15% en 8% van de homoseksuele leerlingen die de Roze Vragenlijst invulden. De verschillen tussen de schooltypen hangen overigens sterk samen met de leeftijdsopbouw van de studentenpopulatie. Jongeren maken meer homonegativiteit mee dan ouderen en de gemiddelde leeftijd in het mbo ligt lager dan die in het hbo en wo. Onderzoek onder het personeel op het mbo wijst uit dat homoseksuele medewerkers bijna twee keer zoveel te maken krijgen met psychisch-fysiek geweld dan hun heteroseksuele collega's. Daarbij gaat het vooral vaak om pesten en discriminatie: in een semester in 2011 had 8% van het homoseksuele personeel daarmee te maken, vergeleken met 4% van hun heteroseksuele collega's. Slachtofferschap van seksuele agressie komt minder voor (4% van het homoseksuele en 1% van het heteroseksuele personeel) en nog minder vaak worden bedreiging en lichamelijk geweld gerapporteerd. Verbale agressie wordt het meest genoemd (19% van het homoseksuele personeel rapporteerde dat in 2011), ook door heteroseksuele personeel. In 2011 was er op dat punt geen significant verschil tussen homo- en heteroseksuele medewerkers, maar in de jaren daarvoor wel (ten nadele van het homoseksuele personeel). Als homo's slachtoffer zijn, gaat het bovendien om ongeveer twee keer zoveel incidenten. Homoseksuele mannen hebben wat vaker te

maken met psychisch-fysiek geweld dan lesbische vrouwen die werkzaam zijn binnen het mbo. Tot slot bleek dat homoseksueel personeel zich in groteren getale onveilig voelt op school dan heteroseksueel personeel.

Van de werkende respondenten van de Roze Vragenlijst kwalificeert 3% hun werkplek als homo-onvriendelijk. De werkenden krijgen minder te maken met homonegatieve reacties dan de studenten. In 2010 had 14% van de werkende homo's en 5% van de werkende lesbo's dat ervaren; in driekwart van de gevallen ging het om een enkele keer. Meestal had dat geen nadelige gevolgen voor hun arbeidsprestaties. Van degenen die negatieve ervaringen hadden, zei 10% dat hun prestaties wel ongunstig zijn beïnvloed door hoe er op het werk met homoseksualiteit wordt omgegaan. Negatieve reacties worden maar weinig bij officiële instanties gemeld. Als dat gebeurt, is het meestal bij de eigen leidinggevende.

Uit hoofdstuk 3 bleek dat meer dan de helft van de homoseksuele mannen en lesbische vrouwen die de Roze Vragenlijst invulden hun gedrag in de openbare ruimte aanpast om negatieve reacties te voorkomen. Op school, maar vooral op het werk komt dat minder voor. In het vervolgonderwijs heeft bijna de helft het gedrag in het jaar voorafgaand aan het onderzoek aangepast. Wat het meest gebeurt, is het onderwerp homoseksualiteit vermijden, geen discussie aangaan over vervelende grappen over homoseksualiteit en niet vertellen dat men een partner van hetzelfde geslacht heeft. Dat is ook de 'top drie' van gedragsaanpassingen op het werk, alleen komt het daar minder voor. Bijna driekwart van de werkenden heeft zijn of haar gedrag niet aangepast.

Noten

- 1 Met dank aan Jan Neuvel en Sandra van den Dungen van het Expertisecentrum Beroepsonderwijs (ecbo), die het materiaal voor paragraaf 4.2 verstrekten.
- 2 Het aantal middelbare scholieren in de datasets is te klein om over te kunnen rapporteren.
- 3 Deze data zijn ongewogen, omdat voor de leeftijdsklasse tot 18 jaar geen gewicht beschikbaar is.
- 4 Pearson's R= .31.
- 5 In eerdere jaren was de respons hoger: in 2006 gaf 94% antwoord op deze vraag, in 2008 85%. De vraag staat vrij aan het begin van de lijst (na de vragen over leeftijd en geslacht). Omdat bleek dat medewerkers de enquête al afbraken bij de vragen over achtergrondkenmerken, zijn deze in 2008 optioneel gemaakt. Dat zal in elk geval een deel van het grote verschil in respons verklaren.
- 6 Dat het totaal in beide gevallen boven de 100% uitkomt, komt door overlap tussen de groepen daders.
- 7 De cijfers in deze tabel zijn gewogen naar het Roze Panel en wijken daarom enigszins af van de ongewogen cijfers die eerder werden gepresenteerd in *Gewoon aan de slag* (Keuzenkamp en Oudejans 2011).
- 8 Met dank aan Marcel Coenders (Universiteit Utrecht), die deze gegevens heeft verstrekt. De landelijke rapportages van Art1 over de discriminatieklachten bij de antidiscriminatiebureaus en meldpunten in Nederland voorzien hier namelijk niet in.

5 Ervaringen in de sport

Niels Kooiman

Naast werk en school is sport een van de domeinen waarop de focus van het homo-emancipatiebeleid van het huidige kabinet ligt (TK 2010/2011). Meer dan in het geval van school of werk is de keuze voor een sport en een sportomgeving een vrije keuze. Die kan mede worden beïnvloed door de mate waarin homoseksuelen zich in verschillende sporten geaccepteerd voelen. Aangezien we de ervaren acceptatie in de sportomgeving alleen kunnen vragen aan homoseksuelen die sporten, is het van belang te weten in hoeverre deze groep selectief is en of het sportgedrag van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen overeenkomt met dat van heteroseksuelen.

In dit hoofdstuk komen in grote lijnen twee vragen aan de orde. Ten eerste gaan we na of het sportgedrag van homoseksuelen overeenkomt met dat van hetero's. Sporten homoseksuelen net zoveel als hetero's en beoefenen ze dezelfde sporten? In hoeverre worden deze keuzes bepaald door hun seksuele voorkeur? Ten tweede wordt de vraag beantwoord hoe sportende homoseksuelen het klimaat binnen hun sportomgeving ervaren. Vinden ze hun sportclub of de omgeving waarin ze sporten homovriendelijk? Voelen ze zich geaccepteerd? Krijgen ze veel negatieve reacties tijdens het sporten? Passen ze uit voorzorg hun gedrag aan? En zijn er verschillen tussen homoseksuele mannen en lesbische vrouwen? Bovendien wordt nagegaan welke factoren van invloed zijn op het meemaken van homonegativiteit bij het sporten en zal er een vergelijking worden gemaakt met andere omgevingen, zoals het werk en de openbare ruimte.

Het Mulier Instituut heeft in het afgelopen decennium drie studies verricht naar het sportgedrag van homoseksuelen in vergelijking met dat van hetero's en naar de acceptatie van homoseksualiteit in de Nederlandse sport (Janssens et al. 2003; Elling en Van den Dool 2009; Elling et al. 2011). Omdat we op basis van de Roze Vragenlijst geen vergelijkingen met hetero's kunnen maken, zullen we de resultaten uit ons onderzoek vergelijken met de uitkomsten uit de studies van het Mulier Instituut en waar mogelijk met cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).

5.1 Verschillen in sportgedrag tussen homo- en heteroseksuelen

Uit de drie studies van het Mulier Instituut blijkt dat de seksuele voorkeur invloed heeft op het sportgedrag. homoseksuelen en hetero's doen ongeveer net zoveel aan sport, maar kiezen voor andere sporten en sporten minder in verenigingsverband. De meeste homoseksuele mannen en vrouwen doen aan sport (zie tabel 5.1), lesbische vrouwen meer dan homoseksuele mannen. Dit verschil is vooral duidelijk als het gaat om sporten bij een vereniging. Waar 12% van de homoseksuele mannen aangeeft bij een sportvereniging te zijn aangesloten, geldt dit voor 20% van de lesbische vrouwen. Voor de Nederlandse bevolking van 18 tot 65 jaar gold in 2007 dat ruim een kwart lid is van een sportvereniging en dat meer mannen lid zijn dan vrouwen (CBS StatLine). Dat betekent

dat homoseksuele mannen aanzienlijk minder lid zijn van een sportvereniging dan Nederlandse mannen in het algemeen. Het percentage homoseksuele mannen dat aan sport doet, bij een vereniging of niet, komt wel overeen met het Nederlandse gemiddelde.

Tabel 5.1

‘Doen homoseksuelen aan sport en zo ja, op welke manier?’,^a naar sekse, 18-64-jarigen (in procenten)

	mannen (n = 1912)	vrouwen (n = 2022)
geen sport	42	38
sportvereniging	12	20
sportgroep	5	9
sportschool	30	24
alleen	23	27

a Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP (RV'10)

Deze bevindingen sluiten aan bij die van het Mulier Instituut. Uit hun recentste studie bleek dat homoseksuele mannen veel minder vaak (15%) lid zijn van een sportvereniging dan heteroseksuele mannen (35%), terwijl het onderscheid tussen lesbische vrouwen (23%) en heteroseksuele vrouwen (22%) te verwaarlozen is (Elling et al. 2011).

Uit de studies van het Mulier Instituut komt naar voren dat homoseksuele mannen sterk oververtegenwoordigd zijn bij fitness, een individuele sport die buiten een verenigingsverband kan worden beoefend, en beduidend minder doen aan sporten die onder mannen in het algemeen populair zijn, zoals voetbal. Lesbische vrouwen doen meer dan heteroseksuele vrouwen aan wielrennen en tennis en minder aan zwemmen en aerobics. Overigens komt naar voren dat het onderscheid in sportgedrag tussen homoseksuelen en hetero's deels al bestond in de jeugd. Dit wijst erop dat verschillen onder volwassenen deels kunnen worden verklaard door verschillen in voorkeuren. Drie op de tien homoseksuele mannen zeiden dat hun seksuele voorkeur op een of andere manier van invloed is geweest op hun sportgedrag (Elling et al. 2011).

Een deel van de homoseksuelen kiest voor een sportvereniging of sportgroep die speciaal voor hen is bedoeld. Dit type vereniging is overigens niet erg populair. Van de homoseksuele mannen die lid zijn van een sportgroep of sportvereniging is 10% aangesloten bij een groep of vereniging voor homoseksuelen (niet in tabel). Onder lesbische vrouwen is dit aandeel wat kleiner: 6%. In het vervolg van dit hoofdstuk richten we ons op sportverenigingen en sportgroepen die niet specifiek bedoeld zijn voor homoseksuelen.

5.2 Openheid en acceptatie in de sportomgeving

In veel takken van topsport is homoseksualiteit (nog) een taboe. Het aantal topsporters dat er openlijk voor uitkomt homoseksueel te zijn, is gering. Dit geldt vooral voor

mannen en voor sporten waarbij voor veel publiek wordt gespeeld, zoals voetbal, tennis en wielrennen. De enkeling die wel voor zijn of haar seksuele voorkeur uitkomt, doet dit meestal in de nadagen of na afloop van de carrière (Ter Haar 2008). Het lijkt onwaarschijnlijk dat het minieme aantal openlijk homoseksuele topsporters in deze takken van sport louter komt doordat ze er niet zijn. Angst voor negatieve reacties lijkt een belangrijke rol te spelen. Bij topsporters kunnen die reacties komen van collega's, maar ook van het publiek.

Dit hoofdstuk concentreert zich op amateursport. Het blijkt dat homoseksuelen niet vanzelfsprekend open zijn over hun seksuele voorkeur binnen hun sportgroep of -vereniging. Iets meer dan de helft van de lesbische vrouwen en homoseksuele mannen zegt dat degenen met wie ze sporten op de hoogte zijn van hun seksuele voorkeur (zie tabel 5.2). Ruim 15% is niet open over de seksuele voorkeur of zegt niet te weten of hun medesporters hiervan op de hoogte zijn. Deze cijfers komen overeen met de recentste studie van het Mulier Instituut (Elling et al. 2011). Het aandeel dat binnen de sportgroep of sportvereniging niet open is over de seksuele voorkeur is hoger dan binnen andere contexten zoals de werkomgeving en het vervolgonderwijs. Een belangrijke reden om niet open te zijn in de sport is dat de seksuele voorkeur (daar) niet relevant is. Van de homoseksuelen die naar medesporters niet uit de kast zijn, noemt bijna de helft deze reden (niet in tabel). Een tweede belangrijke reden, die door 37% wordt genoemd, is angst voor negatieve reacties of negatief gedrag van andere sporters.

Tabel 5.2

Mate waarin mensen met wie homoseksuelen sporten op de hoogte zijn van de seksuele voorkeur, naar sekse, 18-64-jarigen die sporten bij een sportvereniging of sportgroep die niet specifiek voor homoseksuelen is (in procenten)

	mannen (n = 213)	vrouwen (n = 403)
ja	50	57
sommigen	33	28
nee	10	11
weet niet	7	4

Bron: SCP (RV'10)

Aan de leden van sportverenigingen en sportgroepen die niet specifiek bedoeld zijn voor homoseksuelen is gevraagd of ze het sociale klimaat binnen hun sportgroep of -vereniging homovriendelijk vinden (niet in tabel). De meerderheid is positief en vindt de sfeer homovriendelijk. Ook een groot deel weet niet of de sfeer homovriendelijk is. Dit zijn voornamelijk homoseksuelen die binnen de sportomgeving niet uit de kast zijn. Slechts 5% van de homoseksuelen die aangesloten zijn bij een sportgroep of sportvereniging kwalificeert deze als homo-onvriendelijk.

De homoseksuelen die binnen de sportclub of sportgroep open zijn over hun homoseksualiteit voelen zich in het algemeen geaccepteerd. Dit geldt voor zowel homoseksuele mannen als voor lesbische vrouwen. Bijna een kwart van de homoseksuele

mannen en lesbische vrouwen geeft aan dat de meeste (maar dus niet alle) medesporters hun homoseksualiteit accepteren. Zeker voor degenen die in teamverband sporten, is het uiteraard vervelend als een deel van het team, hoe klein ook, de homoseksuele voorkeur niet accepteert. Slechts een enkeling geeft aan dat de meeste medesporters dat niet doen.

Tabel 5.3

Mate waarin mensen met wie homoseksuelen sporten de seksuele voorkeur accepteren, naar type sportomgeving, 18-64-jarigen die sporten bij een sportvereniging of sportgroep die niet specifiek voor homoseksuelen is (in procenten)

	mannen (n = 176)	vrouwen (n = 343)
ja	61	73
de meesten wel	25	20
de meesten niet	2	0
weet niet	12	7

Bron: SCP (RV'10)

Elling et al. (2011) brachten ook de attitudes van heteroseksuele sporters in kaart en deden observaties binnen verschillende sportteams. Zowel hetero- als homoseksuele mannen die lid zijn van een sportteam (verschillende takken van sport, maar voornamelijk voetbal) letten tijdens trainingen en wedstrijden op expliciete en impliciete vormen van homo-intolerantie en homonegativiteit en deden hiervan verslag in een logboek. Elling et al. (2011) concluderen op basis daarvan dat homoseksualiteit in brede zin binnen de sport redelijk geaccepteerd wordt, maar dat deze acceptatie kwetsbaar en veelal voorwaardelijk is. De observatieverhalen lieten zien dat niet zozeer homoseksualiteit in het algemeen binnen teamsport wordt afgekeurd, maar dat vooral mannelijke teamsporters niet-genderconform, 'nichterig' gedrag afkeuren. Dit beeld sluit aan bij eerdere studies van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) naar acceptatie van homoseksualiteit in het algemeen (Keuzenkamp et al. 2006; Keuzenkamp 2010). Vooral grappen komen veel voor, maar ook homonegatieve opmerkingen en pesterijen. De cijfers die het Mulier Instituut presenteerde, geven ook aanleiding tot zorgen, zeker voor homoseksuele mannen. Zo zou het slechts de helft van de jonge mannelijke sporters (15-25 jaar) niets uitmaken om in dezelfde ruimte met een homoseksuele sporter te douchen (Elling et al. 2011). Dit betekent dat jonge homoseksuele mannen die in teamverband sporten een behoorlijke kans lopen samen te sporten met mannen die eigenlijk niet tegelijkertijd met hen willen douchen. Bovendien geeft een kwart van de teamsporters aan getuige te zijn geweest van vervelende opmerkingen over homoseksuelen en 39% zelfs van fysieke agressie. Bij één specifieke teamsport (voetbal) zijn de cijfers nog zorgwekkender (resp. 30% en 48%) (Elling en Van den Dool 2009).

5.3 Negatieve reacties en gedragsaanpassingen in de sport

We zagen dat de respondenten van de Roze Vragenlijst in het algemeen goed te spreken waren over de homovriendelijkheid van de sportgroep of sportvereniging (die ze zelf uitkozen). Dit is terug te zien in het geringe aantal negatieve reacties dat ze krijgen als gevolg van de seksuele voorkeur (zie tabel 5.4). Ongeveer 90% heeft in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek geen enkele negatieve reactie gekregen. Als dat wel zo was, ging het vooral om afkeurende blikken en flauwe grappen. Fysiek geweld wordt door zowel homoseksuele mannen als lesbische vrouwen niet of nauwelijks gerapporteerd.

Tabel 5.4

Vervelende reacties bij het sporten vanwege de seksuele voorkeur in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek,^a naar sekse, 18-64-jarigen die sporten bij een sportvereniging of sportgroep die niet specifiek voor homoseksuelen is (in procenten)

	mannen (n = 176)	vrouwen (n = 344)
geen	90	93
grappen	5	2
afkeurende blik	5	5
vervelende, nieuwsgierige vragen	2	2
ongewenste seksuele aandacht	0	0
uitgescholden	1	1
buitengesloten	1	1
bedreigd	1	0
bespuugd	0	0
vernieling	0	0
gevochten	0	0

a Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP (RV'10)

Het komt geregeld voor dat homoseksuelen binnen hun sportclub of sportgroep hun gedrag aanpassen om mogelijke negatieve reacties te voorkomen. We zien hier minder gedragsaanpassingen dan in het vervolgonderwijs en in de openbare ruimte, maar wel meer dan op het werk. Ongeveer een kwart van de homoseksuelen zegt zijn of haar gedrag aan te passen, homoseksuele mannen meer dan lesbische vrouwen. Homoseksuele mannen gedragen zich, kleden zich, bewegen of praten vaker bewust anders dan lesbische vrouwen, ze vermijden vaker het onderwerp homoseksualiteit en ze gaan vaker de discussie over flauwe homograppen uit de weg.

Tabel 5.5

Gedragsaanpassingen bij het sporten vanwege de seksuele voorkeur in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek,^a naar sekse, 18-64-jarigen die sporten bij een sportvereniging of sportgroep die niet specifiek voor homoseksuelen is (in procenten)

	mannen (n = 190)	vrouwen (n = 357)
geen	72	81
ik vermijd het onderwerp homoseksualiteit	13	6
ik ga de discussie niet aan over vervelende grappen over homo's, lesbo's of biseksuelen	11	6
ik gedraag me, kleed me, beweeg of praat (een beetje) anders	8	2
ik vertel het (soms) niet als ik een partner van hetzelfde sekse heb	8	9
als ik een partner van hetzelfde sekse heb, raken we elkaar (soms) niet aan	6	8
ik vermijd bepaalde plekken of mensen	3	3
anders	3	1

a Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP (RV'10)

Welke factoren zijn van invloed op de kans om in de sport tegen homonegatieve reacties aan te lopen? Laten we eerst kijken naar de rol van sociaaldemografische kenmerken en van de organisatievorm waarin wordt gesport. Meteen valt het onderscheid op dat door dit hele hoofdstuk heen speelt: homoseksuele mannen hebben meer last van negatieve reacties dan lesbische vrouwen (zie tabel 5.6 en voor meer details tabel E.1 in bijlage E). Hekma (1994) wijt dit verschil aan het masculiene karakter van sport. Lesbische vrouwen zouden hun 'mannelijke kant' zonder schroom kunnen laten zien, terwijl homoseksuele mannen hun best zouden moeten doen om hun 'vrouwelijke kant' te verbergen. Homoseksuele mannen hebben vanwege hun vermeende zwakte een ongunstige startpositie in de sport, waarin vooral vermogens worden gewaardeerd die voornamelijk aan mannen worden toebedacht, zoals spierkracht, durf en agressie (Bos 2006). Daarnaast krijgen jongere sporters meer te maken met homonegativiteit dan oudere sporters. Het opleidingsniveau van de sporters hangt niet samen met de kans om te maken te krijgen met negatieve reacties, maar de mate van verstedelijking wel. Homoseksuele sporters uit landelijke gebieden hebben gemiddeld meer last van homonegativiteit dan die uit stedelijke gebieden. Dit kwam ook naar voren binnen de werkomgeving en wijst erop dat de tolerantie ten aanzien van homoseksualiteit in steden groter is. Het is niet verwonderlijk dat sporters die lid zijn van een vereniging meer te maken krijgen met homonegativiteit. In een vereniging sporten veel mensen met grotere groepen anderen en ook vaker met minder bekenden dan in een sportgroep. Daarnaast is het onderling contact intensiever en afhankelijker dan binnen fitnesscentra, waar sporters onafhankelijker van elkaar kunnen sporten. Dit alles lijkt een vereniging tot een sportomgeving te maken waar homoseksuelen de grootste kans op homonegativiteit lopen.

Verder blijkt duidelijk dat de mate van genderconformiteit van significant belang is voor het krijgen van negatieve reacties (zie ook Elling et al. 2009). Homoseksuele sporters die zich niet gedragen conform wat van hun sekse wordt verwacht, hebben het moeilijk in de sportwereld. Zij krijgen meer te maken met negatieve reacties. Een relatie hebben met iemand van dezelfde sekse is een factor die in veel andere contexten van belang bleek voor het meemaken van homonegativiteit, maar is dat in de sportomgeving niet. Wellicht is dit in de sportomgeving vaker niet bekend.

Tabel 5.6

Factoren die van invloed zijn op het krijgen van negatieve reacties in de sportomgeving, 18-64-jarigen die sporten (logistisch regressiemodel, $n = 1385$)^a

leeftijd	-
sekse	
man (referentie)	
vrouw	-
opleidingsniveau	
laag (referentie)	
midden	
hoog	
mate van verstedelijking	
ruraal (referentie)	
urbaan	-
sport bij een vereniging	+
sport bij een sportgroep	
sport bij een sportschool	
heeft relatie met iemand van dezelfde sekse	
meer genderconform	-
Nagelkerke R ²	.08

a Een + betekent een groter risico op negatieve reacties bij het sporten.

Bron: SCP (RV'10)

5.4 Conclusie

Al met al zijn de respondenten die bij een sportclub of sportgroep sporten goed te spreken over de homovriendelijkheid aldaar, ervaren ze vrij veel acceptatie en is het aantal negatieve ervaringen gering. Toch zijn er twee aandachtspunten die het positieve beeld nuanceren. Beide punten gelden meer voor homoseksuele mannen dan voor lesbische vrouwen. Ten eerste laat het aantal gedragsaanpassingen zien dat niet alle homoseksuelen volledig zichzelf kunnen zijn als ze met anderen sporten. Homoseksualiteit in het algemeen stuit op weinig weerstand, maar zodra niet-genderconform gedrag (bij mannen 'verwijfd' gedrag) optreedt, worden er snel grappen gemaakt en neemt de tolerantie af. Ook Bos (2006) concludeerde op basis van interviews met homoseksuele hockeyers en fitnessbeoefenaars dat homoseksualiteit aldaar weliswaar zelden op openlijke vijandigheid stuit, maar dat homoseksualiteit in de sport toch vaak wordt ervaren als een bron van ongemak, schaamte of onzekerheid.

Ten tweede blijkt uit het sportgedrag van vooral homoseksuele mannen dat ze andere keuzes maken. Dit gebeurt deels op basis van sportvoorkeuren, maar deels ook op basis van hun seksuele voorkeur en verwachtingen of ervaringen met homonegativiteit, zoals blijkt uit de studies van het Mulier Instituut. Het feit dat vooral homoseksuele mannen erg weinig lid zijn van sportverenigingen staat los van preferenties voor bepaalde sporten, maar wijst op verwachte negativiteit binnen de georganiseerde sportomgeving. Het ziet er dus naar uit dat lesbische vrouwen in het algemeen betrekkelijk ongehinderd door hun seksuele voorkeur kiezen voor een sport en een organisatievorm. Ook ervaren ze binnen die gekozen sportomgeving veelal een behoorlijk homotolerant klimaat en weten ze zich geaccepteerd. Voor homoseksuele mannen lijkt dit minder te gelden. Zij dienen zich, zeker in teamsporten, mannelijk te gedragen en mijden opvallend vaak sportverenigingen. Toch zijn ook homoseksuele mannen in het algemeen tevreden over de homoacceptatie binnen de sportomgeving die ze hebben gekozen.

6 Zelfacceptatie, psychisch welbevinden en suïcidaliteit

Niels Kooiman

Verscheidene internationale empirische studies leveren bewijs voor een slechter psychisch welbevinden van homoseksuelen in vergelijking met heteroseksuelen. De slechtere psychische gezondheid van homoseksuelen uit zich onder andere in meer psychologische klachten, depressies, suïcidaliteit, angststoornissen, paniekaanvallen en drugsgebruik (zie voor een overzicht Kuyper 2011). In Nederland is het psychisch welbevinden van homoseksuelen vergeleken met dat van heteroseksuelen op basis van een grote representatieve bevolkingsstudie (18-64-jarigen) naar psychiatrische stoornissen, het NEMESIS-onderzoek van het Trimbos-instituut (1996).¹ In dit onderzoek werd de seksuele voorkeur bepaald aan de hand van seksueel gedrag. Ook in Nederland hebben homoseksuelen een grotere kans op psychiatrische stoornissen dan heteroseksuelen (Sandfort et al. 2001). Homoseksuele mannen hebben meer angst- en stemmingsstoornissen dan heteroseksuele mannen, zowel in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek als gedurende het leven. Lesbische vrouwen lopen een grotere kans op stoornissen die te maken hebben met middelengebruik in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek en op angststoornissen gedurende het leven. Homoseksuele mannen en lesbische vrouwen hebben gedurende hun leven vaker twee of meer stoornissen dan respectievelijk heteroseksuele mannen en vrouwen (Sandfort et al. 2001). Op basis van dezelfde NEMESIS-data bleken ook suïcidale neigingen bij volwassen homoseksuelen vaker voor te komen dan bij hetero's, waarbij vooral het verschil tussen homoseksuele en heteroseksuele mannen groot bleek (De Graaf et al. 2006).

Allerlei stressfactoren kunnen de psychische gezondheid van mensen negatief beïnvloeden. Bij homoseksuelen komen daar nog de stressfactoren bij die het gevolg zijn van het behoren tot een minderheid. Deze specifieke vorm van stress staat bekend als *minority stress* (minderheidsstress). In het geval van seksuele minderheden is *minority stress* gebaseerd op het feit dat heteroseksualiteit de norm is in de maatschappelijke verhoudingen (Meyer 2003). Meyer (2003) onderscheidt vier factoren voor *minority stress*. De eerste factor ligt buiten homoseksuelen zelf en betreft vooroordelen van derden en negatieve bejegening doordat ze afwijken van de maatschappelijke norm. De andere drie stressfactoren liggen binnen de persoon zelf. Ten eerste kunnen homoseksuelen zich ongemakkelijk voelen, omdat ze zich ervan bewust zijn dat ze afwijken van de heteronorm. Hierdoor kunnen ze verwachten dat ze negatief worden bejegend en daarom op hun hoede zijn. Ten tweede kan het verbergen van de seksuele voorkeur zorgen voor ongemakkelijke situaties en alertheid over wat je met anderen deelt. Ten derde kunnen homoseksuelen negatieve attitudes ten aanzien van homoseksualiteit die onder de (heteroseksuele) bevolking leven (gedeeltelijk) overnemen en verinnerlijken, waardoor ze zelf ook negatiever gaan denken over homoseksualiteit. In dat geval is sprake van geïnternaliseerde

homonegativiteit (Meyer 2003). In haar recent verschenen proefschrift laat Kuyper (2011) zien dat voor Nederlandse homo- en biseksuelen *minority stress*-factoren samenhangen met een verminderd psychisch welbevinden. Kuyper maakte gebruik van *convenience samples*.

In dit hoofdstuk wordt bekeken in hoeverre homoseksuelen hun seksuele voorkeur accepteren en hoe het gesteld is met hun psychisch welbevinden. Daarbij zal worden onderzocht welke groepen er negatief uitspringen en wat de invloed op het psychisch welzijn is van de mate van acceptatie van de omgeving, van negatieve ervaringen en van gedragsaanpassingen. Een vergelijking tussen homo- en heteroseksuelen is met onze bronnen helaas niet mogelijk.

6.1 Zelfacceptatie

De mate waarin homoseksuelen hun seksuele geaardheid accepteren, is in dit onderzoek gemeten door hun de hypothetische vraag te stellen of ze hun seksuele voorkeur zouden veranderen en heteroseksueel zouden worden als dit mogelijk zou zijn. Als ze dit beamen, beschouwen we dat als een teken dat ze hun seksuele voorkeur niet (volledig) hebben geaccepteerd.

De mate van zelfacceptatie kunnen we nagaan aan de hand van de steekproef uit een online panel (het Roze Panel 2011), wat een betrouwbaarder beeld geeft dan de cijfers gebaseerd op *convenience samples* zoals de Roze Vragenlijst (zie hoofdstuk 1 voor nadere uitleg). Het merendeel van de homoseksuelen heeft de eigen seksuele voorkeur geaccepteerd. Bijna driekwart van de homoseksuele mannen en vrouwen zou hun seksuele voorkeur niet willen veranderen als dat zou kunnen (zie tabel 6.1). Van de homoseksuele mannen rapporteert 12% dat wel te willen. Bij vrouwen is deze groep kleiner (8%).

Tabel 6.1

Reactie op de stelling: 'Als ik mijn seksuele voorkeur zou kunnen veranderen en heteroseksueel kon worden, dan zou ik dat doen', naar sekse, 18-64-jarigen (in procenten)

	helemaal oneens	oneens	neutraal	eens	helemaal eens
mannen (n = 407)	52	21	16	8	4
vrouwen (n = 229)	55	19	18	5	3

Bron: SCP (RVbis'11)

Met behulp van sociaaldemografische kenmerken en factoren die specifiek zijn voor homoseksuelen gaan we na hoe verschillen in mate van zelfacceptatie te verklaren zijn (zie tabel 6.2 en voor meer details tabel F.1 in bijlage F). Uit de analyse blijkt dat homoseksuele mannen hun seksuele voorkeur minder goed accepteren dan lesbische vrouwen. De zelfacceptatie is daarnaast onder ouderen hoger dan onder jongeren. Dit lijkt erop te wijzen dat homoseksuelen hun seksuele voorkeur gedurende hun leven meer gaan accepteren, al kan dit niet met zekerheid worden gezegd, omdat de

homoseksuelen niet door de tijd zijn gevolgd. Maar gezien het feit dat het sociale klimaat de laatste decennia homovriendelijker is geworden, wat ook tot uitdrukking komt in de vroegere bewustwording van de homoseksuele voorkeur en de vroegere coming-out onder homoseksuele jongeren die nu opgroeien, is het onwaarschijnlijk dat de oudere homoseksuelen in het onderzoek in hun jongere jaren hoger scoorden op zelfacceptatie dan de homoseksuele jongeren van nu.

Tabel 6.2

Factoren die van invloed zijn op zelfacceptatie, 18-64-jarigen (logistisch regressiemodel, n = 3382)^a

leeftijd	+
sekse	
man (referentie)	
vrouw	+
opleidingsniveau	
laag (referentie)	
midden	
hoog	
is religieus	-
is religieus opgevoed	
mate van verstedelijking	
ruraal (referentie)	
urbaan	
wordt door ouders geaccepteerd	+
heeft relatie met iemand van dezelfde sekse	+
negatieve reacties	
geen (referentie)	
een enkele keer	-
meerdere	-
meer genderconform	
seksuele voorkeur	
alleen eigen sekse (referentie)	
vooral eigen sekse	-
Nagelkerke R ²	.10

a Een + betekent een kleinere geneigdheid om van seksuele voorkeur te willen veranderen, ofwel een grotere zelfacceptatie.

Bron: SCP (RV'10)

Ook het geloof is van invloed op de zelfacceptatie. Homoseksuelen die religieus zijn, accepteren hun seksuele voorkeur minder dan degenen die niet religieus zijn. Uit een nadere analyse blijkt dat rooms-katholieken, Nederlands hervormden en gereformeerden allemaal meer moeite hebben om hun seksuele voorkeur te accepteren dan homoseksuelen die niet religieus zijn (zie tabel 6.3). Protestantse homoseksuelen, en dan vooral de gereformeerden, lijken bovendien vaker hun seksuele voorkeur te willen

veranderen dan katholieken. Vanwege te kleine aantallen in dit onderzoek kunnen we helaas geen uitspraken doen over bijvoorbeeld islamitische en joodse homoseksuelen.

Tabel 6.3

Aandeel dat de seksuele voorkeur zou veranderen als dat zou kunnen, naar geloofsovertuiging, 18-64-jarigen, 2010 (in procenten)^a

religie	(helemaal) mee eens
rooms-katholiek	14
Nederlands hervormd	17
gereformeerd	22
niet religieus	10

a Religies waartoe minder dan 100 respondenten behoorden, zijn niet in de analyse opgenomen.

Bron: SCP (RV'10)

Een religieuze opvoeding op zichzelf belemmert de zelfacceptatie niet. Ook andere achtergrondvariabelen zoals opleidingsniveau en de mate van verstedelijking van de woonomgeving hebben geen significante invloed op de zelfacceptatie.

Vervolgens kijken we naar de factoren die te maken hebben met homoseksualiteit. Anders dan bij de demografische en sociaal-culturele factoren die hiervoor zijn besproken, is de richting van het verband tussen zelfacceptatie en deze homogereleerde variabelen meer ambigu. In de meeste gevallen is het plausibel te veronderstellen dat het verband wederkerig is. Zo blijkt een partner hebben van invloed te zijn op de mate van zelfacceptatie. homoseksuelen die een relatie hebben met iemand van dezelfde sekse hebben hun seksuele voorkeur meer geaccepteerd. Overigens is het mogelijk dat een relatie met een persoon van dezelfde sekse de zelfacceptatie bevordert, maar het is ook voorstelbaar dat homoseksuelen die zichzelf accepteren gemakkelijker zo'n relatie aangaan.

Tussen zelfacceptatie en het meemaken van homonegatieve reacties ligt eenzelfde wederkerig verband voor de hand. homoseksuelen die geregeld (meer dan eens in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek) te maken kregen met negatieve reacties vanwege hun seksuele voorkeur hebben in het algemeen een lagere zelfacceptatie. Zij zouden vaker liever heteroseksueel willen zijn. Dit duidt erop dat negatieve reacties krijgen een nadelige invloed heeft op de manier waarop homoseksuelen naar zichzelf kijken. Tegelijkertijd is niet uit te sluiten dat homoseksuelen die hun seksuele voorkeur niet accepteren reacties uit de omgeving sneller als homonegatief bestempelen. Daarnaast blijkt de acceptatie van de ouders van belang te zijn voor de mate waarin homoseksuelen zichzelf accepteren. De zelfacceptatie is lager bij degenen van wie de ouders hun homoseksualiteit niet accepteren. homoseksuelen lijken dus de negatieve houding van hun ouders jegens homoseksualiteit te internaliseren. Ten slotte blijkt dat degenen die zich *uitsluitend* tot de eigen sekse voelen aangetrokken deze seksuele voorkeur beter accepteren dan degenen die *vooral* op de eigen sekse vallen. Voor deze laatste groep is de seksuele voorkeur minder eenduidig, wat mogelijk verwarrend is en tot

minder zelfacceptatie leidt. Andersom zou het ook zo kunnen zijn dat homoseksuelen die hun voorkeur minder accepteren eerder geneigd zijn te rapporteren dat ze niet uitsluitend, maar vooral op mensen van dezelfde sekse vallen.

De mate van genderconformiteit is niet van invloed op de zelfacceptatie als wordt gecorrigeerd voor de hiervoor genoemde demografische, sociaal-culturele en homo-gelateerde factoren. Homoseksuele mannen die zichzelf als vrouwelijk omschrijven en lesbische vrouwen die zichzelf als mannelijk zien, hebben dus niet meer of minder de wens om heteroseksueel te zijn.

6.2 Psychische gezondheid

Ruim 70% van de homoseksuele mannen en lesbische vrouwen voelde zich in de vier weken voorafgaand aan het onderzoek vaak, bijna altijd of voortdurend gelukkig (zie tabel 6.4). Op de overige vier stellingen die een indicator zijn voor het psychisch welbevinden scoren lesbische vrouwen slechter dan homoseksuele mannen. Waar ruim 80% van de homoseksuele mannen zich kalm en rustig voelde, geldt dit voor ruim 70% van de lesbische vrouwen. Ook zijn lesbische vrouwen vaker dan homoseksuele mannen neerslachtig en somber (12% tegenover 6%) en zitten ze vaker erg in de put (8% tegenover 4%).

Tabel 6.4

Psychisch welbevinden aan de hand van vijf stellingen (MH1-5), naar sekse, 18-64-jarige homoseksuelen op wie de stelling in de vier weken voorafgaand aan het onderzoek 'vaak', 'bijna altijd' of 'voortdurend' van toepassing was, 2011 (in procenten)

	mannen (n = 405)	vrouwen (n = 226)
je kalm en rustig voelen	81	72
je gelukkig voelen	71	73
je erg zenuwachtig voelen	7	10
je neerslachtig en somber voelen	6	12
zo in de put zitten dat niets je kan opvrolijken	4	8

Bron: SCP (RVbis'11)

De vijf vragen in tabel 6.4 vormen samen de Mental Health Inventory (MH1-5). Dit meetinstrument is ontworpen om een beeld te kunnen schetsen van de psychische gezondheid van de bevolking. Het is vooral een goede voorspeller voor stemmingsstoornissen en/of angststoornissen. Deze vijf vragen werden ook gesteld in de gezondheidsenquête Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLLS). Op basis hiervan bracht het CBS (Driessen 2011) de psychische gezondheid van Nederlanders in kaart. Een vergelijking tussen de homoseksuelen uit het Roze Panel en deze steekproef onder de Nederlandse bevolking is niet geheel zuiver,² maar kan wel dienen als indicatie voor de psychische gezondheid van homoseksuelen.

Aan de hand van de somscore, die een waarde kent tussen 0 en 100, is te bepalen of een persoon psychisch gezond of ongezond is (Driessen, 2011). TNO (Perenboom et al. 2000), het RIVM (Eysink en Poos 2010) en het CBS (Driessen 2011) kozen er eerder voor om het 'afkappunt' te bepalen op 60, wat inhoudt dat personen met een MHI-5-score onder de 60 als psychisch ongezond worden geïnclassificeerd en personen met een score boven de 60 als psychisch gezond. Bij een score tussen de 45 en 60 is iemand licht ongezond, bij een score tussen de 33 en 44 is een persoon matig ongezond en bij een score van maximaal 32 ernstig ongezond.

Op basis van deze indeling is 20% van de homoseksuele mannen en 22% van de lesbische vrouwen psychisch ongezond (zie tabel 6.5). De meesten van hen zijn psychisch licht ongezond, maar een niet te verwaarlozen deel (7%) is psychisch matig of ernstig ongezond. Het aandeel dat psychisch ongezond is, lijkt onder homoseksuelen groter te zijn dan onder de totale Nederlandse bevolking (resp. 20% en 13%). Onder de Nederlandse bevolking bleken meer vrouwen psychisch ongezond dan mannen (resp. 17% en 11%, niet in tabel). Dit verschil zien we ook terug bij homoseksuelen, waarbij lesbische vrouwen meer psychische gezondheidsproblemen kennen dan homoseksuele mannen. Dit komt vooral tot uitdrukking in het aandeel dat psychisch ernstig ongezond is (5% bij lesbische vrouwen en 1% bij homoseksuele mannen).

Tabel 6.5

Psychisch welzijn op basis van de MHI-5-schaalscore, naar sekse, 18-64-jarigen (in procenten)

	homoseksuele mannen (n = 401)	lesbische vrouwen (n = 224)	Nederlandse bevolking (POLS'10)
psychisch gezond (61-100 jaar)	80	78	87
psychisch licht ongezond (45-60 jaar)	15	13	9
psychisch matig ongezond (33-44 jaar)	4	5	2
psychisch ernstig ongezond (0-32 jaar)	1	5	1

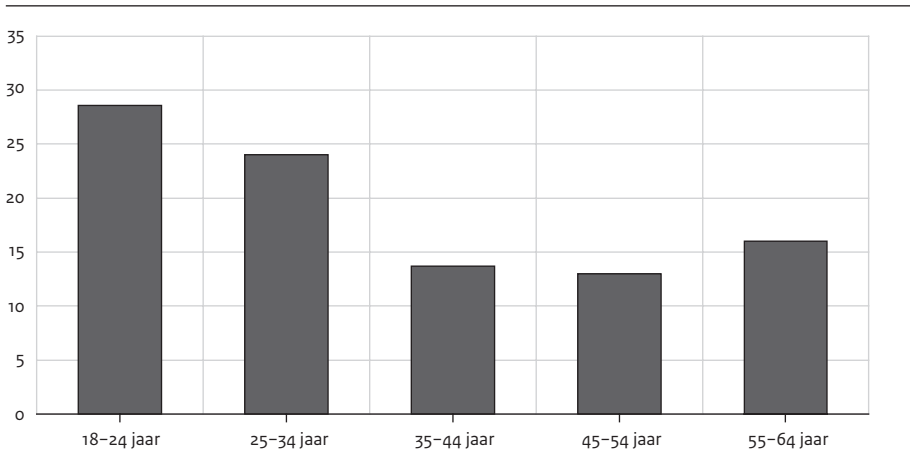
Bron: SCP (RVbis'11)

Waar de psychische gezondheid onder de Nederlandse bevolking (18-64-jarigen) gemiddeld bij ouderen slechter is dan bij jongeren (Driessen 2011) is dit bij homoseksuelen juist andersom. Jonge homoseksuelen hebben vaker een slechte psychische gezondheid dan oudere homoseksuelen (zie figuur 6.1). De psychische gezondheid wordt bij homoseksuelen beter vanaf ongeveer het 35^e levensjaar. Waarschijnlijk speelt hierbij mee dat homoseksuelen op jonge leeftijd met de fase van de coming-out te maken hebben en vaker te maken krijgen met negatieve reacties. Bovendien is bekend dat negatieve ervaringen een groter effect hebben op jongeren dan op ouderen (D'Augelli et al. 2002). Uit eigen aanvullende analyses blijkt eveneens dat homoseksuelen die gedurende de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek negatieve reacties kregen vanwege

hun seksuele voorkeur vaker psychisch ongezond zijn dan degenen die geen negatieve reacties kregen (resp. 29% en 19%).

Figuur 6.1

Aandeel homoseksuelen dat psychisch ongezond is (MH1-5-score ≤ 60), naar leeftijd, 2011 (in procenten)

Bron: SCP (RVbis'11)

Om na te gaan welke factoren van invloed zijn op de psychische gezondheid van homoseksuelen voeren we een analyse uit waarin we tal van mogelijk verklarende factoren tegelijkertijd meenemen (zie tabel 6.6). In de groep 18-64-jarigen neemt de psychische gezondheid met de leeftijd toe. Andere sociaaldemografische kenmerken blijken geen rol te spelen. Opvallend is dat er, ondanks het eerder geconstateerde verschil tussen mannen en vrouwen, geen verschil bestaat tussen de twee seksen als voor de andere achtergrondkenmerken wordt gecontroleerd.

De psychische gezondheid kan echter veel beter verklaard worden aan de hand van factoren die specifiek gerelateerd zijn aan homoseksualiteit. Zo blijkt ook hierbij de acceptatie door de ouders belangrijk. homoseksuelen die zich door hen geaccepteerd weten, hebben gemiddeld een betere psychische gezondheid. Hetzelfde geldt voor homoseksuelen die een partner hebben van dezelfde sekse en ook voor degenen die hun eigen seksuele voorkeur accepteren. Negatieve reacties hangen negatief samen met psychisch welzijn. Een enkele negatieve reactie doet hieraan al een behoorlijke afbreuk, maar dat geldt helemaal als een persoon meerdere malen te maken kreeg met homonegativiteit. Overigens kan het ook zo zijn dat homoseksuelen met psychische problemen eerder bepaalde reacties als vervelend opvatten.

Ten slotte zijn homoseksuelen die zichzelf niet als genderconform omschrijven psychisch ongezonder dan homoseksuele mannen die zichzelf als mannelijk omschrijven en lesbische vrouwen die zichzelf als vrouwelijk zien. Degenen die zich vooral tot de eigen sekse aangetrokken voelen, hebben geen slechtere psychische

gezondheid dan zij die *uitsluitend* op mensen van de eigen sekse vallen, tenminste niet als wordt gecontroleerd voor onder meer de zelfacceptatie.

Tabel 6.6

Factoren die van invloed zijn op psychische gezondheid (schaalscore), 18-64-jarigen (n = 3352)^a

leeftijd	+
sekse	
man (referentie)	
vrouw	
opleidingsniveau	
laag (referentie)	
midden	
hoog	
is religieus	
is religieus opgevoed	
mate van verstedelijking	
ruraal (referentie)	
urbaan	
wordt door ouders geaccepteerd	+
heeft relatie met iemand van dezelfde sekse	+
negatieve reacties	
geen (referentie)	
een enkele	-
meerdere	-
accepteert de seksuele voorkeur	+
meer genderconform	+
seksuele voorkeur	
alleen eigen sekse (referentie)	
vooral eigen sekse	
R ² van het model	.15

a Een + betekent een betere psychische gezondheid.

Bron: SCP (RV'10)

6.3 Suïcidaliteit

Een internationale meta-analyse van 25 onderzoeken op basis van representatieve bevolkingsstudies concludeerde dat de prevalentie van zelfmoordpogingen gedurende hun leven bij homo-/biseksuele mannen ongeveer vier keer zo hoog was als bij heteroseksuele mannen (King et al. 2008). Bij vrouwen bleek het verschil minder groot, maar ook lesbische vrouwen deden gedurende hun leven twee keer zo vaak een zelfmoordpoging als vergelijkbare heteroseksuele vrouwen. Deze verschillen gelden ook met betrekking tot zelfmoordpogingen die plaatsvonden gedurende de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek (King et al. 2008). Homo- en biseksuelen hebben ook

meer zelfmoordplannen dan hetero's, maar hierbij geldt dat vooral lesbische vrouwen meer zelfmoordplannen maken dan heteroseksuele vrouwen en dat dit verschil bij mannen kleiner is (Gilman et al. 2001).

Uit een onderzoek onder de gehele Nederlandse bevolking, NEMESIS-11, bleek dat 8,3% van de volwassenen (18-64 jaar) ooit suïcidedgedachten heeft gehad (Ten Have et al. 2011). Dit aandeel is onder homoseksuelen beduidend hoger (zie tabel 6.7). Van de volwassen homoseksuelen heeft 42% ooit aan zelfmoord gedacht, terwijl dit geldt voor 46% van de lesbische vrouwen.

Tabel 6.7

Suïcidaliteit, naar sekse, 18-64-jarigen die bevestigend antwoorden (in procenten)

	mannen (n = 401)	vrouwen (n = 223)
heb je ooit wel eens gedacht uit het leven te stappen, er een einde aan te maken?	42	46
heb je ooit een plan gemaakt om een einde aan je leven te maken?	11	16
heb je ooit daadwerkelijk een poging gedaan om uit het leven te stappen?	6	10
heb je in de afgelopen twaalf maanden daadwerkelijk een poging gedaan om uit het leven te stappen?	0	1

Bron: SCP (RVbis'11)

Verder zegt 11% van de homoseksuelen mannen en 16% van de lesbische vrouwen ooit een plan te hebben gemaakt om uit het leven te stappen. Het aandeel dat daadwerkelijk een poging hiertoe deed, is met respectievelijk 6% en 10% kleiner. In de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek deed vrijwel niemand van de homoseksuelen respondenten een poging om uit het leven te stappen. Niet iedere zelfmoordpoging heeft overigens te maken met de seksuele voorkeur. Bij ruim 60% van de homoseksuelen mannen en bij ruim 30% van de lesbische vrouwen hadden de pogingen om uit het leven te stappen hier naar eigen zeggen een beetje of veel mee te maken (niet in tabel).

Uit een wereldwijde bevolkingsstudie naar suïcidaliteit, de World Mental Health Survey (WMHS) van de World Health Organization (WHO) blijkt dat in bijna alle onderzochte landen dezelfde demografische kenmerken suïcidaliteit voorspellen. Het zijn vooral vrouwen, jongvolwassenen en laagopgeleiden die een verhoogde kans hebben om zelfmoordgedachten te ontwikkelen, suïcidale plannen te maken en zelfmoordpogingen te doen (Nock et al. 2008). Dit blijkt ook uit het NEMESIS-onderzoek (Ten Have et al. 2011).

Op basis van de gegevens uit de Roze Vragenlijst gaan we na in hoeverre deze en meer homospecifieke factoren een rol spelen bij de kans dat homoseksuelen plannen voor zelfdoding ontwikkelen. Veel van de hiervoor genoemde demografische voorspellers gelden ook voor de homoseksuelen uit de Roze Vragenlijst (zie tabel 6.8 en voor meer details tabel G.3 in Bijlage G). De jongere en lager opgeleide respondenten hebben inderdaad een verhoogde kans op plannen om een eind aan het leven te maken. Het leeftijdseffect verdwijnt echter als we ook rekening houden met andere relevante variabelen. Lesbische vrouwen hebben geen grotere kans dan homoseksuele mannen als voor andere demografische en sociaal-culturele kenmerken wordt gecontroleerd. Ook met religie is er geen samenhang: noch een religieuze opvoeding, noch religiositeit van de respondent zelf hangt samen met planvorming om een eind aan het leven te maken. Ook is er geen verschil tussen homoseksuelen die in landelijke omgevingen wonen en degenen die in de stad wonen. Al met al kunnen deze demografische en sociaal-culturele factoren maar voor een heel klein deel de verschillen in planvorming voor zelfdoding verklaren.³ Net als bij zelfacceptatie en psychische gezondheid blijken de homospecifieke kenmerken een wezenlijke bijdrage te leveren aan de vraag welke homoseksuelen wel en welke geen plannen ontwikkelen om een eind aan het leven te maken. Allereerst hebben homoseksuelen met een partner van dezelfde sekse een kleinere kans op planvorming om er een einde aan te maken. Dit sluit aan bij de internationale onderzoeken (Nock et al. 2008), waaruit onder andere bleek dat getrouwde mensen minder suïcidale neigingen hebben dan ongetrouwde. Ook onder homoseksuelen lijkt een partner (van dezelfde sekse) hebben een beschermende werking te hebben. Daarnaast speelt de acceptatie door de ouders ook een rol. Zelfdodingplannen komen meer voor bij homoseksuelen wier ouders hun seksuele voorkeur niet accepteren. Er is eveneens samenhang met zelfacceptatie. homoseksuelen die liever heteroseksueel zouden willen zijn, rapporteren meer plannen om er een eind aan te maken. Ten slotte blijkt dat het meemaken van negatieve reacties ook een nadelige invloed lijkt te hebben. homoseksuelen die in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek een negatieve ervaring hadden, rapporteren meer zelfdodingplannen. Dit geldt nog sterker voor degenen die meerdere negatieve reacties te verwerken kregen. Ook hierbij geldt dat niet is uit te sluiten dat suïcidale homoseksuelen bepaalde reacties eerder als homonegatief ervaren.

Tabel 6.8

Factoren die van invloed zijn op al dan niet ooit een plan hebben gemaakt om uit het leven te stappen (schaalscore), 18-64-jarigen (logistisch regressiemodel, n = 3382)^a

leeftijd	
sekses	
man (referentie)	
vrouw	
opleidingsniveau	
laag (referentie)	
midden	
hoog	+
is religieus	
is religieus opgevoed	
mate van verstedelijking	
ruraal (referentie)	
urbaan	
wordt door ouders geaccepteerd	+
heeft relatie met iemand van dezelfde sekses	+
negatieve reacties	
geen (referentie)	
een enkele	-
meerdere	-
accepteert de seksuele voorkeur	+
meer genderconform	
seksuele voorkeur	
alleen eigen sekses (referentie)	
vooral eigen sekses	
Nagelkerke R ²	.09

a Een - betekent een verhoogde kans op suïcidale plannen.

Bron: SCP (RV'10)

6.4 Conclusie

Hoewel we in deze studie geen vergelijking kunnen maken tussen homoseksuelen en hetero's, lijkt het er wel op dat het psychisch welbevinden van homoseksuelen slechter is. Ruim 20% van de homoseksuelen kan als psychisch ongezond (MHI-5-score < 60) worden gekwalificeerd, terwijl uit een bevolkingsstudie (POLs'10) naar voren kwam dat 13% van de Nederlanders psychisch ongezond is. Stressfactoren die Meyer (2003) onderscheidt als specifiek geldend voor seksuele minderheden blijken ook van invloed te zijn op het welzijn van de homoseksuele respondenten uit de Roze Vragenlijst. Een gebrek aan acceptatie van de ouders en het meemaken van negatieve reacties vanwege de seksuele voorkeur gaan samen met een gebrek aan zelfacceptatie bij homoseksuelen (geïnternaliseerde homonegativiteit). Bovendien gaan negatieve ervaringen, gebrek aan acceptatie van ouders en een gebrek aan zelfacceptatie bij homoseksuelen gepaard met een slechtere psychische gezondheid en met een verhoogde kans op planvorming voor zelfdoding. Homoseksuele mannen en lesbische vrouwen die niet voldoen aan de gendernormen die worden voorgeschreven in een heteronormatieve samenleving, en die dus zichtbaarder zijn, hebben ook een lager psychisch welbevinden. *Minority stress* blijkt aldus een negatieve invloed te hebben op het welzijn van volwassen homoseksuelen. Een partner (van dezelfde sekse) hebben blijkt vaak een positieve invloed te hebben op het welbevinden van homoseksuelen.

Verder valt op dat jonge homoseksuelen een lager psychisch welbevinden hebben. Niet alleen hebben ze meer moeite om hun seksuele voorkeur te accepteren dan ouderen, maar ze rapporteren ook een slechtere psychische gezondheid en hebben een verhoogde kans op het ontwikkelen van zelfmoordplannen. Wel zouden homoseksuele mannen vaker liever heteroseksueel willen zijn, als dat zou kunnen. Als rekening wordt gehouden met onder andere negatieve reacties, zelfacceptatie en het hebben van een relatie bestaat er geen verschil tussen homoseksuele mannen en lesbische vrouwen wat betreft hun psychische gezondheid en de mate waarin zij plannen maken om een eind aan hun leven te maken.

Noten

- 1 In dit onderzoek werd de seksuele voorkeur bepaald aan de hand van seksueel gedrag.
- 2 Voor het POLs-onderzoek is een aselechte steekproef getrokken uit de Nederlandse niet-institutionele bevolking. Het online panel van Intomart/GfK (waaruit het Roze Panel is getrokken) is geen aselechte steekproef uit de Nederlandse bevolking, omdat er alleen mensen in zitten die aan een panel willen blijven meedoen.
- 3 De R^2 van het model met alleen demografische en sociaal-culturele kenmerken is slechts .03.

7 Biseksualiteit: vele gezichten en tegelijkertijd onzichtbaar

Jantine van Lisdonk en Niels Kooiman

7.1 Blik op biseksualiteit

De vraag wat biseksualiteit precies is en wanneer iemand biseksueel is, laat zich niet eenvoudig beantwoorden. Iemand die zich aangetrokken voelt tot mannen én vrouwen zou als biseksueel omschreven kunnen worden. Geldt dit ook voor een man die zich tot beide seksen aangetrokken voelt, een vaste relatie met een vrouw heeft en zichzelf beschouwt als heteroseksueel? En wat te denken van een meisje dat tijdens het uitgaan zoent met andere meisjes, maar alleen relaties wil met jongens? Het concept biseksualiteit roept veel vragen op. Is het aantrekking, gedrag of identiteit? Is het een volwaardige en stabiele seksuele voorkeur of een fase? Is het van alle generaties en alle tijden of vooral een fenomeen onder hedendaagse jongeren?

De aandacht voor biseksualiteit in onderzoek is gering te noemen wanneer dit wordt afgezet tegen de aandacht voor homoseksualiteit. De laatste jaren lijkt biseksualiteit meer in beeld te komen. Deze verschuiving heeft onder andere te maken met de wijze waarop onderzoekers in de laatste decennia anders naar seksuele voorkeur zijn gaan kijken, zoals verderop in dit hoofdstuk aan bod zal komen.

Een explicietere focus op biseksualiteit in onderzoek is om twee redenen interessant. Ten eerste is biseksualiteit een relatief veelvoorkomend verschijnsel. Het beeld bestaat dat homoseksualiteit veel vaker voorkomt dan biseksualiteit, maar recent onderzoek laat zien dat dit niet het geval is (Kuyper 2006; Van Lisdonk en Van Bergen 2010; Herek et al. 2010). Ten tweede laat het beperkte onderzoek dat er is, zien dat de ervaringen van biseksuelen in bepaalde opzichten verschillen van die van homoseksuelen. Uiteraard zijn er veel overeenkomsten in de gevolgen die het afwijken van de heteroseksuele norm voor deze twee groepen met zich meebrengt. Maar biseksuelen ervaren ook specifieke kwesties en problemen die anders of niet van toepassing zijn op homoseksuele mannen en lesbische vrouwen. De beeldvorming over en de houding tegenover biseksualiteit en homoseksualiteit is niet identiek. Ook roepen de processen van coming-out, relatievorming, seksuele identificatie en zichtbaarheid enkele dilemma's op waar veel homoseksuele en lesbische mensen niet of minder mee te maken krijgen.

In dit hoofdstuk geven we een overzicht van belangrijke bevindingen uit eerder (Nederlands en internationaal) onderzoek, presenteren we resultaten uit nieuw Nederlands onderzoek over de houding tegenover biseksualiteit en gaan we in op actuele gegevens over de ervaringen van biseksuele vrouwen en mannen. In de slotparagraaf worden de belangrijkste uitkomsten samengevat en doen we enkele suggesties om in toekomstig onderzoek de houding tegenover biseksualiteit en de ervaringen van biseksuelen beter in beeld te brengen.

In het hoofdstuk wordt zo veel mogelijk uitgegaan van Nederlands onderzoek, maar omdat dit van beperkte omvang is, wordt dit aangevuld met internationaal onderzoek. Verschillen tussen biseksuelen en homoseksuelen, tussen biseksuele vrouwen en mannen, en tussen generaties zullen daar waar relevant aan bod komen.

7.2 Blinde vlekken en methodologische dilemma's

De hoeveelheid onderzoek naar de ervaringen van biseksuelen is schaars. Dat heeft allereerst te maken met het fenomeen dat biseksualiteit in studies over seksuele voorkeur niet altijd beschouwd wordt als afzonderlijke seksuele voorkeur. Biseksuelen worden soms geschaard onder de categorie homoseksuele en lesbische mensen, en daarbij wordt verondersteld dat er geen verschillen zijn tussen deze subgroepen of verschillen worden niet gerapporteerd (Lipperts en Oosterhuis 2010; Heyl 2010). Hierdoor blijven biseksuelen als groep onzichtbaar (Heyl 2010; Russel en Seif 2010).

Lipperts en Oosterhuis (2010) bestudeerden elf Nederlandse enquêtes van de periode tussen 1968 en 2005 onder niet-heteroseksuele mensen en zij merkten op dat biseksualiteit door de onderzoekers zelden als volwaardige seksuele categorie werd beschouwd.

Dit kan wijzen op een blinde vlek voor biseksualiteit, maar kan ook een gevolg zijn van methodologische dilemma's of keuzes (Russel en Seif 2010).

Zo blijft het arbitrair om te bepalen wie tot de groep biseksuelen behoort. Regelmatig komt het voor dat de groep die *vooral* maar niet *uitsluitend* op seksegenoten is gericht tot 'homoseksueel' wordt gerekend, waar op grond van een voorstudie ook in dit rapport voor is gekozen (Kooiman en Keuzenkamp 2011). De ervaringen van deze groep blijken echter niet eenduidig overeen te komen met 'volledig' homoseksuelen of biseksuelen (Kooiman en Keuzenkamp 2011; Van Lisdonk en Van Bergen 2010).

Een andere methodologische kwestie is op grond van welk criterium de onderzoekers de doelgroep bepalen (gaat het om aantrekking, gedrag, identiteit en/of relatie?) en hoe de onderzoekers omgaan met verschillende ervaringen op verschillende dimensies. 'Inconsistente' of veranderende ervaringen komen uiteraard ook voor onder homoseksuele en lesbische mensen. Wel lijkt het alsof dit in studies naar biseksualiteit meer door onderzoekers als thema naar voren wordt gebracht (Russel en Seif 2010).

Een ander praktisch dilemma is dat veel onderzoek naar homo- en biseksualiteit gebruikmaakt van *convenience samples* (d.w.z. via zelfaanmelding). Het grote nadeel van een *convenience sample* is dat er sprake is van 'roze selectiviteit', aangezien er vooral via lesbisch, homo- en biseksueel gerichte kanalen wordt geworven. De groep biseksuelen die zo wordt bereikt, bestaat vooral uit mensen die zich in specifieke homoseksuele kringen begeven en deze groep is niet representatief voor alle biseksuelen. Alle Nederlandse studies naar biseksuelen waaraan in dit hoofdstuk wordt gerefereerd, maakten gebruik van een *convenience sample*.¹

7.3 Biseksualiteit en generaties: maatschappelijke trend of hype onder jongeren?

Seksuele gerichtheid naar beide seksen is van alle culturen en van alle tijden (Morgan en Wieringa 2005; Herdt 1997; Esterberg 2006). Tegelijkertijd bestaat het beeld dat biseksualiteit vooral onder de huidige generatie jongeren veel voorkomt. Een recent Amerikaans bevolkingsonderzoek liet zien dat de groep biseksuelen jonger is dan de groep homoseksuelen (Herek et al. 2010). Dit kan te maken hebben met het verschijnsel dat biseksualiteit voor sommige jongeren een tijdelijke fase is in de ontwikkeling naar een homoseksuele voorkeur. Het is dan te verwachten dat biseksualiteit minder voorkomt naarmate mensen ouder worden (leeftijdseffect). Een alternatieve verklaring is dat biseksualiteit een bekender verschijnsel is onder huidige jongeren in vergelijking met vroegere generaties jongeren, en dat het zeker onder meisjes minder taboe is (Schoonacker et al. 2009). Hierdoor zou tegenwoordig de jeugd meer ruimte kunnen hebben en nemen om te experimenteren met biseksualiteit (generatie-effect). Is het inderdaad zo dat biseksualiteit in Nederland onder jongeren meer voorkomt dan bij oudere generaties?

Er bestaat helaas geen Nederlands onderzoek waarbij gedurende lange tijd is gemeten hoe groot het aandeel biseksuele jongeren en volwassenen is. We kunnen alleen afgaan op onderzoeken waarin op één moment een vergelijking tussen leeftijdsgroepen is gemaakt. De vraag of biseksualiteit door de tijd heen meer voorkomt onder jongeren dan bij volwassenen (leeftijdseffect) óf dat er sprake is van een algemene tendens dat biseksualiteit in de huidige tijd meer openlijk voorkomt en vooral onder jongeren (generatie-effect) laat zich dan lastig beantwoorden.

Het cijfermatige beeld laat zelfs niet eenduidig zien óf biseksualiteit onder jongeren meer voorkomt dan onder ouderen. In een grote studie onder volwassenen bleek weliswaar dat een biseksuele identiteit onder jongere vrouwen significant meer voorkwam dan onder oudere vrouwen (5% van de 19-34-jarigen, tegenover 2% van de 55-69-jarigen), maar bij mannen werd dit patroon niet gevonden (2% van de 19-34-jarigen tegenover 5% van de 55-69-jarigen; verschil is niet significant) (Kuyper 2006).

Kwalitatief onderzoek laat zien dat biseksualiteit onder jongeren nog steeds gevoelig ligt en dat jongeren een ambivalente houding hebben tegenover biseksualiteit (Felten et al. 2010). Weliswaar wordt er tegenwoordig expliciet 'geflirt' met biseksualiteit tussen vrouwen in muziekclips en in de pop- en filmwereld, en dit kan de acceptatie van het experimenteren met seksualiteit bevorderen. In de laatste twee decennia lijkt biseksueel gedrag en verlangen vooral bij meisjes te zijn gestegen (Lipperts en Oosterhuis 2010). Er is voor hen meer ruimte om zich biseksueel te gedragen en het wordt zelfs als opwindend gezien of als hype beschouwd (Felten et al. 2010). Toch worden er ook duidelijke grenzen gesteld aan biseksualiteit. Biseksualiteit in de muziek- en filmwereld beperkt zich vooral tot incidenteel gedrag en de vrouwen in kwestie voldoen vaak aan het traditionele (heteroseksuele) schoonheidsideaal, zodat deze voorstellingen voor een heteroseksueel publiek aantrekkelijk zijn. Felten et al. (2010) lieten zien dat Nederlandse jongeren wel tolereren dat meisjes flirten met biseksualiteit, maar dat het aannemen van een biseksuele identiteit onder meisjes niet echt serieus wordt genomen. Onder jongens ligt biseksualiteit gevoeliger. Biseksueel gedrag is in de pop- en filmwereld en

in jongerenculturen nog behoorlijk taboe. Felten et al. (2010) concludeerden dat heteroseksuele jongeren zich niet goed kunnen voorstellen dat jongens biseksueel zijn, want voor jongens geldt dat ze 'óf man, óf homo' zijn. Volgens hen wordt openlijke homo- en biseksualiteit onder jongens vaak afgekeurd. Blijkbaar wordt biseksualiteit door veel heteroseksuele jongeren zowel voor meisjes als jongens niet als een volwaardige seksuele voorkeur beschouwd en geaccepteerd.

In een cultuur waarin ruimte is om te experimenteren, maar waarin hetero- en homo-seksualiteit de dominante seksuele categorieën blijven, kunnen biseksuele gevoelens tot grote twijfel en onzekerheid leiden. Uit een aantal studies is gebleken dat biseksuele jongeren meer risico lopen op gezondheidsproblemen dan homoseksuele jongeren (Dewaele 2008; Van Bergen en Van Lisdonk 2010b; Saewyc et al. 2007).

7.4 Specifieke kwesties en dilemma's voor biseksuelen

Een klein aantal Nederlandse studies heeft zich specifiek gericht op de ervaringen van biseksuelen (Goetstouwers 2007; Lipperts en Oosterhuis 2010; en de onderzoeken hoe-bibenjij (2007) en hoeheterobenjij (gerapporteerd in Heyl 2010)). Deze studies kampen allemaal met een selectiviteit in de werving, waardoor ze weinig betrouwbare informatie bieden over de mate of sterkte waarin bepaalde problemen zich voordoen. Wel bieden ze een bron van informatie voor het signaleren van thema's die voor deze groep van belang zijn. Enkele van deze thema's komen herhaaldelijk terug in Nederlandse en internationale studies en dit blijken essentiële kwesties in de levens van biseksuelen.

Relatievormgeving: seriële monogamie, parallelle relaties en polyamorie
Een deel van de negatieve beeldvorming over biseksualiteit houdt verband met opvattingen over relatievormgeving. Een wantrouwende en afkeurende houding kan bijvoorbeeld gebaseerd zijn op vooroordelen over biseksuelen als niet-monogame, ontrouwe en erg op seks gerichte mensen (Esterberg 2006; Goetstouwers 2007; Rust 2000). Goetstouwers (2007) stelt vast dat zijn Nederlandse biseksuele cliënten en hun partners met deze stereotypen te maken krijgen. Dat hangt samen met de mythe dat biseksuelen voor 50% op mannen en voor 50% op vrouwen zouden vallen en dat ze een gelijktijdige behoefte zouden hebben aan een mannelijke en vrouwelijke seks- en relatiepartner. *Parallele* relatievormgeving, waarbij mensen een mannelijke en vrouwelijke romantische en/of seksuele partner in eenzelfde periode wensen, is een invulling van biseksualiteit, maar lang niet alle biseksuelen herkennen zich hierin (Goetstouwers 2007).

Een andere vorm van beleving van biseksualiteit is het aangaan van *seriële monogame* relaties, dat wil zeggen opeenvolgende monogame relaties met zowel mannen als vrouwen. Deze vorm is niet anders dan in monogame heteroseksuele, homoseksuele of lesbische relaties, behalve dat de sekse van de partner per relatie kan wisselen (Rust 2000). Biseksualiteit kan ook beleefd worden in de vorm van *polyamorie*, het verschijnsel waarbij personen van meerdere mensen tegelijkertijd kunnen houden, wat zich kan uitdrukken in meerdere gelijktijdige betrekkingen op grond van emotionele, romantische of erotische verbondenheid (Goetstouwers 2007). Deze wens om meerdere betrekkingen

tegelijkertijd aan te gaan, staat los van sekse. Het is van belang om biseksualiteit en polyamorie niet met elkaar te verwarren. Ook heteroseksuele en homoseksuele mensen kunnen polyamoreus zijn, terwijl zeker niet alle biseksuelen polyamoreus zijn. Hoe biseksuelen en hun partners met iemands biseksualiteit omgaan in relaties is erg persoonsgebonden. Sommigen hebben tijdens een relatie geen behoefte om 'vorm te geven' aan hun biseksualiteit, terwijl anderen een gebrek aan ruimte en erkenning ervaren wanneer hun biseksualiteit door de partner en omgeving niet wordt erkend. Biseksuelen in een relatie blijven vaak onzichtbaar als biseksueel. Afhankelijk van de sekse van de partner worden ze aangemerkt als heteroseksueel of als homoseksueel/lesbisch. Geslotenheid over biseksuele ervaringen kan ook een strategische keuze zijn om ongemakkelijke of negatieve reacties van anderen te voorkomen. Sommigen van hen blijken ook geen ruimte te ervaren om jegens de eigen partner open te zijn over biseksuele ervaringen (Heyl 2010).

Seksuele identiteit en hokjesdenken

Het bepalen en benoemen van een seksuele identiteit kan voor mensen met biseksuele ervaringen een lastige kwestie zijn, zeker wanneer ervaringen op dimensies van seksuele voorkeur niet op één lijn liggen of in de tijd veranderen (Goetstouwers 2007; Russel en Seif 2010; Diamond 2003).

Het kan zijn dat mensen met een biseksuele gerichtheid het gevoel hebben dat ze moeten kiezen en ze houden hun biseksuele gerichtheid dan voor zichzelf totdat ze eruit zijn wat ze willen (Balsam en Mohr 2007).

Sommigen ervaren druk vanuit de omgeving om een eenduidig 'hokje' te kiezen en daarin niet te veranderen, ook als dit niet aansluit bij hun ervaringen. Dit kan leiden tot verwarring, twijfel en stress. Uit interviews met jongeren die zich (enigszins) tot seksegenoten aangetrokken voelen, blijkt dat sommigen van hen noodgedwongen een duidelijk label voor de buitenwereld hanteren, terwijl ze zich daarmee niet identificeren (Van Lisdonk en Van Bergen 2010).

Jongens en mannen lijken sterker een sociale druk te ervaren om te moeten kiezen voor een hetero- of homoseksuele identiteit. Sommigen van hen stellen dat ze een duidelijke boodschap uit de omgeving krijgen dat een biseksuele identiteit geen goede en/of geaccepteerde optie is (Van Bergen en Van Lisdonk 2010a; Lipperts en Oosterhuis 2010). Ook komt het voor dat mensen met een biseksuele gerichtheid zich niet als zodanig willen identificeren vanwege de negatieve vooroordelen die aan het label kleven. Enkele onderzoekers zien een tendens onder jongeren om zichzelf steeds minder in een hokje te plaatsen en ervoor te kiezen om hun seksualiteit niet te labelen (Russel en Seif 2010; Savin-Williams 2005; Diamond 1998). Hoewel veel onderzoekers erkennen dat seksuele identificatie voor biseksuelen complex is, is het in de meeste enquêtes waar wordt gevraagd naar de seksuele voorkeur niet mogelijk om in de benoeming van de eigen seksuele voorkeur een eigen omschrijving te geven, meerdere labels of juist geen label te kiezen (Russel en Seif 2010).

Relatie tot homoseksuele gemeenschappen

Terwijl homoseksuele en lesbische mensen het risico lopen op negatieve reacties vanuit heteroseksuele kringen, lopen biseksuelen het risico om zich zowel uitgesloten te voelen in heteroseksuele als in homoseksuele en lesbische kringen (Balsam en Mohr 2007). Sommigen van hen voelen zich niet volledig welkom, niet erkend of vinden weinig steun en begrip in homoseksuele en lesbische gemeenschappen en organisaties. In homoseksuele gemeenschappen is biseksualiteit nog steeds behoorlijk onzichtbaar, waardoor biseksuelen ook hier een coming-out moeten doen indien ze willen voorkomen dat ze voor homoseksueel of lesbisch worden aangezien.

Studies laten zien dat biseksuelen zich in vergelijking met homoseksuele mannen en lesbische vrouwen minder verbonden en minder thuis voelen in homogemeenschappen en dat ze ook minder contact hebben met andere lesbische, homo- en biseksuele personen (Herek et al. 2010; Balsam en Mohr 2007; Cox et al. 2010). Dit geldt sterker voor biseksuele jongens dan voor biseksuele meisjes (Cox et al. 2010). Tegelijkertijd voelen biseksuelen zich ook niet altijd helemaal thuis in de 'heterowereld' en is er bovendien nauwelijks sprake van een zogenaamde biseksuele gemeenschap. Er zijn maar weinig organisaties, websites en gelegenheden specifiek gericht op biseksuelen. Ook ontbreekt het aan rolmodellen voor biseksuelen. Het grotere gebrek aan een gemeenschapsgevoel maakt hen kwetsbaarder voor het gemis van steun vanuit hetero- of homoseksuele gemeenschappen (Herek et al. 2010). Uit twee Nederlandse onderzoeken blijkt dat internet voor veel biseksuelen een waardevolle hulpbron is om informatie te krijgen en om met andere biseksuelen in contact te komen (Goetstouwers 2007; Heyl 2010).

7.5 De houding tegenover biseksualiteit in Nederland

De houding tegenover biseksualiteit

Het is aannemelijk dat de houding tegenover biseksuelen anders is dan tegenover homoseksuelen, omdat er andere stereotypen zijn over deze groepen. In de beeldvorming werken opvattingen over non-monogamie en het afwijken van gendernormen bijvoorbeeld anders uit wanneer het gaat over biseksuele en homoseksuele mannen en vrouwen. Hier is echter nog maar weinig onderzoek naar gedaan (Herek et al. 2010). In de ontwikkeling van een maat voor houding tegenover biseksualiteit kwamen Mohr en Rochlen (1999) tot de conclusie dat er twee factoren zijn. De eerste factor, *tolerantie*, richt zich op biseksualiteit als moreel te tolereren seksuele voorkeur. Deze toont verwantschap met de houding tegenover homoseksualiteit en het is aannemelijk dat mechanismen in een negatieve houding tegenover biseksualiteit en homoseksualiteit vergelijkbaar zijn wanneer het opvattingen betreft in de richting van morele verwerpelijkheid. De tweede factor die Mohr en Rochlen waarnamen, is uniek voor biseksualiteit en betreft *stabiliteit*. Het gaat om de mate waarin mensen biseksualiteit als stabiele en legitieme voorkeur beschouwen en in hoeverre ze biseksuelen als stabiele partners in romantische, erotische en vriendschappelijke betrekkingen beschouwen. Deze factor hangt samen met vooroordelen over biseksuelen als mensen die niet kunnen kiezen, die verward zijn over hun seksuele voorkeur of die niet monogaam zijn (Mohr en Rochlen 1999; Eliason 1997; Esterberg 2006).

De weinige internationale studies waarin de houding tegenover biseksuelen en homoseksuelen werd vergeleken, wijzen in dezelfde richting. Ze laten zien dat heteroseksuele mensen doorgaans meer moeite hebben met biseksuelen dan met homoseksuelen (Herek 2002; Eliason 1997; Steffens en Wagner 2004). Heteroseksuele mannen zijn afwijzender dan heteroseksuele vrouwen ten aanzien van biseksualiteit, vooral wanneer het om mannen gaat (Herek 2002; Eliason 1997; Steffens en Wagner 2004). Dit patroon is vergelijkbaar met de sekseverschillen in houding tegenover homoseksuele mannen en lesbische vrouwen (LaMar en Kite 1998). De afwijzing van homo- en biseksuele mannen door heteroseksuele mannen is ongeveer even sterk. Dit kan te maken hebben met het verschijnsel dat homo- en biseksualiteit beide worden geassocieerd met niet-mannelijk zijn, en dit kan door mannen als bedreigend worden ervaren. Door het afkeuren van homo- en biseksualiteit bevestigen ze hun eigen man-zijn en mannelijke identiteit (Herek 1986). Eliason (1997) suggereert dat de afwijzing van biseksuele mannen ook gerelateerd kan zijn aan het stereotype dat biseksuelen, en vooral mannen, erg op seks gericht zijn; juist het beeld van seks tussen mannen wekt weerzin op bij heteroseksuele mannen. Dit beeld kunnen heteroseksuele mannen ook hebben bij de voorstelling van homoseksuele mannen. Daarentegen staan heteroseksuele mannen veel positiever tegenover biseksuele vrouwen (Herek 2002; Eliason 1997; Steffens en Wagner 2004) en hierop wordt in films, muziekclips en in de media regelmatig gezinspeeld. Uit deze studies blijkt verder dat heteroseksuele vrouwen juist meer moeite lijken te hebben met biseksuelen dan met homoseksuelen, ongeacht hun sekse (Herek 2002; Steffens en Wagner 2004). Geen van de onderzoekers biedt een overtuigende verklaring voor deze uitkomst. Het is wel opvallend, aangezien het beeld bestaat dat er juist bij vrouwen meer ruimte is voor biseksualiteit.

Nederlands onderzoek naar de houding tegenover biseksualiteit

Er zijn in Nederland slechts twee onderzoeken verricht naar de houding tegenover biseksualiteit onder de Nederlandse bevolking. Uit een kwalitatief onderzoek over de houding van heterojongeren tegenover homo- en biseksualiteit (Felten et al. 2010) bleek dat biseksualiteit onder jongens erg onzichtbaar is en uitingen hiervan op weinig acceptatie kunnen rekenen. Onder meisjes is er meer ruimte voor biseksueel gedrag, maar ook voor hen wordt biseksualiteit als seksuele identiteit niet echt serieus genomen (Felten et al. 2010, en zie § 7.3 voor een uitgebreidere beschrijving van de resultaten). In de jaarlijkse peiling naar de houding van de Nederlandse bevolking tegenover homoseksualiteit die het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) door Intomart GfK liet verrichten, is in 2011 een stelling opgenomen over de houding tegenover biseksualiteit in algemene zin (zie tabel 7.1). De stelling luidt: 'Biseksuele mannen en vrouwen moeten hun leven kunnen leiden zoals zij dat willen.' Een vergelijkbare stelling is opgenomen over homoseksuele mannen en lesbische vrouwen. De verschillen in de uitkomsten tussen de twee stellingen zijn minimaal. Onder de mannen is 80% het (helemaal) eens met beide stellingen en dat geldt voor 86% van de vrouwen voor wat betreft beide stellingen.

Tabel 7.1

Algemene houding tegenover bi- en homoseksuelen, bevolking van 16 jaar en ouder, naar sekse, 2011 (in procenten)

stelling	biseksuele mannen en vrouwen moeten hun leven kunnen leiden zoals zij dat willen		homoseksuele mannen en lesbische vrouwen moeten hun leven kunnen leiden zoals zij dat willen	
	man (n = 464)	vrouw (n = 537)	man (n = 464)	vrouw (n = 537)
(helemaal) mee eens	80	86	80	86
niet mee eens, niet mee oneens	13	9	9	7
(helemaal) mee oneens	6	4	10	6
nooit over nagedacht	1	1	1	1

Bron: OCW (HOMO'11)

Deze uitkomst lijkt niet te stroken met internationale onderzoeken (Herek 2002; Eliason 1997; Steffens en Wagner 2004), waaruit consistent naar voren komt dat de houding tegenover biseksualiteit negatiever is dan tegenover homoseksualiteit. Hoe kunnen we dit verklaren?

Allereerst zou het te maken kunnen hebben met het karakter van de vraagstelling.

De stelling is erg breed geformuleerd en richt zich op acceptatie in het algemeen.

Biseksuelen en homoseksuelen worden vooral beschouwd als minderheidsgroepen die wel of niet de ruimte moeten krijgen. Vanuit dit tolerantieperspectief is het begrijpelijk dat de uitkomsten niet sterk verschillen, aangezien de mechanismen over het toekennen van gelijke rechten en gelijkwaardigheid aan homoseksuelen en biseksuelen behoorlijk vergelijkbaar zullen zijn (Mohr en Rochlen 1999). In internationale studies werd verschil gevonden in de houding tegenover biseksuelen en homoseksuelen wanneer werd gevraagd naar stereotypen (Eliason 1997) en gevoelsreacties (Herek 2002; Steffens en Wagner 2004). Of er in de Nederlandse bevolking op zulke gevoeliger thema's verschillen zijn in de houding tegenover biseksualiteit en homoseksualiteit is niet bekend.

Een alternatieve verklaring voor het ontbreken van een verschil in houding is dat de Nederlandse cultuur meer feminien is dan in veel andere westerse landen (Hofstede 2001). Een kenmerk van een masculiene nationale cultuur is dat de risico's van seksualiteit meer worden benadrukt (Joshi et al. 2011; Hofstede 2001). Mogelijk wordt biseksualiteit in zo'n samenleving als een grotere bedreiging beschouwd dan homoseksualiteit, wanneer biseksuelen worden geassocieerd met 'op seks gericht zijn' (Eliason 1997) en niet-monogame of niet-traditionele relatievormen. In Nederland worden seksuele vrijheid en vrije partnerkeuze meer gerespecteerd en binnen zo'n sociaal klimaat wordt biseksualiteit mogelijk niet als bedreigender of verwerpelijker beschouwd dan homoseksualiteit. We kunnen op basis van de huidige informatie de aannemelijkheid van deze verklaring niet vaststellen.

7.6 Ervaringen van biseksuelen

Beschrijving van de studie en het gekozen selectie criterium

In paragraaf 7.6 tot en met 7.8 worden nieuwe bevindingen over biseksuelen in recent onderzoek gepresenteerd. Voor deze rapportage wordt het Roze Panel als uitgangspunt genomen. Dit panel bestaat uit een selectie van een online panel van Intomart met deelnemers die zich niet uitsluitend tot de andere sekse aangetrokken voelen, tussen de 18 en 64 jaar oud zijn en een verkorte versie van de Roze Vragenlijst hebben ingevuld. Aangezien er in dit panel nauwelijks sprake is van 'roze selectiviteit', in tegenstelling tot de *convenience sample* van de Roze Vragenlijst, heeft rapportage over het panel onze voorkeur (zie hoofdstuk 1 voor een uitgebreidere toelichting).

Zoals eerder ter sprake kwam, bestaat seksuele voorkeur uit meerdere dimensies, zoals aantrekking, gedrag, identiteit en relatie. Deze ervaringen hoeven bij individuen niet op één lijn te liggen. Dat betekent dat het noodzakelijk is om te bepalen en te verduidelijken welk selectie criterium is gehanteerd voor de groep 'biseksuelen'. Er is gekozen om te rapporteren over de respondenten met een biseksuele *aantrekking* en dit betreft hier de respondenten die zich evenveel of vooral tot de andere sekse aangetrokken voelden.²

In het Roze Panel vallen in totaal 237 respondenten onder deze groep.

De vraagstelling over seksuele aantrekking liet vier antwoorden toe van groepen waarover in dit rapport wordt gerapporteerd: alleen tot dezelfde sekse, vooral tot dezelfde sekse, evenveel tot beide seksen, vooral tot de andere sekse. Respondenten die zich uitsluitend tot de andere sekse aangetrokken voelden, of tot geen van beide, worden in dit rapport buiten beschouwing gelaten. Aangezien het onduidelijk was of de groep die zich vooral aangetrokken voelde tot seksegenoten gerekend diende te worden tot de groep homoseksuelen of biseksuelen zijn de vier groepen in een voorstudie op dit rapport vergeleken op enkele ondervraagde thema's (Kooiman en Keuzenkamp 2011). Op basis van deze analyses is besloten om deze groep in te delen bij de groep die zich alleen tot seksegenoten aangetrokken voelt. Over deze groep met een homoseksuele aantrekking is uitgebreid gerapporteerd in hoofdstuk 2 tot en met 6.

Het rapporteren over de biseksuele respondenten uit het Roze Panel heeft twee beperkingen. Allereerst zijn de aantallen betrekkelijk klein. Dat heeft als gevolg dat er alleen bivariate analyses zijn uitgevoerd. We kunnen alleen naar verschillen op hoofdlijnen kijken en nauwelijks verdiepende analyses doen. Het is bijvoorbeeld vaak niet mogelijk om uitsplitsingen te maken naar leeftijdsgroepen en ook kunnen partnerkeuze en seksueel gedrag niet in analyses worden opgenomen. De tweede beperking van het Roze Panel is dat aan deze respondenten een verkorte versie van de Roze Vragenlijst is voorgelegd. Er kunnen hierdoor alleen resultaten op enkele hoofdthema's worden beschreven.

Wanneer in de rapportage van de bevindingen wordt gesproken over 'biseksuelen', dan bedoelen we in het vervolg de respondenten met een biseksuele aantrekking. De groep 'homoseksuelen' waarmee wordt vergeleken, betreft de groep in het Roze Panel met een (vooral) homoseksuele aantrekking.

Achtergrondkenmerken van biseksuelen in het Roze Panel

Leeftijd en sekse

De groep biseksuelen in het Roze Panel bestaat uit beduidend meer vrouwen dan mannen, terwijl de verhouding bij de groep homoseksuelen andersom ligt (zie tabel 7.2). Deze bevinding is in overeenstemming met ander Nederlands en internationaal onderzoek (Kuyper 2006; Van Lisdonk en Van Bergen 2010; De Graaf et al. 2005; Heyl 2010; Gates 2011; Herek et al. 2010). Hoe kunnen we dit sekseverschil verklaren? Recente studies laten zien dat vrouwen seksuele voorkeur als veranderlijker en minder eenduidig ervaren dan mannen (Diamond 2003, 2007; Kuyper 2006; Laumann et al. 1994). Dit kan verklaren waarom vrouwen vaker een biseksuele aantrekkingsrapporteren dan mannen. Daarnaast lijken vrouwen iets meer ruimte te krijgen dan mannen om af te wijken van strikte seksuele en gendernormen. Ze kunnen gemakkelijker biseksuele ervaringen opdoen zonder direct als homoseksueel of biseksueel bestempeld te worden (Walder-Haugrud en Magruder 1996). Van jongens en mannen wordt sterker verwacht dat ze óf hetero, óf homo zijn en voor een biseksuele positie is weinig ruimte (Felten et al. 2010). Er zijn ook verschillen te zien tussen de leeftijdsklassen, maar die wijzen niet in een bepaalde richting. Verderop in dit hoofdstuk zullen we zien dat de variatie in leeftijd een duidelijker patroon lijkt aan te nemen wanneer ook onderscheid naar sekse wordt gemaakt (zie tabel 7.3).

Tabel 7.2

Sekse en leeftijd, 2011 (in procenten)

	biseksuele aantrekkings (n = 237)	homoseksuele aantrekkings (n = 636)
sekse		
man	44	64
vrouw	56	36
leeftijd (percentage binnen de leeftijdsklasse)		
18-24 jaar	23	77
25-34 jaar	37	63
35-44 jaar	27	73
45-54 jaar	19	81
55-64 jaar	32	68

Bron: SCP (RVbis'11)

Relatie tussen aantrekkings, zelfbenoeming en relatievorm³

Ervaringen op verschillende dimensies van seksuele voorkeur hoeven niet in overeenstemming met elkaar te zijn. We bekijken hier in hoeverre een biseksuele aantrekkings, een biseksuele zelfbenoeming en de relatievorm waarin mensen zich bevinden met elkaar samenhangen en of er binnen deze dimensies sekseverschillen en leeftijdsverschillen zijn.

Vaak wordt verondersteld dat biseksualiteit afneemt naarmate mensen ouder worden. Dit heeft zijn oorsprong in het idee dat biseksualiteit een tussenfase is van een heteroseksuele naar een homoseksuele voorkeur en dat veel mensen met biseksuele ervaringen uiteindelijk voor de ene of voor de andere richting 'kiezen'. Tabel 7.3 laat zien dat een biseksuele aantrekkings inderdaad minder voorkomt onder oudere vrouwen, namelijk bij 32% van de vrouwen tussen 41 en 64 jaar en bij 44% van de vrouwen tussen 18 en 40 jaar. De groep die zich alleen tot seksegenoten aangetrokken voelt, is juist groter onder oudere (47%) dan jongere vrouwen (38%). Bij mannen is het patroon echter andersom. Onder mannen is het aandeel met een biseksuele aantrekkings juist groter onder de 40-plus-sers (23%) dan onder de 40-minners (12%). Een panelonderzoek van Kuypers (2006) wees op eenzelfde tendens, al was het meetcriterium anders (zelfidentificatie) en waren de verschillen minder uitgesproken. Het is niet duidelijk hoe we dit sekseverschil moeten interpreteren. Een mogelijke interpretatie zou kunnen zijn dat meisjes en jonge vrouwen in vergelijking met jongens en jonge mannen relatief veel ruimte ervaren voor een biseksuele aantrekkings.

Verder blijkt dat vrouwen zich veel vaker dan mannen in enige mate tot beide seksen aangetrokken voelen. Onder de niet-heteroseksuele vrouwen tussen 18 en 40 jaar voelt minder dan 40% zich uitsluitend aangetrokken tot vrouwen.

Tabel 7.3

Seksuele aantrekkings en sekse, naar leeftijdsgroepen, 2011 (in procenten)

	vrouwen (n = 362)			mannen (n = 511)		
	alleen dezelfde sekse	vooral dezelfde sekse	beide en vooral de andere sekse ^a	alleen dezelfde sekse	vooral dezelfde sekse	beide en vooral de andere sekse
18-40 jaar	38	19	44	73	15	12
41-64 jaar	47	22	32	60	16	23

a De respondenten die zich evenveel tot beide seksen en vooral tot de andere sekse aangetrokken voelen, zijn samengevoegd omdat er geen grote verschillen waren en er anders vanwege de kleine aantallen niet uitgesplitst kan worden naar sekse.

Bron: SCP (RVbis'11)

Van de respondenten met een biseksuele aantrekkings blijkt ongeveer twee derde zich ook te identificeren als biseksueel. Bijna 20% gebruikt liever geen label voor het benoemen van de seksuele voorkeur. Op het gebied van zelfbenoeming verschilt de groep die zich evenveel tot beide seksen aangetrokken voelt met de groep die zich vooral tot de andere sekse aangetrokken voelt (zie tabel 7.4). Van de laatste groep identificeren minder mensen zich als biseksueel. Van hen benoemt 19% zichzelf als heteroseksueel en dat geldt voor slechts 4% van de groep die zich evenveel tot mannen als vrouwen aangetrokken voelt.

Tabel 7.4

Zelfbenoeming van de mensen met een biseksuele aantrekking, naar sekse, 2011 (in procenten)^a

	beide seksen evenveel (n = 114)	vooral de andere sekse (n = 123)
bi(seksueel)	74	62
homo(seksueel)	0	0
lesbisch	1	1
gay	1	1
hetero(seksueel)	4	19
geen label	15	21

a De antwoordcategorieën *queer*, *transgender*, *twijfel*, *weet niet*, *wil niet zeggen* zijn hier buiten beschouwing gelaten.

Bron: SCP (RVbis'11)

In totaal heeft ongeveer twee derde van de respondenten met een biseksuele aantrekking een relatie (zie tabel 7.5). De meesten van hen hebben een partner van de andere sekse. Dat is op zich niet vreemd. Een overgrote meerderheid van de mensen is heteroseksueel en veel biseksuelen begeven zich voornamelijk in een leefomgeving met nagenoeg alleen heteroseksuele mensen (Herek et al. 2010). De kans dat ze dan een partner vinden van de andere sekse is veel groter dan dat ze iemand tegenkomen van dezelfde sekse die ook op seksegenoten valt (Herek et al. 2010). Verder kunnen biseksuele mensen voorkeur hebben voor een partner van de andere sekse zodat ze op traditionele wijze een gezin met kinderen kunnen stichten of om weerstand uit de omgeving te voorkomen. De biseksuele vrouwen in dit onderzoek blijken vaker een partner van de andere sekse hebben (12%) dan de biseksuele mannen (3%). Dit sekseverschil kwam ook naar voren in de studie van Heyl (2010). De subgroep die zich vooral tot de andere sekse aangetrokken voelt, heeft bijna nooit een partner van dezelfde sekse (3%, niet in tabel).

Tabel 7.5

Huidige relatievorm van mensen met een biseksuele aantrekking, naar sekse, 2011 (in procenten)

	vrouwen (n = 133)	mannen (n = 104)
geen relatie	32	27
relatie met iemand van dezelfde sekse	12	3
relatie met iemand van de andere sekse	50	63
relaties met beide seksen	2	1
nog niet duidelijk	4	3
geen relatie, maar wel een sekspartner	1	3

Bron: SCP (RVbis'11)

7.7 Coming-out, acceptatie en negatieve ervaringen

Coming-out

Zoals eerdere studies laten zien, zijn de ervaringen van biseksuelen en homoseksuelen niet volledig hetzelfde vanwege verschillen in type vooroordelen, identificatie met de homo- en heterowereld en relatievormgeving. Dit kan effect hebben op de mate waarin biseksuelen open zijn naar andere mensen over hun seksuele voorkeur. Op basis van eerder onderzoek is te verwachten dat biseksuelen minder vaak dan homoseksuelen een coming-out doen in hun omgeving (Van Lisdonk en Van Bergen 2010; Hospers en Keuzenkamp 2010; Bos en Ehrhardt 2010; Kuyper 2006, 2011; Herek et al. 2010; Balsam en Mohr 2007).

De biseksuele en homoseksuele respondenten zijn met elkaar vergeleken op het aandeel dat *niet* uit de kast is tegenover een willekeurig iemand, de ouders en directe collega's (zie tabel 7.6). Allereerst blijkt dat de biseksuelen veel vaker helemaal gesloten zijn over de seksuele voorkeur dan de homoseksuelen. Terwijl 30% van de biseksuelen volledig in de kast zit, geldt dit voor slechts 2% van de homoseksuelen. Naar de ouders is het merendeel van de biseksuelen gesloten, tegenover minder dan 10% van de homoseksuele respondenten.

Verder valt op dat biseksuele mannen vaker gesloten zijn dan biseksuele vrouwen.

De helft van de biseksuele mannen is naar niemand open en dat geldt voor 14% van de biseksuele vrouwen. Ook naar de moeder, de vader en naar directe collega's liggen de percentages van mensen die in de kast zitten in alle gevallen ruim 20 procentpunten lager onder biseksuele mannen dan biseksuele vrouwen. Deze tendens openbaarde zich ook in andere onderzoeken (Van Lisdonk en Van Bergen 2010; Kuyper 2006).

In alle contexten was de groep die zich vooral tot de andere sekse aangetrokken voelt vaker gesloten dan degenen die zich evenveel tot mannen als tot vrouwen aangetrokken voelden. Zo was 37% van de eerste groep naar niemand open, tegenover 22% van de laatste groep (niet in tabel). Het is aannemelijk dat de grotere geslotenheid over de seksuele voorkeur onder de eerste groep samenhangt met de uitkomst dat onder deze groep meer respondenten een partner van de andere sekse hebben en een groter aandeel zich heteroseksueel noemt (zie § 7.6).

In de mate waarin de biseksuelen in de kast zitten, zijn er sterke verschillen tussen contexten. Ze zijn vaker open naar hun moeder dan naar hun vader, wat overeenkomt met bevindingen uit andere studies over coming-out naar ouders (Van Lisdonk en Van Bergen 2010; D'Augelli et al. 1998). De groep die in de kast blijft naar directe collega's is kleiner dan naar de ouders.

Tabel 7.6

Aandeel dat in verschillende sociale verbanden niet uit de kast is, naar sekse, 2011 (in procenten)

sekse	biseksuele aantrekking			homoseksuele aantrekking		
	man	vrouw	aantal (n)	man	vrouw	aantal (n)
iemand	50	14	237	3	2	636
moeder	77	47	182	7	3	519
vader	85	62	149	9	4	422
directe collega's	66	37	149	7	4	457

Leesvoorbeeld: van de mannen met een biseksuele aantrekking is 50% naar niemand uit de kast en is 77% niet naar de moeder uit de kast.

Bron: SCP (RVbis'11)

Hoe het komt dat biseksuelen zo veel minder open zijn naar hun omgeving dan homoseksuelen blijft hier in het ongewisse. De aantallen biseksuelen in het Roze Panel zijn te klein om verdergaande analyses te doen. Veel vragen blijven onbeantwoord. Maakt het bijvoorbeeld uit wat voor relatie biseksuelen hebben? Het is denkbaar dat biseksuelen die een relatie hebben met een seksegenoot wellicht even vaak open zijn naar anderen als homoseksuele mensen die eenzelfde relatievorm hebben. Dit is hier niet vast te stellen. Soms wordt verondersteld dat de geslotenheid van biseksuelen te maken heeft met het onbelangrijk vinden van de eigen seksuele voorkeur of het onnodig vinden om daar open over te zijn. Het is dan te verwachten dat degenen die een biseksuele identiteit aannemen hun biseksuele gerichtheid als een belangrijker onderdeel van zichzelf beschouwen en meer open zijn hierover dan de groep met alleen een biseksuele aantrekking. Dat blijkt inderdaad het geval, al is ook deze groep behoorlijk gesloten in vergelijking met homoseksuelen (zie tabel G.1 in Bijlage G). Of het verschil in de mate van openheid tussen biseksuelen en homoseksuelen te maken heeft met een verschil in angst voor onbegrip of negatieve reacties is niet vast te stellen. Nader onderzoek is nodig om hier meer inzicht in te krijgen.

Acceptatie in de omgeving

Er is in het Roze Panel niet gevraagd naar de reden waarom respondenten *niet* open zijn naar mensen in hun omgeving. Het is zodoende onbekend of de verwachting om niet te worden geaccepteerd daarbij een rol speelt. Aan degene die *wel* uit de kast zijn, is voorgelegd in welke mate ze zich geaccepteerd voelen door hun moeder, door hun vader en door directe collega's. Daaruit blijkt dat de biseksuelen zich iets minder geaccepteerd voelen dan de homoseksuelen (zie tabel 7.7). Terwijl driekwart van de homoseksuelen zich helemaal geaccepteerd voelt door de moeder, geldt dit voor ongeveer de helft van de biseksuelen. De mate waarin de respondenten zich geaccepteerd voelen door hun moeder verschilt significant tussen bi- en homoseksuelen, zij het niet sterk.

Gezien de grote sekseverschillen in wel of niet uit de kast zijn, is het denkbaar dat biseksuele mannen zich wellicht minder geaccepteerd voelen dan biseksuele vrouwen. De uitsplitsing naar sekse kunnen we helaas niet maken, omdat het aantal dat uit de

kast is én de vragen over acceptatie heeft beantwoord te gering is. Eveneens is een vergelijking tussen generaties hierdoor onmogelijk.

Tabel 7.7

Ervaren acceptatie van de seksuele voorkeur door ouders bij bi- en homoseksuelen van wie de ouders op de hoogte zijn van hun seksuele voorkeur, 2011 (in procenten)

	biseksuele aantrekking		homoseksuele aantrekking	
	moeder (n = 62)	vader (n = 36) ^a	moeder (n = 485)	vader (n = 382)
helemaal wel	50	.	76	68
grotendeels wel	27	.	16	17
deels wel, deels niet	15	.	4	7
grotendeels niet	5	.	2	3
helemaal niet	2	.	2	2
weet niet	2	.	1	3

a Te klein aantal (< 50).

Bron: SCP (RVbis'11)

Bijna niemand ervaart een gebrek aan acceptatie door de meeste of alle collega's (zie tabel 7.8). Wel voelen de biseksuelen zich in vergelijking met de homoseksuelen iets minder vaak door iedereen geaccepteerd en weet een iets grotere groep niet of ze geaccepteerd worden.

Tabel 7.8

Ervaren acceptatie van de seksuele voorkeur door directe collega's bij bi- en homoseksuelen van wie de directe collega's op de hoogte zijn van hun seksuele voorkeur, 2011 (in procenten)

	biseksuele aantrekking (n = 70)	homoseksuele aantrekking (n = 420)
ja	63	78
meesten wel	26	18
meesten niet	1	0
nee	0	0
weet niet	10	3

Bron: SCP (RVbis'11)

Negatieve ervaringen

Aangezien veel biseksuele respondenten in het Roze Panel niet of in beperkte mate uit de kast zijn, is deze groep minder zichtbaar. Hierdoor is het denkbaar dat ze minder met negatieve ervaringen vanwege hun seksuele voorkeur te maken krijgen. Sommige Nederlandse studies wijzen in die richting (Van Bergen en Van Lisdonk 2010a; Kuyper 2011), maar dit verschil wordt niet altijd gevonden (Hospers en Keuzenkamp 2010; Bos en Ehrhardt 2010).

Uit ons onderzoek blijkt dat in het jaar voorafgaand aan het onderzoek de biseksuele mannen minder negatieve ervaringen vanwege hun seksuele voorkeur hebben meegemaakt dan homoseksuele mannen (zie tabel 7.9). Bij vrouwen is dat verschil er echter niet. Ook zijn er geen verschillen tussen biseksuele mannen en biseksuele vrouwen. In acht genomen dat veel biseksuelen in de kast zitten, is het denkbaar dat van de biseksuelen die uit de kast zijn een grotere groep iets negatiefs heeft meegemaakt. Verder hebben weinig biseksuelen een relatie met een seksegenoot (3% van de biseksuele mannen, 12% van de biseksuele vrouwen; zie tabel 7.5), wat hen wellicht minder zichtbaar maakt als biseksueel. Dit kan de kans op negatieve reacties verkleinen. Deze veronderstellingen zijn vanwege de kleine aantallen hier niet te toetsen.

Tabel 7.9

Frequentie van het aantal negatieve ervaringen vanwege de seksuele voorkeur in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek, naar sekse, 2011 (in procenten)

	biseksuele aantrekking		homoseksuele aantrekking	
	man (n = 104)	vrouw (n = 133)	man (n = 407)	vrouw (n = 229)
nooit	87	84	72	86
eenmalig tot een paar keer	10	14	27	13
minstens elke maand	1	0	1	0
weet niet	3	3	0	1

Bron: SCP (RVbis'11)

7.8 Zelfacceptatie, psychische gezondheid en suïcidaliteit

Zelfacceptatie

Uit voorgaande studies bleek dat biseksuele volwassenen en jongens meer moeite hebben met de eigen seksuele voorkeur in vergelijking met homoseksuele volwassenen en jongens (Van Bergen en Van Lisdonk 2010b⁴; Hospers en Keuzenkamp 2010; Bos en Ehrhardt 2010; Kuiper 2006, 2011). Aan de respondenten van het Roze Panel is gevraagd of ze hun seksuele voorkeur zouden willen veranderen en heteroseksueel zouden willen worden, als dat kon. In navolging van andere onderzoeken vatten we dit op als een indicator voor de mate van zelfacceptatie (Hospers en Keuzenkamp 2010; Van Bergen en Van Lisdonk 2010b).

Voor wat betreft de mate van zelfacceptatie zijn de verschillen tussen de biseksuelen en homoseksuelen klein (zie tabel 7.10). Wel zijn biseksuele mannen het beduidend minder vaak helemaal oneens met de stelling. Ze lijken dus iets terughoudender in de mate van zelfacceptatie dan de andere groepen. Verder zeggen iets meer lesbische vrouwen (8%) dat ze van seksuele voorkeur willen veranderen, als dat zou kunnen, dan biseksuele vrouwen (4%).

Als we de homoseksuele en biseksuele groepen gezamenlijk in ogenschouw nemen, scoren de mannen iets lager op zelfacceptatie dan de vrouwen. Van hen zou ongeveer

12% naar een heteroseksuele voorkeur willen veranderen, terwijl dit voor 4% tot 8% van de vrouwen geldt.

Tabel 7.10

Mate waarin respondenten hun seksuele voorkeur zouden veranderen als dat zou kunnen, naar sekse, 2011 (in procenten)

	biseksuele aantrekking		homoseksuele aantrekking	
	man (n = 104)	vrouw (n = 133)	man (n = 407)	vrouw (n = 229)
helemaal mee eens	4	2	4	3
mee eens	9	2	8	5
neutraal	29	20	16	18
mee oneens	25	26	21	19
helemaal mee oneens	34	51	52	55

Bron: SCP (RVbis'11)

Psychische gezondheid

Nederlandse onderzoeken waarin onderscheid werd gemaakt in psychische gezondheid tussen biseksuelen en homoseksuelen laten geen eenduidig beeld zien. Van Bergen en Van Lisdonk (2010b) vonden geen verschil onder jongeren, maar biseksuele volwassen vrouwen scoorden hoger op depressiviteit dan lesbische volwassen vrouwen (Bos en Ehrhardt 2010). Aan de respondenten in het Roze Panel zijn vijf vragen over psychische gezondheid voorgelegd, die vooral stemmingsstoornissen en angststoornissen meten (zie § 6.2). Er zijn geen grote verschillen tussen biseksuelen en homoseksuelen. Wel rapporteren minder biseksuele vrouwen zich vaak tot voortdurend gelukkig te voelen (48%) dan lesbische vrouwen (73%) (zie tabel 7.11).

Tabel 7.11

Psychisch welbevinden aan de hand van vijf stellingen (MH1-5), naar sekse, biseksuelen en homoseksuelen op wie de stelling in de vier weken voorafgaand aan het onderzoek 'vaak', 'bijna altijd' of 'voortdurend' van toepassing was, 2011 (in procenten)

	biseksuele aantrekking		homoseksuele aantrekking	
	man (n = 100-102)	vrouw (n = 131-132)	man (n = 403-406)	vrouw (n = 226-229)
je kalm en rustig voelen	73	62	80	72
je gelukkig voelen	63	48	71	73
je erg zenuwachtig voelen	9	9	7	10
je neerslachtig en somber voelen	7	13	6	12
zo in de put zitten dat niets je kan opvrolijken	7	8	4	8

Bron: SCP (RVbis'11)

Suïcidaliteit

Uit een internationale metastudie blijkt dat suïcidaliteit vaker voorkomt onder biseksuele dan onder homoseksuele jongeren (Saewyc et al. 2007). Recent Nederlands onderzoek liet zien dat biseksuele jongeren vaker een poging hadden gedaan om uit het leven te stappen dan (overwegend) homoseksuele jongeren (Van Bergen en Van Lisdonk 2010b). In deze studie ging het niet om een aselechte steekproef, dus de cijfers moeten met voorzichtigheid worden gehanteerd. Met behulp van het Roze Panel kunnen we nagaan of dit verschil zich ook voordoet onder biseksuele en homoseksuele volwassenen.

Wanneer de groepen biseksuele en homoseksuelen met elkaar vergeleken worden, dan zijn er geen grote verschillen (zie tabel 7.12). Wel hebben biseksuele vrouwen vaker suïcidale gedachten gehad en ook iets vaker een plan gemaakt of poging gedaan om uit het leven te stappen. Bekend is dat vrouwen in de Nederlandse bevolking in het algemeen vaker suïcidale gedachten en plannen hebben dan mannen (Ten Have et al. 2011). Het blijft hier onduidelijk of de seksuele voorkeur ook een rol speelt in het verklaren van sekseverschillen onder biseksuelen.

Tabel 7.12

Suïcidaliteit, respondenten die bevestigend antwoorden, naar sekse, 2011 (in procenten)

	biseksuele aantrekkling		homoseksuele aantrekkling	
	man (n = 102)	vrouw (n = 127)	man (n = 401)	vrouw (n = 223)
heb je ooit wel eens gedacht uit het leven te stappen, er een einde aan te maken?	38	53	42	46
heb je ooit een plan gemaakt om een einde aan je leven te maken?	12	22	11	16
heb je ooit daadwerkelijk een poging gedaan om uit het leven te stappen?	4	14	6	10
heb je in de afgelopen twaalf maanden daadwerkelijk een poging gedaan om uit het leven te stappen?	1	5	0	1

Bron: SCP (RVbis'11)

7.9 Slotbeschouwing: biseksuelen in de toekomst beter in beeld

In vergelijking met de grote aandacht voor homoseksualiteit die er in Nederland bestaat, is het opvallend hoe onderbelicht de groep biseksuelen in onderzoek blijft en hoe weinig er bekend is over de ervaringen en behoeften van biseksuelen in Nederland, te meer omdat studies uitwijzen dat meer mensen zich in enige mate tot beide seksen aangetrokken voelen dan tot uitsluitend seksegenoten. De groep met een biseksuele aantrekkling is dus groter dan de groep met een homoseksuele aantrekkling. Alhoewel er een groeiende aandacht voor biseksualiteit in beleid en onderzoek is, zijn er nog veel kennishiaten.

In dit hoofdstuk is een globaal overzicht gegeven van belangrijke bevindingen en aandachtsgebieden in Nederlands en internationaal onderzoek over bisexualiteit en de ervaringen van homoseksuelen. Ook zijn er nieuwe resultaten uit recent onderzoek gepresenteerd. Hieruit komt het beeld naar voren dat de homoseksuelen erg onzichtbaar zijn, dat er nog weinig bekend is over deze groep en dat de situatie van homoseksuelen in ieder geval niet gunstiger lijkt dan die van homoseksuelen, en wellicht in enkele opzichten iets negatiever is. Hierna vatten we de belangrijkste bevindingen samen en doen we suggesties voor verder onderzoek.

Onzichtbaar en vele gezichten

Zowel in de samenleving als in onderzoek blijft bisexualiteit erg onzichtbaar. Onderzoekers op het gebied van seksuele voorkeur veronderstellen vaak dat de ervaringen van homoseksuelen vergelijkbaar zijn met die van homoseksuelen of ze richten zich meer op homosexualiteit dan op bisexualiteit. Allereerst is het belangrijk dat onderzoekers op het gebied van seksuele voorkeur waar mogelijk de uitkomsten van homoseksuelen en homoseksuelen apart laten zien en hun selectiecriteria voor een indeling van seksuele voorkeur altijd expliciteren. Dat vergroot de kennis over homoseksuelen en homoseksuelen. Bovendien komt het ten goede aan de zeggingskracht van de bevindingen, omdat duidelijk wordt of de resultaten vooral betrekking hebben op homoseksuele mannen en lesbische vrouwen (zoals vaak verondersteld wordt), op homoseksuelen, of op alle groepen (Heyl 2010).

Tegenwoordig beschouwen onderzoekers seksuele voorkeur vaak als een multidimensionaal concept, waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen ervaringen in (tenminste) aantrekking, gedrag en identiteit. In de praktijk blijkt het desondanks lastig om in empirisch onderzoek rekening te houden met meerdere dimensies van seksuele voorkeur. Net zoals bij homoseksuelen is het toch van belang om in onderzoek bij homoseksuelen meerdere dimensies van seksuele voorkeur in ogenschouw te nemen. Naast aantrekking, gedrag en identiteit blijkt de sekse van de (eventuele) partner voor deze groep ook sterk van belang te zijn voor de beleving van hun seksuele voorkeur. Ervaringen op dimensies kunnen verschillen en er is veel diversiteit binnen de noemer 'homoseksuelen', waarbij elke groep zijn eigen verhalen, problemen en kwesties heeft. Bovendien geeft de erkenning van dimensies van seksuele voorkeur aan mensen die zich als heteroseksueel of homoseksueel identificeren meer ruimte om open te zijn over homoseksuele ervaringen op bepaalde dimensies.

Ervaringen van homoseksuelen

In de beleving van de seksuele voorkeur spelen voor homoseksuelen enkele kwesties een rol die nauwelijks of veel minder aan de orde zijn voor homoseksuelen. Processen van seksuele identificatie kunnen lastig zijn wanneer ervaringen in aantrekking, gedrag en zelfbenoeming niet overeenkomen, vooral omdat de omgeving vaak eenduidigheid verwacht. Ook voelen veel homoseksuelen zich niet volledig verbonden met of erkend in homogemeenschappen. Er bestaan veel vooroordelen over bisexualiteit en relatievormgeving (seriële monogamie, parallelle relaties, polyamoriteit) en dit kan voor henzelf, hun partners en de omgeving een gevoelig thema zijn.

In het algemeen kan geconcludeerd worden dat biseksualiteit (en homoseksualiteit) voor mannen en vrouwen enigszins anders uitpakt en dat het belangrijk is om in onderzoek onderscheid naar sekse te maken. Op grond van deze studie komt echter geen eenduidig beeld over de verschillen tussen biseksuele mannen en vrouwen naar voren. Biseksuele aantrekking komt meer voor bij vrouwen dan mannen en dit sekseverschil is groter bij de jongere leeftijdsgroepen. Biseksuele vrouwen zijn beduidend opener over hun seksuele voorkeur dan biseksuele mannen. Wel blijken biseksuele vrouwen meer suïcidale gedachten te hebben en plannen daartoe te maken dan biseksuele mannen.

Het beeld dat biseksualiteit vooral 'iets van jongeren' is, wordt niet eenduidig bevestigd in eerder onderzoek van Kuyper (2006) en in recente bevindingen op basis van het Roze Panel. Het lijkt voor vrouwen te gelden, maar niet zozeer voor mannen.

De ervaringen van biseksuelen zijn op enkele thema's vergeleken met homoseksuelen, op basis van gegevens van het Roze Panel. Nergens zijn ze positiever en soms iets negatiever. Zo bleek een grote groep volledig gesloten te zijn over de eigen seksuele voorkeur. De helft van de mannen met een biseksuele aantrekking was zelfs naar niemand open en driekwart niet naar de moeder. Voor vrouwen met een biseksuele aantrekking lagen de percentages lager, maar nog altijd veel hoger dan bij homoseksuele mannen en lesbische vrouwen (minder dan 7%). De biseksuelen voelden zich iets minder geaccepteerd door de moeder en collega's en dit wekt de suggestie dat het sociale klimaat wellicht iets ongunstiger is voor biseksuelen dan voor homoseksuelen. Dit konden we echter in dit onderzoek niet vaststellen. Wel bleek dat biseksuelen niet meer negatieve ervaringen meemaken vanwege hun seksuele voorkeur dan homoseksuelen. De relatieve onzichtbaarheid van deze groep en de hoge mate waarin ze gesloten zijn over hun seksuele voorkeur kan van invloed zijn op de mate van negatieve reacties tegenover biseksuelen, maar het effect hiervan was niet te onderzoeken.

In de mate van zelfacceptatie, psychische gezondheid en suïcidaliteit komen biseksuelen en homoseksuelen sterk overeen. Biseksuele en lesbische vrouwen verschillen enigszins van elkaar op deze aspecten, maar de bevindingen wijzen niet één richting op. Het beeld dat biseksuelen in een slechtere gezondheid verkeren dan homoseksuelen komt uit deze studie dus niet naar voren. Er kan dus niet eenduidig worden vastgesteld dat biseksuelen kwetsbaarder zijn dan homoseksuelen. In navolging van de analyses naar de factoren die samenhangen met het welbevinden van homoseksuelen (zie hoofdstuk 6) zou het interessant zijn om dit ook voor biseksuelen te onderzoeken. Wellicht spelen andere factoren een rol en ontstaat er zodoende een genuanceerder beeld over de gezondheid van biseksuelen.

Verder onderzoek naar biseksuelen

Inmiddels zijn er enkele Nederlandse studies verschenen waarin ervaringen van biseksuelen incidenteel aan de orde kwamen (Bos en Ehrhardt 2010; Hospers en Keuzenkamp 2010; Van Bergen en Van Lisdonk 2010a, 2010b; Kuyper 2006; Franssens et al. 2009) of het specifieke onderwerp van het onderzoek waren (Goetstouwers 2007; Lipperts en Oosterhuis 2010; Heyl 2010; Kuyper 2011). Er werd echter zelden diepgaand onderzoek verricht naar de problemen en ervaringen van deze groep, terwijl er nog veel onbeantwoorde vragen zijn. Het zou interessant zijn om in een onderzoek naar

behoefden en ervaringen te bestuderen waar biseksuelen in Nederland tegen aanlopen rondom hun seksuele voorkeur en wat volgens hen zou bijdragen aan het verbeteren van hun maatschappelijke positie en hun gevoel van veiligheid en acceptatie. Waarin verschillen hun ervaringen volgens henzelf van de ervaringen van homoseksuelen en heteroseksuelen? Met welke vooroordelen en stereotype beelden krijgen ze te maken? Voelen ze zich thuis binnen de homogemeenschap?

Dit hoofdstuk laat zien hoe uiteenlopende ervaringen van biseksuelen kunnen zijn en dat het belangrijk is om onderscheid te maken tussen subgroepen. Het ligt voor de hand dat ervaringen wezenlijk anders zijn afhankelijk van de invulling van hun biseksuele gerichtheid (aantrekking, gedrag, identiteit, relatie) en wensen in partnerkeuze en relatievorming. Toekomstig onderzoek zou wellicht onderscheid kunnen maken in meerdere subgroepen 'biseksuelen'.

In zowel dit hoofdstuk als in hoofdstuk 1 kwam ter sprake dat onderzoek via een *convenience sample* problematisch is vanwege 'roze selectiviteit'. Dit speelt zeker ook voor biseksuelen, aangezien een deel van deze groep zich weinig in homokringen begeeft of zich weinig met de homo- of biseksuele gemeenschap identificeert. Door te werven via grote algemene dataverzamelingen (door het toevoegen van een achtergrondvariabele) kan niet alleen worden vastgesteld of de hier gepresenteerde exploratieve resultaten over biseksuelen op basis van het Roze Panel ook standhouden in een grotere steekproef. Ook kunnen de ervaringen van biseksuelen en homoseksuelen systematisch vergeleken worden met heteroseksuelen en kan in beeld gebracht worden welke groepen in welke situaties meer risico lopen en kwetsbaarder zijn dan andere.

Houding tegenover biseksualiteit

Het is van belang dat de houding tegenover biseksualiteit in de Nederlandse bevolking beter in beeld gebracht wordt. Er wordt vaak verondersteld dat de acceptatie van biseksualiteit en homoseksualiteit vergelijkbaar is, maar internationale onderzoeken laten zien dat afwijzing van biseksualiteit groter kan zijn dan van homoseksualiteit. Of dat in Nederland ook zo is, is onbekend. Er werden geen verschillen gevonden in het hier gepresenteerde onderzoek waarbij stellingen zijn opgenomen over algemene acceptatie van enerzijds biseksuelen en anderzijds homoseksuele mannen en lesbische vrouwen. Dat richtte zich op een algemene tolerantie van minderheden en de onderliggende mechanismen zijn dan vergelijkbaar voor de houding tegenover biseksuelen en homoseksuelen. Mogelijk doen zich wel verschillen in houding voor wanneer wordt ingespeeld op stereotypen en gevoelsreacties. Internationaal onderzoek wijst in die richting, maar vooralsnog kan niet worden vastgesteld of dit ook voor de Nederlandse bevolking geldt.

Het opvallendste verschil tussen de biseksuelen en homoseksuelen in het Roze Panel was dat biseksuelen veel vaker gesloten zijn over hun seksuele voorkeur. Het is denkbaar dat bepaalde groepen biseksuelen het lastig vinden om volledig open en zichzelf te zijn als het sociale uitgangspunt is dat mensen een onveranderlijke seksuele voorkeur hebben en monogaam zijn. Meer inzicht in het sociale klimaat tegenover bi- en homoseksualiteit, evenals normen en waarden over seksualiteit, gender en relatievormgeving, zou beter in beeld brengen hoe heteronormativiteit uitwerkt en waar de grenzen van acceptatie rondom seksualiteit en gendernormen liggen.

Noten

- 1 Kuypers maakte gebruik van panelstudies en vulde dit aan met een *convenience sample* om tot voldoende respondenten te komen (Kuypers 2006, 2011).
- 2 Op het gebied van acceptatie, negatieve ervaringen en gezondheid bleken nauwelijks verschillen te zijn tussen de groep die zich evenveel tot beide seksen als vooral tot de andere sekse voelde aangetrokken. Daarom is besloten om de laatste groep eveneens op te nemen in de categorie respondenten met een biseksuele aantrekking. Het was onmogelijk om vast te stellen of deze groep meer gelijkenis vertoonde met mensen met een heteroseksuele aantrekking. Bijkomend voordeel van de groep onder biseksuele aantrekking scharen, is dat deze categorie meer respondenten bevat en dat vergroot de analyse mogelijkheden. Indien sprake was van grote verschillen tussen de groep die zich *evenveel tot beide seksen* voelt aangetrokken en de groep die zich *vooral tot de andere sekse* voelt aangetrokken, dan wordt dit in de tekst vermeld. *Biseksuele zelfbenoeming* is eveneens als selectiecriteria overwogen voor 'biseksuelen'. Er bleken echter weinig noemenswaardige verschillen te bestaan tussen de groepen met een biseksuele aantrekking en biseksuele zelfbenoeming. Indien dit wel het geval was, dan wordt dit in de tekst vermeld.
- 3 In de tabellen 7.4 en 7.5 is het van belang om in acht te nemen dat de groep die zich vooral tot personen van dezelfde sekse aangetrokken voelt niet is opgenomen, aangezien deze groep binnen dit rapport is geïnclassificeerd als homoseksueel en niet als biseksueel.
- 4 Onder lesbische en biseksuele meisjes verschilt de mate van zelfacceptatie nauwelijks (Van Bergen en Van Lisdonk 2010). Wellicht duidt dit erop dat het sociale klimaat ten aanzien van biseksualiteit voor meisjes iets gunstiger is dan onder jongens en volwassenen.

8 Gewoon niet opvallen

Samenvatting en slotbeschouwing

Saskia Keuzenkamp en Niels Kooiman

8.1 Ervaringen met acceptatie van homoseksualiteit volgens de doelgroep

De politieke emancipatie van homorechten is wel zo'n beetje voltooid volgens Henk Krol, hoofdredacteur van de *Gay Krant*.¹ De Wet gelijke behandeling, de openstelling van het burgerlijk recht voor paren van gelijk geslacht, het gelijktrekken van de rechtspositie van lesbische 'meemoeders' met die van heteroparen, verplichte voorlichting op scholen: allemaal voorbeelden die laten zien dat er politiek en juridisch veel is bereikt. Wat er nu volgens Krol vooral moet gebeuren, is dat al die resultaten gaan beklijven in de brede samenleving.² Er zijn immers nog altijd problemen, zoals het geweld tegen homo's en de gebrekkige acceptatie in bepaalde kringen van de samenleving.

Evenals Krol vindt ook het COC dat het, na de fase van het streven naar gelijke rechten, nu vooral gaat om het vergroten van de sociale acceptatie. Daar ligt een taak voor de rijksoverheid, maar ook voor andere actoren, zoals maatschappelijke organisaties.

Uit het laatste onderzoek naar de acceptatie van homoseksualiteit in Nederland bleek dat in 2010 10% van de bevolking daar negatief tegenover staat (Keuzenkamp 2011). Bovendien zijn er verschillen in wat men accepteert. Zo vindt de overgrote meerderheid (87%) dat homoseksuelen hun leven moeten kunnen leiden zoals zij dat willen, maar tegelijkertijd neemt 41% van de bevolking aanstoot aan twee zoenende mannen op straat. Bij een zoenende man en een vrouw ligt dat percentage veel lager. Sommige groepen hebben meer moeite met homoseksualiteit dan gemiddeld: etnische minderheden, orthodox religieuzen en jongeren (Keuzenkamp 2011).

In aanvulling op het beeld dat uit algemene bevolkingsonderzoeken naar voren komt, is het van belang na te gaan hoe het volgens homo- en biseksuele mannen en vrouwen zelf is gesteld met de acceptatie van homoseksualiteit. Het onderzoek hiernaar was (en is nog altijd) beperkt. Vaak ging het namelijk alleen over de ervaringen van mannen (zoals de Schorer Monitor) of over een specifiek onderwerp. Voor dit rapport zijn mannen en vrouwen tegelijkertijd bevestigd over tal van onderwerpen. Daardoor is het mogelijk vergelijkingen tussen de seksen te maken. Omdat eerdere, vergelijkbare peilingen ontbreken, kunnen helaas geen uitspraken worden gedaan over ontwikkelingen in de tijd. De centrale vraag van dit rapport is daarmee hoe het volgens homo- en biseksuele mannen en vrouwen in Nederland in 2011 is gesteld met de acceptatie van homoseksualiteit in Nederland.

Er zijn grofweg drie thema's aan bod gekomen. Allereerst is in hoofdstuk 2 gekeken naar de mate van openheid over de seksuele voorkeur en de vraag in hoeverre homoseksuelen zich door significante anderen in hun omgeving geaccepteerd voelen. De drie hoofdstukken daarna gaan over de negatieve reacties die homoseksuelen mannen en lesbische vrouwen hebben gehad vanwege hun homoseksualiteit en hoe zij daarmee omgaan. Er is steeds een andere context gezien: de openbare ruimte (hoofdstuk 3), de school (alleen

het vervolgonderwijs), het werk (hoofdstuk 4) en de sport (hoofdstuk 5). In hoofdstuk 6 gaat de aandacht uit naar het psychisch welbevinden. De hoofdstukken 2 tot en met 6 gaan uitsluitend over homoseksuele mannen en lesbische vrouwen. Hoofdstuk 7 daarentegen is helemaal gewijd aan biseksuelen. Omdat de beschikbare gegevens over hen beperkt zijn, komt hun situatie in een afzonderlijk hoofdstuk aan bod. Voor zover mogelijk worden daarin dezelfde contexten behandeld, zij het voor een belangrijk deel alleen op basis van literatuurstudie.

Er zijn twee enquêtes gebruikt voor dit rapport: het Roze Panel (2011) en de Roze Vragenlijst (2010). Waar mogelijk hebben wij gebruikgemaakt van gegevens die zijn verzameld via een bestaand online panel van Intomart GfK (door ons aangeduid als het Roze Panel). Hoewel dit panel geen aselechte steekproef uit de bevolking is (er zitten immers alleen mensen in die aan een panel willen meedoen), is het plausibel te veronderstellen dat de selectiviteit van deze respondenten niet gerelateerd is aan de seksuele voorkeur. Daardoor zijn de gegevens redelijk betrouwbaar en zeker betrouwbaarder dan die uit de Roze Vragenlijst. Hierbij zijn de gegevens namelijk verzameld via een zogeheten *convenience sample*, wat inhoudt dat de respondenten niet aselekt zijn geworven, maar door zelfaanmelding. Met die gegevens is het niet wetenschappelijk verantwoord om generaliserende uitspraken te doen over 'de' homo- en biseksuelen in Nederland. Vooral voor uitspraken over biseksuelen is deze bron niet geschikt, maar ook meer in het algemeen geldt dat de bevindingen over homoseksuele mannen en lesbische vrouwen op basis van de Roze Vragenlijst met de nodige voorzichtigheid moeten worden gehanteerd. De reden dat we hier toch over rapporteren, is het feit dat de Roze Vragenlijst over meer thema's informatie bevat dan het Roze Panel.

8.2 Openheid en ervaren acceptatie

Verreweg de meeste homoseksuele mannen en lesbische vrouwen zijn open over hun seksuele voorkeur. Minder dan 10% is niet uit de kast tegenover naasten zoals de ouders, broers en zussen en heterovrienden. Bij degenen die niet open zijn tegen hun ouders is angst voor negatieve reacties de belangrijkste reden. Ook op het werk zijn veel homoseksuelen open. Bij minder dan 10% van de homoseksuele mannen en lesbische vrouwen is geen enkele collega op de hoogte. 40% van de werkenden geeft als reden daarvoor angst voor negatieve reacties van collega's. Iets meer dan 30% wil op het werk niet als homoseksueel bekendstaan. Bijna de helft vindt (ook) dat het de collega's niets aangaat. Tegenover medescholieren/medestudenten is men wat selectiever: sommigen zijn wel op de hoogte en anderen niet. Hetzelfde geldt voor de sportomgeving. Het niet relevant vinden van de seksuele voorkeur, de mening dat het anderen niet aangaat en angst voor negatieve reacties en vormen ook in deze contexten de belangrijkste reden om niet open te zijn.

Het merendeel van de homoseksuelen heeft er niet veel moeite mee om open te zijn over de seksuele voorkeur. Toch vindt 40% dat niet gemakkelijk en eenzelfde aandeel voelt zich niet op het gemak om met familie over zijn of haar homoseksualiteit te praten. Daarnaast heeft 10% het gevoel op de hoede te moeten zijn of de seksuele oriëntatie voor anderen te moeten verbergen. Tussen homoseksuele mannen en lesbische vrouwen

bestaan weinig verschillen. Het opleidingsniveau is meer van belang. Laagopgeleiden zijn jegens minder mensen open dan hoogopgeleiden en hebben er ook meer moeite mee. Hetzelfde geldt voor jongeren en homoseksuelen die religieus zijn. Volgens de doelgroep zelf is het met de acceptatie in algemene zin goed gesteld. Zowel homoseksuele mannen als lesbische vrouwen zeggen in vrijwel alle onderzochte contexten veel acceptatie te ervaren. Zo zegt 92% dat hun moeder hun seksuele voorkeur grotendeels of volledig accepteert. Bij vaders is dit 86% en voor medesporters 90%. Slechts 3% van de ondervraagden omschrijft de werkomgeving als homo-onvriendelijk. In het onderwijs komt dat wat vaker voor, hoewel daar wel duidelijke verschillen bestaan. Waar 3% van de universitaire studenten en 6% van de hbo-studenten de onderwijsomgeving als homo-onvriendelijk ervaart, geldt dit voor 17% van de mbo-studenten. Een indicator voor de toegenomen acceptatie van homoseksualiteit is de steeds jongere leeftijd waarop homoseksuele mannen, maar vooral lesbische vrouwen voor het eerst uit de kast komen. Ook de steeds jongere leeftijd waarop vooral lesbische vrouwen zich bewust worden van hun (homo)seksuele voorkeur wijst op een klimaat van toegenomen sociale acceptatie.

8.3 Homonegativiteit en gedragsaanpassingen

Bij de meeste homoseksuele mannen en lesbische vrouwen is er in 2011 niets veranderd aan hun gevoel van (on)veiligheid. Het aandeel dat zich onveiliger is gaan voelen (17%), is echter wel groter dan het aandeel dat zich tegenwoordig veiliger voelt (2%). Als oorzaak voor het toegenomen gevoel van onveiligheid noemen veel homoseksuelen berichten in de media over homonegativiteit, maar ook zeggen zij dat bepaalde groepen hun homovijandigheid nadrukkelijker uiten en hebben zij het gevoel dat de maatschappelijke acceptatie van homoseksualiteit afneemt. Vervelende ervaringen die zichzelf of die vrienden of bekenden meemaakten, spelen bij minder homoseksuelen een rol.

De mate waarin homoseksuelen met een of andere negatieve reactie te maken krijgen vanwege hun seksuele voorkeur wisselt sterk tussen de verschillende contexten. Van ouders krijgen zij naar verhouding weinig negatieve reacties: 10% van de lesbische vrouwen heeft dit in 2011 meegemaakt en 6% van de homoseksuele mannen. Overigens is dit de enige situatie waarin meer lesbische vrouwen dan homoseksuele mannen negatieve reacties kregen. In de openbare ruimte (29% tegenover 23%), op het werk (14% tegenover 5%) en in de sportomgeving (10% tegenover 7%) kregen homoseksuele mannen meer met homonegativiteit te maken dan lesbische vrouwen. In het vervolgonderwijs bestaat een duidelijk verschil tussen de niveaus. In het mbo kreeg 37% van de deelnemers in 2011 een negatieve reactie tegenover 24% in het hbo en 17% op de universiteit. Uit de veiligheidsmonitor onder medewerkers in het mbo blijkt dat 12% van de homoseksuelen te maken kregen met een of andere vorm van psychisch-fysiek geweld en 19% met verbale agressie.

De meest genoemde negatieve reacties zijn afkeurende blikken en vervelende grappen. Op het werk komen vervelende, nieuwsgierige vragen relatief veel voor. Mbo-studenten rapporteren naar verhouding vaak dat zij werden buitengesloten en in de openbare ruimte worden homoseksuelen relatief vaak uitgescholden. Dit laatste gebeurt meestal

op straat. Fysiek geweld komt in de verschillende contexten niet of nauwelijks voor. Toch geeft nog 3% van de homoseksuele mannen aan in de openbare ruimte te zijn bedreigd in 2011. Bij de meeste homoseksuelen die met homonegativiteit te maken kregen, gebeurde dit een enkele keer.

Als homoseksuelen in de openbare ruimte een negatieve reactie hebben gehad waarbij geen sprake was van fysiek geweld, doen zij vrijwel nooit aangifte of melding bij de politie. Evenmin dienen zij een klacht in bij een antidiscriminatiebureau of bij de Commissie gelijke behandeling. Slechts 5% doet wel een melding of aangifte. Veel slachtoffers dienen geen klacht in omdat zij het voorval als een kleinigheidje beschouwen. Bij gevallen waarbij wel fysiek geweld is gebruikt, laat het slachtoffer het incident echter minder vaak zonder melding of klacht voorbijgaan. 30% doet aangifte of melding bij de politie of dient een klacht in bij een antidiscriminatiebureau of bij de Commissie gelijke behandeling. Dat ook in deze gevallen het merendeel geen aangifte of melding doet, komt vooral doordat zij denken dat het niet te bewijzen is of dat er niets tegen gedaan kan worden. Ook speelt angst voor represailles een rol.

Homoseksuelen die een negatieve reactie krijgen op het werk dienen in 87% van de gevallen geen klacht in en doen geen aangifte. Als dat wel gebeurt, is dat meestal bij de leidinggevende: dat deed ruim 10% van de homoseksuele werknemers die een negatieve reactie kregen. Veel werknemers dienen geen klacht in omdat ze het voorval niet belangrijk vonden of omdat zij zulke zaken zelf regelen. In de meeste gevallen betekent dit dat zij zelf het gesprek met de dader aangaan.

Het aandeel homoseksuele mannen en lesbische vrouwen dat een of meer negatieve reacties ervaart vanwege hun seksuele voorkeur is dus in alle onderzochte contexten in de minderheid, hoewel de percentages niet verwaarloosbaar zijn. Vanuit een optimistisch perspectief zou dit kunnen worden opgevat als een teken dat homoseksuelen door de bank genomen geaccepteerd worden. Toch is dat niet het hele verhaal, want een flink deel van de betrokkenen past al dan niet bewust zijn of haar gedrag aan om negatieve reacties te voorkomen. Zo zegt bijna 60% van de homoseksuelen met een partner van dezelfde sekse deze partner buiten (soms) niet aan te raken. Ook vermijdt 20% bepaalde mensen of plekken. In het vervolgonderwijs, in de sport en in mindere mate op het werk vermijden homoseksuele mannen en lesbische vrouwen soms het onderwerp homoseksualiteit. En 40% voelt zich er niet gemakkelijk bij om in de familie-sfeer openlijk over homoseksualiteit te praten.

Er zijn wel enkele verschillen tussen groepen in het meemaken van negatieve reacties. In de openbare ruimte krijgen vooral jongeren en mannen te maken met negatieve reacties. Degenen die zich niet genderconform gedragen, lopen ook een verhoogd risico. Verder krijgen homoseksuelen die in steden wonen op straat meer met negatieve reacties te maken; waarschijnlijk omdat zij sowieso meer mensen tegenkomen en omdat er meer specifieke homo-uitgaansgebieden zijn. Op het werk en in de sport krijgen homoseksuelen die op het platteland wonen juist meer negatieve reacties. En ook daar krijgen jongeren en degenen die zich niet gedragen conform de dominante

gendernormen meer negatieve reacties. Mannen hebben hierop op het werk en in de sport een verhoogde kans.

8.4 Psychisch welbevinden

De eigen acceptatie van de seksuele voorkeur is onderzocht door te vragen of men de eigen seksuele voorkeur zou willen veranderen als dat zou kunnen. 12% van de homo-seksuele mannen en 8% van de lesbische vrouwen zou dan liever hetero worden. Vooral jongeren, mannen, religieuzen en homoseksuelen die niet *uitsluitend*, maar *vooral* op het eigen geslacht vallen, zeggen dat relatief vaak. De homoseksuelen die zich niet geaccepteerd voelen door hun ouders en degenen die negatieve reacties meemaakten, kennen ook een geringere zelfacceptatie. Een partner hebben van dezelfde sekse gaat samen met een grotere zelfacceptatie.

Op basis van de zogeheten MH1-5-schaal, die vooral depressie en stemmingsstoornissen meet, kan 80% van de homo-seksuele mannen en 78% van de lesbische vrouwen als psychisch gezond worden getypeerd. Dat aandeel is lager dan onder de Nederlandse bevolking (87%), zo wijzen CBS-cijfers uit. Uit ons onderzoek blijkt dat 10% van de lesbische vrouwen en 5% van de homo-seksuele mannen als matig of ernstig psychisch ongezond is te typeren. Onder de Nederlandse bevolking van 18 tot en met 64 jaar is dat 3%. Een gebrek aan zelfacceptatie, een gebrek aan acceptatie van de ouders, het meemaken van negatieve reacties en een gebrek aan genderconformiteit gaan alle samen met een slechtere psychische gezondheid bij homoseksuelen. Een partner hebben van dezelfde sekse gaat juist samen met een betere psychische gezondheid. De verschillen in psychische gezondheid tussen homo's en lesbo's verdwijnen overigens als wordt gecontroleerd voor factoren als leeftijd, opleidingsniveau en religieusiteit.

Dezelfde factoren zijn van invloed op de suïcidaliteit onder homoseksuelen. Bijna de helft van hen heeft er wel eens aan gedacht uit het leven te stappen. 11% van de mannen en 16% van de vrouwen heeft daarvoor ooit een plan gemaakt en 6% van de mannen en 10% van de vrouwen deed daartoe ooit daadwerkelijk een poging. In 2011 betrof dat 1% van de vrouwen, bij mannen ging het om minder dan 0,5%. Die percentages liggen duidelijk hoger dan onder de algemene bevolking, waar 'slechts' 8% ooit suïcidegedachten heeft gehad en ruim 2% een poging deed (Ten Have et al. 2011). De verschillen tussen lesbische vrouwen en homo-seksuele mannen blijken ook hier te verdwijnen als wordt gecontroleerd voor demografische en sociaal-culturele factoren zoals leeftijd en opleiding.

8.5 Biseksuelen

Er zijn waarschijnlijk meer biseksuelen dan homoseksuelen, vooral onder vrouwen, maar er is opvallend weinig over biseksuelen bekend. In dit rapport is allereerst op basis van literatuurstudie in kaart gebracht wat er over hen bekend is. Betrouwbare onderzoeken over biseksuelen in Nederland zijn er echter vrijwel niet. Op basis van de gegevens van het Roze Panel is nagegaan hoe open biseksuelen zijn over hun seksuele voorkeur, in hoeverre zij zich geaccepteerd voelen en negatief worden bejegend en hoe

het is gesteld met hun psychisch welbevinden. Ook is nagegaan hoe de Nederlandse bevolking over bisexualiteit denkt, zij het in heel algemene termen. Allereerst iets over de omvang van de groep. Afhankelijk van hoe hiernaar gevraagd is, resulteren verschillende percentages. In de enquête Culturele veranderingen in Nederland (2010)³ vroegen wij tot welk geslacht men zich voelt aangetrokken. 91% van de mannen en 83% van de vrouwen voelt zich uitsluitend tot het andere geslacht aangetrokken en is dus heteroseksueel. 3% van de mannen en 1,4% van de vrouwen voelt zich uitsluitend tot het eigen geslacht aangetrokken en is dus homoseksueel of lesbisch. Er waren drie tussencategorieën bij de antwoordmogelijkheden, namelijk of men zich vooral tot het eigen geslacht, vooral tot het andere geslacht of tot beide evenveel voelt aangetrokken. Als deze drie antwoordcategorieën worden samengenomen in een categorie biseksuelen, dan geldt voor 6,4% van de mannen en 15,7% van de vrouwen dat ze biseksueel zijn.

Lang niet alle mensen die in ons onderzoek tot de biseksuelen zijn gerekend, benoemen zichzelf overigens als zodanig. Van de respondenten die zich evenveel tot beide of vooral tot de andere sekse aangetrokken voelen, noemt twee derde zich biseksueel; 12% noemt zichzelf hetero en 18% wil geen specifiek label aan zijn of haar seksuele voorkeur toekennen. Twee derde van de biseksuelen heeft een relatie, meestal met iemand van de andere sekse. Dat laatste geldt vooral voor mannen.

Biseksuelen zijn minder vaak open over hun seksuele voorkeur dan homoseksuelen. Bij 30% van de biseksuelen weet niemand anders daarvan (ter vergelijking: dit geldt voor 2% van de homoseksuelen). Degenen die wel open zijn over hun bisexualiteit voelen zich in meerderheid overigens wel geaccepteerd. Het aandeel dat zich niet door naasten geaccepteerd voelt, is onder biseksuelen wat groter dan onder homoseksuelen. Waarom biseksuelen niet open zijn over hun seksuele voorkeur is op grond van de beschikbare gegevens niet te zeggen. Wellicht omdat zij dat niet relevant vinden, wat vooral zal gelden voor degenen die een relatie hebben met iemand van de andere sekse. Ook kan meespelen dat men bang is voor een gebrek aan acceptatie. Uit recent onderzoek (2011) onder de bevolking blijkt echter dat de algemene houding tegenover biseksuelen niet anders is dan die tegenover homoseksuelen (tabel 7.1). De overgrote meerderheid van de bevolking vindt dat biseksuelen net als homoseksuelen hun leven moeten kunnen leiden zoals zij dat willen.

Net als bij de homoseksuelen heeft de meerderheid van de biseksuelen (ongeveer 85%) in 2010 geen negatieve reacties gekregen die te maken hebben met de seksuele oriëntatie. Overigens is van belang bij dit cijfer te bedenken dat een aanzienlijk deel van de biseksuelen zoals gezegd niet open is over de seksuele voorkeur, waardoor zij minder zichtbaar zijn en minder negatieve reacties zullen 'oproepen'. Het aantal biseksuele respondenten in het Roze Panel is te klein om te onderzoeken of degenen die wel uit de kast zijn meer negatieve reacties krijgen dan degenen die dat niet zijn.

Eerdere studies wekken de indruk dat biseksuelen in grotere mate moeite hebben met hun seksuele voorkeur dan homoseksuelen. Mogelijk heeft dat te maken met de selectiviteit van de respondenten in die onderzoeken. Uit het Roze Panel blijkt dit namelijk niet. Het aandeel dat liever hetero zou worden als dat zou kunnen, verschilt nauwelijks tussen de bi- en de homoseksuelen. Alleen bij vrouwen is er een klein verschil, maar

anders dan men op grond van eerder onderzoek zou verwachten. Lesbische vrouwen zeggen wat vaker (8%) hun seksuele voorkeur te willen veranderen als dat zou kunnen dan biseksuele vrouwen (4%). Ook op het punt van de psychische gezondheid en suïcidaliteit zijn er nauwelijks verschillen tussen biseksuelen en homoseksuelen. Wel voelen biseksuele vrouwen zich minder gelukkig dan lesbische vrouwen en heeft een groter aandeel gedachten gehad en een plan gemaakt om uit het leven te stappen.

8.6 Ten slotte

Uit onderzoek naar de houding van de Nederlandse bevolking blijkt dat er sprake is van een grote mate van acceptatie van homoseksualiteit, en dat blijkt ook uit de ervaringen zoals die worden gerapporteerd door homoseksuele mannen, lesbische vrouwen en biseksuelen. De overgrote meerderheid voelt zich geaccepteerd door de ouders en de meesten ervaren hun opleiding, werk en sportomgeving als homovriendelijk. Het mbo steekt bij dit laatste overigens wat ongunstig af, wat vermoedelijk deels te maken heeft met de relatief jonge leerlingenpopulatie. Eveneens moet worden bedacht dat de ervaringen van homoseksuele leerlingen op middelbare scholen in dit rapport buiten beeld zijn gebleven, terwijl bekend is dat acceptatie van homoseksualiteit daar vaak moeilijk ligt. Maar door de bank genomen is het eigen oordeel van homoseksuelen positief. Negatieve reacties zijn echter niet uitzonderlijk. Vooral in de openbare ruimte en in het vervolgonderwijs (wederom met name het mbo) kregen relatief veel homo's en lesbo's te maken met negatieve reacties met betrekking tot hun seksuele voorkeur. Een opmerkelijke bevinding is ook dat veel homoseksuele mannen en lesbische vrouwen hun gedrag aanpassen om negatieve reacties te voorkomen. Het 'gewoon homo kunnen zijn', zoals het motto van het kabinet-Balkenende IV luidde, is dus nog duidelijk geen gemeengoed. Waar mogelijk zijn in dit rapport vergelijkingen gemaakt met heteroseksuelen. Sommigen van hen worden immers ook geconfronteerd met intimidatie en geweld en kunnen zich onveilig voelen, zij het niet vanwege hun seksuele voorkeur. De gegevens wijzen uit dat de situatie bij homoseksuelen vaak ongunstiger is. Zo lijken zij vaker te worden geconfronteerd met negatieve bejegening op het werk dan heteroseksuelen, maar toevoeging van een vraag naar de seksuele oriëntatie in de Nationale enquête arbeidsomstandigheden (NEA'10) moet daarover meer zekerheid bieden.⁴ De veiligheidsmonitor onder het personeel binnen het mbo laat echter al zien dat dit in het mbo zeker het geval is. Homoseksuele medewerkers in het mbo krijgen twee keer zo vaak als hun heteroseksuele collega's te maken met psychisch-fysiek geweld (pesten/discriminatie, bedreiging, lichamelijk geweld en seksuele agressie). Ook steekt de psychische gezondheid van homoseksuelen ongunstig af bij die van heteroseksuelen. Of homo's meer te maken hebben met geweld in de openbare ruimte dan hetero's en zich minder veilig voelen, is met de beschikbare gegevens niet te zeggen. Daarvoor is het nodig een vraag naar de seksuele voorkeur op te nemen in de Integrale Veiligheidsmonitor.⁵

Het gaat dus goed met de acceptatie van homoseksualiteit in Nederland, maar het is nog geen gelopen race. Homoseksualiteit zal ook nooit vanzelfsprekend worden. Het blijft om een betrekkelijk kleine groep gaan en de dominantie van heteronormativiteit zal vermoedelijk nooit verdwijnen. Sommige groepen hebben bovendien nog steeds meer

moeite met homoseksualiteit: orthodox religieuzen, jongeren en bepaalde migrantengroepen (Keuzenkamp 2011).

Evenals uit eerdere studies (Keuzenkamp et al. 2006; Keuzenkamp 2010) blijkt het belang van ‘gewoon’ doen. De meerderheid van de homoseksuelen is tegenover anderen open over hun seksuele voorkeur (wat ook wordt verwacht; zie Keuzenkamp et al. 2006). Maar zij moeten niet opvallen – niet te ver uit de kast komen. Zolang homoseksuele mannen en lesbische vrouwen zich gedragen zoals volgens de dominante gendernormen wordt verwacht, zullen zij over het algemeen weinig problemen hebben. Homo’s moeten zich dus niet vrouwelijk gedragen en lesbo’s niet mannelijk. Een deel van de homoseksuelen blijkt zich aan te passen, bijvoorbeeld door zich anders te kleden of zich anders te bewegen of te praten dan zij uit zichzelf zouden doen. Maar wat vooral veel voorkomt, is dat degenen met een partner die op straat niet aanraken. Misschien is dat allemaal niet zo erg, maar het zou toch niet nodig moeten zijn. In elk geval is het in tegenspraak met de in opinieonderzoek zo breed gesteunde opvatting dat homoseksuelen vrij moeten zijn hun leven te leiden zoals zij willen.

In het homo- en lesbisch emancipatiebeleid staan gelijke rechten, veiligheid en sociale acceptatie voorop (TK 2010/2011). De inzet van het kabinet om de rechten van homo- en heteroseksuelen op één lijn te brengen, is niet alleen van belang vanwege de feitelijke gelijkheid, maar heeft ook een duidelijke signaalfunctie. Daarmee wordt de sociale acceptatie ook wettelijk verankerd. Bij vrijwel alle wetgeving is tegenwoordig sprake van gelijkheid.

Het beleid is verder in belangrijke mate gericht op het vergroten van de *veiligheid*, en zoals uit dit rapport blijkt is dat niet overbodig. Daarbij gaat het onder meer om maatregelen gericht op opsporing en strafbaarstelling, zoals het vergroten van de strafmaat bij geweldsmisdrijven met een discriminatoir motief en het verhogen van de aangiftebereidheid en preventieve maatregelen (TK 2010/2011b). Dit onderzoek laat zien dat er op het punt van het vergroten van de aangiftebereidheid door slachtoffers nog winst te boeken is. Er zijn maar weinig slachtoffers van antihomogeweld die melding of aangifte doen bij de politie. Voor een deel worden incidenten niet gemeld omdat het in de ogen van het slachtoffer niet belangrijk genoeg was, maar ook speelt mee dat men er weinig vertrouwen in heeft dat het zin heeft aangifte te doen. Wegens het ontbreken van (beschikbare) getuigen zal dat vaak ook het geval zijn. De geringe meldingsbereidheid is overigens een algemener probleem. Of dat voor homoseksuele slachtoffers meer geldt dan voor heteroseksuele is niet met zekerheid te zeggen.

De *sociale acceptatie* wil het kabinet ‘verder vergroten en verdiepen’ (TK 2011/2012).

De focus ligt op de terreinen school, werk, sport en ouderenzorg en op de kringen waar de sociale acceptatie nog relatief laag is: etnische minderheden, orthodox-religieuze groepen en jongeren. Dit onderzoek laat zien dat hoewel de acceptatie over het geheel genomen als goed beschouwd kan worden, gerichte aandacht voor groepen en domeinen waar dat minder het geval is gerechtvaardigd is. Het lijkt dan ook van belang om de vinger aan de pols te houden.

Een laatste thema van het kabinetsbeleid dat we hier willen vermelden is de preventie van suïcide. Naar aanleiding van de uitkomsten van onderzoek onder homoseksuele

jongeren (Van Bergen en Van Lisdonk 2010b) staat dit hoog op de agenda. In het beleid gaat het vooral om het vergroten van de weerbaarheid en het voorkomen van suïcidaal gedrag bij deze jongeren. Uit dit rapport blijkt echter dat ook onder volwassenen de suïcidaliteit bij homo- en biseksuelen relatief hoog is en aandacht hiervoor wenselijk is.

Overigens is niet alleen het kabinetsbeleid van belang, maar ook het beleid van de lokale overheid en van andere maatschappelijke organisaties. Het kabinet stimuleert de gemeenten (met name de grote) zich meer in te zetten om de veiligheid van homoseksuelen in (onder andere) woonwijken te bevorderen. Een nieuw initiatief op dat vlak is het ondersteunen van een Gay Straight Alliantie (GSA), gericht op de veiligheid en sociale acceptatie van zogenaemde LHBT's (lesbische vrouwen, homoseksuele mannen, biseksuelen en transgenders) in woonwijken. Zulke GSA's zijn ook al op andere terreinen toegepast (het onderwijs, de arbeidsmarkt, de sport en de ouderenzorg). De GSA's zijn vooral wijdverbreid in het voortgezet onderwijs. Uit dit rapport blijkt echter dat ook binnen het vervolgonderwijs, en dan met name op het mbo, sprake is van knelpunten in de acceptatie van homoseksualiteit. Uitbreiding van de GSA's in die sector van het onderwijs lijkt dan ook oppoortuun.

Noten

- 1 Zie www.nos.nl/video/318469-krol-politieke-emancipatie-homoseksuelen-voltooid.html, geraadpleegd op vrijdag 2 december 2011.
- 2 Zie www.henkkrol.nl/, geraadpleegd op vrijdag 2 december 2011.
- 3 Het betrof de SL1-module van deze enquête.
- 4 Uit een voorstudie waarbij respondenten van de NEA'10 werden herbenaderd, blijkt dat homoseksuelen meer te maken krijgen met pesten, intimidatie en geweld dan heteroseksuelen (Keuzenkamp en Steenbeek 2011). Het ging hier echter niet om een 'verse' steekproef en het aantal homoseksuelen in de populatie was betrekkelijk klein. Het verdient aanbeveling in de nieuwe ronde van de NEA een vraag naar seksuele oriëntatie op te nemen, zodat dit beter onderzocht kan worden.
- 5 Er vindt eind 2011 / begin 2012 in twee regio's een pilot van de Integrale Veiligheidsmonitor plaats, waarbij een vraag naar de seksuele voorkeur is opgenomen in de enquête.

Summary and discussion

Just don't stand out

Acceptance of homosexuality in the eyes of the target group

The political emancipation of gay rights is just about complete in the Netherlands according to Henk Krol, editor in chief of the *Gay Krant* newspaper.¹ The Equal Treatment Act, the legalisation of same-sex marriage, giving lesbian 'co-mothers' an equal position before the law to that of straight couples, compulsory education about gays and lesbians in school: these are examples which show how much has been achieved on both the political and legal fronts. What is now needed most of all, according to Krol, is for those results to become embedded in society at large.² Because there are still problems, such as anti-gay violence and lack of full acceptance in some sectors of society.

Like Krol, the Dutch COC (the Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender organisation) believes that, following the phase of striving to achieve equal rights, the key need now is to increase social acceptance. There is a task here for central government, but also for other stakeholders, such as civil-society organisations. The most recent study of acceptance of homosexuality in the Netherlands showed that in 2010, 10% of the Dutch population had negative attitudes towards it (Keuzenkamp 2011). There are also differences in what people are willing to accept. For example, the vast majority (87%) believe that homosexuals should be free to lead their lives as they wish, but at the same time 41% of the population find the idea of two men kissing in the street repugnant. The percentage is much lower when people are asked about a man and a woman kissing. Some groups have more problems with homosexuality than average: ethnic minorities, members of orthodox religious groups and young people.

To add to the picture that emerges from general population surveys, it is important to investigate what gay and bisexual men and women themselves think about the acceptance of homosexuality in Dutch society. Research on this has in the past been (and is still) limited, often focusing only on the experiences of men (e.g. the *Schorer Monitor*) or on a specific topic. For this report, men and women were questioned simultaneously about a large number of topics, enabling comparisons to be made between the sexes. The lack of earlier, comparable surveys means it is unfortunately not possible to say anything about trends over time. The central question addressed in this report is how gay and bisexual men and women in the Netherlands perceive the acceptance of homosexuality in 2011.

Broadly, three themes are addressed in this study. First, chapter 2 looks at the degree of openness about sexual preferences and how accepted gays and bisexuals feel they are by significant others in their networks. The next three chapters look at the negative reactions encountered by gays and lesbians because of their homosexuality, and how they deal with them. Each chapter explores this issue in a different context: the public space (chapter 3), school (only further education), work (chapter 4) and sport (chapter 5). Chapter 6 is concerned with mental well-being. Chapters 2 to 6 inclusive are concerned exclusively with gay men and lesbian women, while chapter 7 is entirely devoted to bisexuals. Their situation is given a separate chapter because of the limited data

available on this group; as far as possible, the same contexts are discussed as for gays and lesbians, albeit in large part based only on literature research.

Data from two surveys were used in compiling this report: the Pink Panel (*Roze Panel*) (2011) and the Pink Questionnaire (*Roze Vragenlijst*) (2010). Where possible, we used data collected from the Pink Panel, an existing online panel survey conducted by the research bureau Intomart GfK. Although this panel does not constitute a random sample from the population (since it consists only of people who were willing to take part in a panel survey), it is plausible to assume that the selectivity of these respondents is not related to their sexual preference. As a result, the data are reasonably reliable, and certainly more reliable than those from the Pink Questionnaire, for which the data were collected using a *convenience sample*; this means that the respondents were not recruited randomly, but through self-enrolment. As a result, it is not scientifically sound to make general statements about gays and bisexuals in the Netherlands based on this data source; this source is particularly unsuited for making statements about bisexuals, but more generally the findings about gay men and lesbian women from the Pink Questionnaire need to be treated with caution. The reason that we nonetheless report on these findings here is that the Pink Questionnaire provides information on more themes than the Pink Panel.

Openness and experienced acceptance

The vast majority of gay men and lesbian women are open about their sexual preferences. Fewer than 10% have not come out to those close to them, such as parents, brothers and sisters and straight friends. Among those who have not come out to their parents, fear of negative reactions is the main reason. Many gays and lesbians (about 75%) are also open about their homosexuality at work; less than 10% have not told any colleagues at all. 40% of this latter group again cite fears of negative reactions from colleagues as the main reason. Just over 30% do not wish to be known as homosexual at work. Almost half (also) think that their sexual preference is none of their colleagues' business. People are rather more selective when it comes to fellow pupils/students: some are aware and some are not. The same applies for the world of sport. Believing that one's sexual preferences are not relevant, feeling that they are not other people's business and fear of negative reactions are again the most important reasons for not being open in these contexts.

The majority of gays and lesbians do not find it difficult to be open about their sexual preferences. Yet 40% do find it difficult, and a similar proportion do not feel comfortable talking to their families about their homosexuality. In addition, 10% feel they have to exercise caution or hide their sexual orientation from others. There are few differences in this respect between gay men and lesbian women. Education level is more important; gays and lesbians with a low education level come out to fewer people than their highly educated counterparts and also have more difficulty in doing so. The same applies for young people and religious homosexuals.

According to gays and lesbians themselves, acceptance of homosexuality in the Netherlands is generally good. Both gay men and lesbian women say they find a great deal of acceptance in all contexts studied. For example, 92% report that their mother largely or entirely accepts their sexual orientation. For fathers, the figure is 86% and in

sports clubs 90%. Only 3% of respondents describe their working environment as gay-unfriendly; this is slightly more common in education: while 3% of university students and 6% of those in higher professional education experience the educational setting as gay-unfriendly, this applies for 17% of students in senior secondary vocational education. One indicator of the increased acceptance of homosexuality is the increasingly young age at which gay men, and especially lesbian women, first come out to others. The increasingly young age at which lesbians become aware of their sexual preferences also points to a climate of increased social acceptance.

Anti-gay sentiment and behavioural adaptation

Nothing changed in 2011 as regards how safe or unsafe most gays and lesbians feel. The percentage who have come to feel more unsafe (17%) is however larger than the percentage who today feel safer (2%). The reason cited by many gays and lesbians for the fact that they feel more unsafe are reports in the media about anti-gay sentiment, though they also say that certain groups express their gay-hostility more emphatically and that they feel social acceptance of homosexuality is declining. Unpleasant incidents experienced by gays and lesbians themselves or their friends or acquaintances are cited by fewer homosexuals.

The extent to which gays and lesbians encounter negative reactions because of their sexual preference varies widely between the different contexts. They receive relatively few negative reactions from parents: 10% of lesbians and 6% of gay men experienced this in 2011. This is in fact the only situation in which more lesbians than gay men encounter negative reactions. In the public space (29% versus 23%), at work (14% versus 5%) and in the world of sport (10% versus 7%), gay men faced more anti-gay feeling than lesbian women in 2011. In further education, there is a clear difference between the different tracks. 37% of students in senior secondary vocational education encountered negative reactions in 2011, compared with 24% in higher professional education and 17% at university. The 'safety monitor' conducted among staff in senior secondary vocational education shows that 12% of gays have experienced some form of psychological or physical violence, while 19% have encountered verbal aggression.

The most frequently cited negative reactions are disapproving looks and unpleasant jokes. Unpleasant, prying questions are fairly common at work. Senior secondary vocational education students relatively often report that they are excluded, and homosexuals are relatively often jeered in public, especially in the street. Physical violence is absent or almost absent in the different contexts, though 3% of gay men say they were threatened in the public space in 2011. Most gays and lesbians who encountered anti-gay sentiment experienced this only once.

If gays and lesbians encounter negative reactions in the public space which do not involve physical violence, they almost never report this to the police, nor do they make a complaint to an anti-discrimination office (*antidiscriminatiebureau*) or to the Equal Treatment Commission (CGB); only 5% do so. Many victims do not make a complaint because they regard the incident as minor. In cases where physical violence has been used, however, victims are more likely to submit a report or complaint; 30% report such incidents to the police or lodge a complaint with an antidiscrimination office or the Equal

Treatment Commission. The fact that the majority of victims of these incidents, too, do not report them is mainly because they think it will be impossible to prove or that nothing can be done about it. Fear of reprisals also plays a role.

Among gays and lesbians who have encountered negative reactions at work, 87% do not make a complaint or report the incident. Where they do so, they mainly report it to their manager: just over 10% of gay employees who have encountered negative reactions did this. Many employees do not make a complaint because they did not consider the incident important or because they dealt with it themselves. In most cases, this means that they spoke to the offender about the incident.

Gays and lesbians who experience one or more negative reactions to their sexual preferences are therefore in a minority in all contexts studied, although the percentages are not negligible. Viewed from an optimistic perspective, this could be interpreted as sign that gays and lesbians are broadly accepted in Dutch society. Yet this is not the whole story, because a sizeable proportion of gays and lesbians either consciously or unconsciously adapt their behaviour in order to avoid negative reactions. For example, 60% of gays and lesbians with a partner of the same sex say that they (sometimes) avoid touching their partner in public. 20% also avoid certain people or places. In further education, sport and, to a lesser extent, at work, gay men and lesbian women sometimes avoid the subject of homosexuality, while 40% find it difficult to talk openly about homosexuality within the family.

There are however a number of differences in the negative reactions experienced by the different groups. In the public space, it is mainly adolescents and men who encounter negative reactions. Those who do not conform to gender norms are also at heightened risk. Gays and lesbians who live in cities also encounter more negative reactions in the street, probably simply because they encounter more people anyway and because there are more specifically gay nightlife areas. When it comes to sport, by contrast, gays and lesbians who live in the countryside encounter more negative reactions, as do young people and those who do not conform to the dominant gender norms. Men are at greater risk of negative reactions at work and in the world of sport.

Mental well-being

The acceptance by gays and lesbians of their own sexual preference was investigated by asking whether they would change their sexual preference if they were able to do so. 12% of gay men and 8% of lesbian women said that in that case they would choose to be straight. Adolescents, men, members of religious communities and gays/lesbians who are attracted mainly but not exclusively to their own sex relatively often expressed this view. Self-acceptance is also lower among gays and lesbians who do not feel accepted by their parents and those who have encountered negative reactions. Having a partner of the same sex is associated by greater self-acceptance.

Based on the Mental Health Inventory 5 (MHI-5) scale, which mainly measures depression and mood disorders, 80% of gay men and 78% of lesbian women can be characterised as being in good mental health. That is a smaller proportion than in the Dutch

population as a whole (85%) according to figures from Statistics Netherlands (CBS). Our study showed that 10% of lesbians and 5% of gay men can be characterised as suffering from moderate or serious mental ill-health; this compares with 5% of the Dutch population aged 18-64 years. Lack of self-acceptance, lack of acceptance by parents, experiencing negative reactions and a lack of gender conformity are all associated with poorer mental health in the homosexual community. Having a same-sex partner, by contrast, is associated with better mental health. The differences in mental health between gays and lesbians disappear after controlling for factors such as age, education level and religiosity.

The same factors influence the tendency towards suicide in the gay community. Almost half of them have occasionally considered committing suicide; 11% of gay men and 16% of lesbian women have at some time planned to do so, while 6% of men and 10% of women have actually attempted suicide. In 2011 this was the case for 1% of lesbian women and just under 0.5% of gay men. Those figures are substantially higher than in the population at large, where 'only' 8% have occasionally thought about suicide and just over 2% have attempted it (Ten Have et al. 2011). Once again, the differences between lesbian women and gay men disappear after controlling for demographic and sociocultural factors such as age and education.

Bisexuals

There are probably more bisexuals than gays and lesbians, especially among women, but remarkably little is known about them. This report first describes what is known about bisexuals based on a literature review. There are virtually no reliable studies of bisexuals in the Netherlands. Based on data from the Pink Panel survey, we investigated how open bisexuals are about their sexual preferences, how accepted they feel, how often they experience negative reactions and how good their mental well-being is. The study also investigated the feelings of the Dutch public towards bisexuality, albeit in very general terms.

First, something should be said about the size of this group. The percentages differ depending on how the question is formulated. In the *Cultural changes in the Netherlands* survey (*Culturele veranderingen in Nederland*) (2010)³, respondents were asked to state which sex they feel attracted to. 91% of men and 83% of women reported that they feel exclusively attracted to the opposite sex and are thus heterosexual. 3% of men and 1.4% of women feel exclusively attracted to their own sex and are thus gay or lesbian. There were three intermediate categories in the response options, namely whether the respondent felt mainly drawn to their own sex, mainly to the opposite sex or equally to both sexes. If these three response categories are amalgamated to form a category 'bisexuals', this produces the result that 6.4% of men and 15.7% of women are bisexual.

By no means all those who were counted as bisexuals in our study think of themselves in this way. Roughly two-thirds of them do; 12% regard themselves as straight and 18% would rather not have a specific label applied to their sexual preferences. Two-thirds of bisexuals are in a relationship, generally with someone of the opposite sex. This applies particularly for men.

Bisexuals are less often open about their sexual preferences than gays and lesbians. In 30% of cases no one else knows about their bisexuality (by way of comparison, this applies for 2% of gays and lesbians). A majority of those who are open about their bisexuality do feel accepted, though the percentage who do not feel accepted by everyone is rather higher among bisexuals than among gays and lesbians. It is not possible to say from the available data why bisexuals are not open about their sexual preferences. It may be because they do not consider it relevant, a factor that will apply mainly for those who are in a relationship with someone of the opposite sex. Fear of lack of acceptance may also play a role. Recent population research (2011) has however shown that the general attitude towards bisexuals is no different from that towards gays and lesbians. The vast majority of the Dutch population think that, just like gays and lesbians, bisexuals should be free to lead their lives as they wish.

As with gays and lesbians, the majority of bisexuals (around 85%) had not experienced negative reactions in 2010 because of their sexual orientation. It is important to remember when considering this figure that a sizeable proportion of bisexuals are not open about their sexual preferences, which means they are less visible and therefore 'invite' fewer negative reactions. The number of bisexual respondents in the Pink Panel survey is too small to investigate whether those who have come out receive more negative reactions than those who have not.

Earlier studies create the impression that more bisexuals struggle with their sexual orientation than gays and lesbians. This may be due to the selectivity of the respondents in those studies, because this finding does not emerge from the Pink Panel survey. There is virtually no difference between bisexuals and gays/lesbians in the percentage who would prefer to be straight if that were possible. Women are the only category where there is a small difference, but it is not what might be expected on the grounds of earlier research. Lesbians say rather more often (8%) that they would like to change their sexual orientation if it were possible than do bisexual women (4%). There are also virtually no differences between bisexuals and gays/lesbians when it comes to mental health, and the same applies for suicidal tendencies. The only difference is that bisexual women are less happy than lesbian women and have more often thought about and made a plan to commit suicide.

Conclusion

Research on the attitudes of the Dutch public shows that there is widespread acceptance of homosexuality, and this is also supported by the experiences reported by gays, lesbians and bisexuals. The vast majority feel accepted by their parents, and most of them find their school/college, work and sports club to be gay-friendly. Senior secondary vocational education is something of a negative outlier in this regard, probably in part because of the relatively young student population. It also has to be borne in mind that the experiences of gay and lesbian pupils at secondary school are left out of consideration in this report, whereas it is known that acceptance of homosexuality is often difficult in that setting. Overall, however, the views of gays and lesbians themselves are positive. On the other hand, negative reactions are not exceptional; in the public space and further education, particularly (once again especially senior secondary vocational

education), a relatively large number of gays and lesbians have faced negative reactions because of their sexual preference. Another striking finding is that many gays and lesbians adapt their behaviour in order to avoid negative reactions. The motto propagated by the Dutch government under of 'just being able to be gay', is thus evidently not yet applicable everywhere in Dutch society.

Where possible, comparisons are made in this report with heterosexuals. Some of them are after all also confronted with intimidation and violence and may feel unsafe, albeit not because of their sexual orientation. The data show that gays and lesbians are often in a less favourable situation. They appear to be confronted with negative reactions at work more often than heterosexuals; the addition of a question about sexual orientation in the National Working Conditions Survey (NEA'10) should provide greater clarity on this point.⁴ The safety monitor conducted among staff in senior secondary vocational education, however, has already shown that this is certainly the case in this educational sector: gay staff are twice as likely as their straight colleagues to encounter psychological or physical violence (bullying/discrimination, threats, physical violence and sexual aggression). The mental health of gays and lesbians is also poorer than that of heterosexuals. Whether gays and lesbians experience more violence in the public space than straight people and feel less safe cannot be said on the basis of the available data; this requires the addition of a question on sexual preferences in the Integral Safety Monitor (IVM).⁵ The picture as regards the acceptance of homosexuality in the Netherlands is a broadly positive one, then, but the story is not yet complete. Homosexuality will also never be the norm. Gays and lesbians remain a relatively small group and the dominance of heterosexual norms is unlikely ever to disappear. Some groups in Dutch society also have more difficulty with homosexuality: members of orthodox religions, adolescents and certain migrant groups (Keuzenkamp 2011).

As earlier studies have also shown (Keuzenkamp et al. 2006; Keuzenkamp 2010), it is important for gay people to behave 'normally'. The majority of gays and lesbians are open about their sexual preferences (as they are expected to be; see Keuzenkamp et al. 2006). However, it is important that they do not stand out – that they do not come too far out of the closet. As long as gay men and lesbian women behave in accordance with the expectations of the dominant gender norms, they generally encounter few problems. In other words, gay men must not behave too effeminately, while lesbians must not be too butch. Some gays and lesbians adapt to these norms, for example by dressing differently or moving or talking differently from their natural inclination. The most common adaptation, however, is that those with a partner refrain from touching them in public. This is perhaps not such a big issue, but it should not really be necessary. If nothing else, it goes against the so widely supported statement in public opinion research that gays and lesbians should be free to live their lives as they wish.

Equal rights, safety and social acceptance figure prominently in Dutch government policy on gay and lesbian emancipation. The government's commitment to equality of *rights* for gays and heterosexuals is not only important from the perspective of actual equality, but also has an important signal function because it enshrines social acceptance in law. Virtually all legislation today mentions equality.

The policy also emphasises the need to increase *safety* and, as this report shows, that is not a superfluous commitment. Included here are measures aimed at identifying and punishing perpetrators, for example increasing the penalties for crimes of violence motivated by discrimination, increasing the willingness to report incidents and preventive measures. This study shows that there are still gains to be made in increasing the willingness of victims to report incidents, because only a small proportion of victims of anti-gay violence actually report it to the police. Some incidents are not reported because the victim does not consider the incident important enough, but a further factor is the sense that there is little point in filing a report or complaint. This lack of confidence will in many cases be justified owing to a lack of (available) witnesses. The low willingness by victims to report incidents is in fact a more general problem in the Netherlands, and it cannot be said with certainty that it applies more for gay than straight victims.

The government is committed to a ‘further broadening and deepening’ of *social acceptance* of homosexuality in Dutch society. The focus here is on schools, work, sport and care for older people, as well as on groups in society where social acceptance is still relatively low: ethnic minorities, orthodox religious communities and young people. This study shows that, although the degree of acceptance can generally be regarded as good in the Netherlands, targeted attention for specific groups and areas where this is less true is warranted. It would therefore seem to be important to monitor developments in this regard closely.

A final theme of government policy that we would mention here is suicide prevention. In the light of findings from research among young gays (Van Bergen & Van Lisdonk 2010), this is a subject that is high on the agenda. Governance policy is concerned chiefly with increasing the resilience of these young people and turning them away from suicidal behaviour. However, this report shows that suicidal tendencies are relatively high among gay and bisexual adults, too, and attention for this group is therefore also warranted.

It is not only central government policy that is important here, but also the policy pursued by local authorities and other civil-society organisations. The Dutch government is encouraging local authorities (especially in large municipalities) to do more to promote the safety of homosexuals, including in residential neighbourhoods. A new initiative in this regard is the support for a Gay Straight Alliance (GSA) aimed at promoting the safety and social acceptance of LGBTs (lesbians, gays, bisexuals and transgenders). GSAs have already been set up in a number of other areas (education, labour market, sport and care for older persons). They are especially widespread in secondary education. However, this report shows that within further education, too, and especially senior secondary vocational education, there are problems with the acceptance of homosexuality. Expanding the GSA concept in the education sector would therefore appear to be an appropriate move.

Notes

- 1 See www.nos.nl/video/318469-krol-politieke-emancipatie-homoseksuelen-voltooid.html, consulted on Friday, 2 December 2011.
- 2 See www.henkrol.nl, consulted on Friday, 2 December 2011.
- 3 This was the SCP Life Situation Index module (SLI-module) from this survey.
- 4 A preliminary study in which respondents in the NEA'10 survey were re-approached showed that gay people encounter more bullying, intimidation and violence than heterosexuals. However, this was not a 'fresh' sample, and the number of homosexuals in the population was relatively small. It is recommended that a question on sexual orientation be incorporated in the next round of the NEA, to enable this aspect to be better investigated.
- 5 A pilot of the Integral Safety Monitor is being carried out at the end of 2011/early 2012 in two regions of the Netherlands; the survey contains a question on sexual orientation.

Bijlage A Achtergrondkenmerken deelnemers Roze Vragenlijst en Roze Panel

Om de samenstelling van de respondentengroepen uit beide enquêtes te vergelijken, zijn de 16- en 17-jarigen uit de Roze Vragenlijst verwijderd (die leeftijdsgroep ontbreekt namelijk in het Roze Panel). Vergelijking wijst uit dat in de Roze Vragenlijst iets meer vrouwen (52%) dan mannen (48%) zitten. Bij het Roze Panel is het aandeel mannen flink groter (60%).

Er zijn grote leeftijdsverschillen: de gemiddelde leeftijd in de Roze Vragenlijst is 39 jaar en in het Roze Panel is dat 48 jaar. Er zitten vier keer zoveel respondenten tot en met 24 jaar in de Roze Vragenlijst dan in het Roze Panel. En in de Roze Vragenlijst is slechts 3% van de respondenten ouder dan 65 jaar, terwijl dat in het Roze Panel 13% is. Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (StatLine 2010) is 11% van de Nederlanders tussen de 18 en 24 jaar, 15% tussen de 25 en 34 jaar, 19% tussen de 35 en 44 jaar, 19% tussen de 45 en 54 jaar, 16% tussen de 55 en 64 jaar en 19% ouder dan 65 jaar. De respondenten van het Roze Panel lijken dus wat betreft leeftijdsopbouw meer op die van de Nederlandse bevolking dan de respondenten van de Roze Vragenlijst. Het panel bevat echter vergeleken met de Nederlandse bevolking relatief veel personen uit de leeftijdscategorieën 45 tot en met 54 en 55 tot en met 64 jaar en juist relatief weinig uit de categorie 24 jaar of jonger.

Kijkend naar opleiding valt op dat er in beide onderzoeken een hoog percentage van de respondenten een hoge opleiding volgt / heeft gevolgd: 65% van de leden van het Roze Panel en 70% van de deelnemers aan de Roze Vragenlijst. Ten slotte blijkt dat er in de Roze Vragenlijst in totaal 14 procentpunten meer mensen een betaalde baan hebben dan in het panel. Gedeeltelijk komt dit doordat het panel meer 65-plussers bevat, die doorgaans niet meer werken.

Tabel A.1

Achtergrondkenmerken respondenten Roze Vragenlijst en Roze Panel

	Roze Vragenlijst 2010		Roze Panel 2011	
	aantal	%	aantal	%
geslacht				
man	2431	48	600	60
vrouw	2638	52	400	40
leeftijd				
18-24 jaar	1033	20	48	5
25-34 jaar	1034	20	131	13
35-44 jaar	1132	22	214	21
45-54 jaar	1075	21	258	26
55-64 jaar	628	12	222	22
≥ 65 jaar	167	3	127	13
opleiding				
laag	222	4	61	6
midden	1262	25	291	29
hoog	3528	70	643	65
baan				
ja	3836	76	616	62
nee	1233	24	384	38

Bron: Fernee en Keuzenkamp (2011)

In tabel A.2 staan de overige achtergrondkenmerken (mate van stedelijkheid, woon-situatie, religie, geboorteland van moeder en vader) die bekend zijn voor beide onderzoeken. Voor beide onderzoeken geldt dat de meerderheid in stedelijk gebied woont (een adressendichtheid van meer dan 1500, volgens de CBS-norm). Voor de woon-situatie is het grootste verschil dat er in de Roze Vragenlijst meer respondenten thuis wonen (wat waarschijnlijk een effect van de verschillende leeftijdsopbouw is) en minder samenwonend zijn. Er zijn weinig gelovigen onder de respondenten in beide onderzoeken: meer dan 60% geeft aan geen geloof te hebben. Het opmerkelijkste verschil tussen beide onderzoeken is het dubbel zo hoge percentage rooms-katholieken in het Roze Panel: 17% ten opzichte van 8% in de Roze Vragenlijst. In beide onderzoeken is 9% à 10% protestant en er zijn bijna geen moslims onder de respondenten. Ter vergelijking: onder de Nederlandse bevolking hangt 42% geen geloof aan, is 30% rooms-katholiek, valt 19% onder een van de protestantse stromingen en is 4% moslim (Bos 2010). Het aantal gelovigen is dus aanzienlijk lager dan voor de hele Nederlandse bevolking. In beide onderzoeken is het percentage respondenten van wie een van de ouders in het buitenland is geboren vergelijkbaar, namelijk tussen de 7% en 10%, maar voor de Nederlandse bevolking is dit veel hoger, namelijk ongeveer 20% (StatLine 2010). Omdat migranten niet goed in de beide onderzoekspopulaties zijn vertegenwoordigd, zullen we daar in dit rapport geen uitspraken over doen.

Tabel A.2

Extra achtergrondkenmerken respondenten Roze Vragenlijst en Roze Panel

stedelijkheid	Roze Vragenlijst 2010		Roze Panel 2011	
	aantal	%	aantal	%
ruraal	1681	33	386	39
urbaan	3388	67	614	61
woonsituatie				
alleenstaand	2343	46	437	44
samen	1668	33	445	45
gezin	486	10	94	9
thuis	519	10	24	2
anders	53	1	0	0
religie				
geen	3377	67	605	61
rooms-katholiek	385	8	170	17
protestants	468	9	100	10
islamitisch	17	0	1	0
humanistisch	163	3	22	2
weet niet	211	4	27	3
anders	448	9	75	8
geboorteland moeder				
Nederland	4583	90	922	92
buitenland	486	10	88	8
geboorteland vader				
Nederland	4560	90	934	93
buitenland	509	10	66	7

Bron: Fernee en Keuzenkamp (2011)

Bijlage B Tabellen bij hoofdstuk 2

Tabel B.1

Factoren die van invloed zijn op het gemak waarmee homoseksuelen open zijn, 18-64-jarigen
(in gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten, n = 2269)^a

	model 1	model 2
leeftijd	.162	.110
sekses		
man (referentie)		
vrouw	.052	.089
opleidingsniveau		
laag (referentie)		
midden	.073	.052
hoog	.087	.051
is religieus	-.085	-.061
is religieus opgevoed	-.038	-.010
mate van verstedelijking		
ruraal (referentie)		
urbaan	.058	.046
wordt geaccepteerd door moeder		.175
wordt geaccepteerd door vader		.171
heeft relatie met iemand van dezelfde sekse		.095
meer genderconform		.056
seksuele voorkeur		
alleen eigen sekse (referentie)		
vooral eigen sekse		-.108
Nagelkerke R ²		.17

a Een score boven 0 betekent een groter gemak om open te zijn over de seksuele voorkeur.
Vetgedrukte getallen: significant op 1%-niveau.

Bron: SCP (RV'10)

Tabel B.2

Ervaren mate van acceptatie door moeder, 18-64-jarigen (n = 2417, in gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten)^a

	model 1	model 2
leeftijd homoseksueel kind	-.043	-.060
sekse		
man (referentie)		
vrouw	-.105	-.101
opleidingsniveau moeder		
laag (referentie)		
midden	.029	.027
hoog	.017	.015
religie opvoeding (van respondent)		
niet religieus opgevoed (referentie)		
religieus opgevoed	-.069	-.073
relatie met iemand van dezelfde sekse		
geen relatie (referentie)		
relatie		.114
genderconformiteit		.059
seksuele voorkeur		
alleen eigen sekse (referentie)		
vooral eigen sekse		-.011
Nagelkerke R ²	.02	.04

a Een score groter dan 0 betekent een grotere acceptatie van de moeder.
Vetgedrukte getallen: significant op 1%-niveau.

Bron: SCP (RV'10)

Tabel B.3

Ervaren mate van acceptatie door vader, 18-64-jarigen (n = 1722, in gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten)^a

	model 1	model 2
leeftijd homoseksueel kind	.016	-.006
sekse		
man (referentie)		
vrouw	-.004	.013
opleidingsniveau vader		
laag (referentie)		
midden	.058	.058
hoog	.061	.064
religie opvoeding (van respondent)		
niet religieus opgevoed (referentie)		
religieus opgevoed	-.069	-.070
relatie met iemand van dezelfde sekse		
geen relatie (referentie)		
relatie		.092
genderconformiteit		.053
seksuele voorkeur		
alleen eigen sekse (referentie)		
vooral eigen sekse		-.071
Nagelkerke R ²	.01	.03

a Een score groter dan 0 betekent een grotere acceptatie van de vader.
Vetgedrukte getallen: significant op 1%-niveau.

Bron: SCP (RV'10)

Bijlage C Tabel bij hoofdstuk 3

Tabel C.1

Factoren die van invloed zijn op al dan niet negatieve ervaringen hebben gehad vanwege de seksuele voorkeur in de openbare ruimte, 18-64-jarigen (n = 4340, logistisch regressiemodel, in odds ratio's)^a

	model 1	model 2
leeftijd	.980	.976
seks (man = referentie)		
vrouw	.829	.795
opleidingsniveau (laag = referentie)		
midden	1,264	1,053
hoog	1,347	.977
mate van verstedelijking (ruraal = referentie)		
urbaan	1,446	1,383
meer genderconform		.711
gemakkelijker open naar anderen over seksuele voorkeur		1,013
heeft coming-out gedaan		1,320
heeft gedrag aangepast in de openbare ruimte		4,929
heeft relatie met seksegenoot		1,268
Nagelkerke R ²	.03	.20

a Een score boven de 1 betekent een grotere kans op negatieve reacties.
Vetgedrukte getallen: significant op 1%-niveau.

Bron: SCP (RV'10)

Bijlage D Tabellen bij hoofdstuk 4

Tabel D.1

Factoren die van invloed zijn op al dan niet negatieve ervaringen hebben gehad vanwege de seksuele voorkeur in het vervolgonderwijs, 18-64-jarigen (logistisch regressiemodel, in odds ratio's, n = 646)^a

	model 1	model 2
leeftijd	.889	.896
sekses		
man (referentie)		
vrouw	1,023	.969
onderwijsniveau		
mbo (referentie)		
hbo	.810	.969
universiteit	.595	.737
mate van verstedelijking		
ruraal		
urbaan	.991	1,105
meer genderconform		.526
heeft relatie met seksegenoot		1,124
Nagelkerke R ²	.13	.17

a Een score boven de 1 betekent een groter risico op negatieve reacties in het vervolgonderwijs. Vetgedrukte getallen: significant op 5%-niveau.

Bron: SCP (RV'10)

Tabel D.2

Factoren die van invloed zijn op al dan niet negatieve ervaringen hebben gehad vanwege de seksuele voorkeur op het werk, 18-64-jarigen (logistisch regressiemodel, in odds ratio's, n = 3060)^a

	model 1	model 2
leeftijd	.990	.991
sekses		
man (referentie)		
vrouw	.761	.709
opleidingsniveau		
laag (referentie)		
midden	.938	.959
hoog	.832	.886
mate van verstedelijking		
ruraal		
urbaan	.776	.773
meer genderconform		.732
heeft relatie met seksegenoot		.928
Nagelkerke R ²	.02	.03

a Een score boven de 1 betekent een groter risico op negatieve reacties op het werk.
Vetgedrukte getallen: significant op 1%-niveau.

Bron: SCP (RV'10)

Bijlage E Tabel bij hoofdstuk 5

Tabel E.1

Factoren die van invloed zijn op het krijgen van negatieve reacties in de sportomgeving, 18-64-jarigen (logistisch regressiemodel, in odds ratio's, n = 1385)^a

	model 1	model 2
leeftijd	.983	.983
sekse		
man (referentie)		
vrouw	.535	.431
opleidingsniveau		
laag (referentie)		
midden	.751	.759
hoog	1,251	1,397
mate van verstedelijking		
ruraal (referentie)		
urbaan	.549	.543
sport bij een vereniging	1,931	2,004
sport bij een sportgroep	.882	.867
sport bij een sportschool	1,446	1,511
heeft relatie met iemand van dezelfde sekse		1,024
meer genderconform		.524
Nagelkerke R ²	.05	.08

a Een score boven de 1 betekent een groter risico op negatieve reacties bij het sporten.
Vetgedrukte getallen: significant op 1%-niveau.

Bron: SCP (RV'10)

Bijlage F Tabellen bij hoofdstuk 6

Tabel F.1

Factoren die van invloed zijn op zelfacceptatie, 18-64-jarigen (logistisch regressiemodel, in odds ratio's, n = 3382)^a

	model 1	model 2
leeftijd	1.031	1.017
sekses		
man (referentie)		
vrouw	1.370	1.422
opleidingsniveau		
laag (referentie)		
midden	.640	.624
hoog	.625	.576
is religieus	.458	.485
is religieus opgevoed	1.337	1.392
mate van verstedelijking		
ruraal (referentie)		
uraan	1.303	1.340
wordt door ouders geaccepteerd		1.173
heeft relatie met iemand van dezelfde sekse		2.030
negatieve reacties		1.025
geen (referentie)		
een enkele keer		.918
meerdere		.512
meer genderconform		1.025
seksuele voorkeur		
alleen eigen sekse (referentie)		
vooral eigen sekse		.593
Nagelkerke R ²	.05	.10

- a Een score boven de 1 betekent een kleinere geneigdheid om van seksuele voorkeur te willen veranderen, ofwel een grotere zelfacceptatie.
Vetgedrukte getallen: significant op 1%-niveau.

Bron: SCP (RV'10)

Tabel F.2

Factoren die van invloed zijn op psychische gezondheid (schaalscore), 18-64-jarigen
(in gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten, n = 3352)^a

	model 1	model 2
leeftijd	.135	.061
sekses		
man (referentie)		
vrouw	-.029	-.019
opleidingsniveau		
laag (referentie)		
midden	.031	.018
hoog	.106	.051
is religieus	-.059	-.020
is religieus opgevoed	.011	.019
mate van verstedelijking		
ruraal (referentie)		
uraan	-.006	-.011
wordt door ouders geaccepteerd		.127
heeft relatie met iemand van dezelfde sekse		.185
negatieve reacties		
geen (referentie)		
een enkele		-.060
meerdere		-.112
accepteert de seksuele voorkeur		.117
meer genderconform		.141
seksuele voorkeur		
alleen eigen sekse (referentie)		
vooral eigen sekse		-.026
Nagelkerke R ²	.03	.15

a Een score groter dan 0 betekent een betere psychische gezondheid.
Vetgedrukte getallen: significant op 1%-niveau.

Bron: SCP (RV'10)

Tabel F.3

Factoren die van invloed zijn op al dan niet ooit een plan hebben gemaakt om uit het leven te stappen (schaalscore), 18-64-jarigen (logistisch regressiemodel, in odds ratio's, n = 3382)^a

	model 1	model 2
leeftijd	1.015	1.003
sekses		
man (referentie)		
vrouw	.949	.948
opleidingsniveau		
laag (referentie)		
midden	1.392	1.543
hoog	2.317	2.392
is religieus	.801	.883
is religieus opgevoed	.898	.944
mate van verstedelijking		
ruraal (referentie)		
uraan	1.190	1.205
wordt door ouders geaccepteerd		1.299
heeft relatie met iemand van dezelfde sekse		1.417
negatieve reacties		
geen (referentie)		
een enkele		.670
meerdere		.430
accepteert de seksuele voorkeur		1.482
meer genderconform		1.138
seksuele voorkeur		
alleen eigen sekse (referentie)		
vooral eigen sekse		.880
Nagelkerke R ²	.03	.09

a Een score kleiner dan 1 betekent een verhoogde kans op suïcidale plannen.
Vetgedrukte getallen: significant op 1%-niveau.

Bron: SCP (RV'10)

Bijlage G Tabel bij hoofdstuk 7

Tabel G.1

Aandeel respondenten dat in verschillende sociale verbanden naar niemand uit de kast is, naar sekse, biseksuele aantrekking, biseksuele zelfbenoeming en homoseksuele aantrekking, 2011 (in procenten)

in de kast sekse	biseksuele aantrekking			biseksuele zelfbenoeming			homoseksuele aantrekking		
	man	vrouw	aantal (n)	man	vrouw	aantal (n)	man	vrouw	aantal (n)
iemand	50	14	237	35	4	211	3	2	636
moeder	77	47	182	65	36	172	7	3	519
vader	85	62	149	76	44	144	9	4	422
directe collega's	66	37	149	55	27	129	7	4	457

Bron: SCP (RVbis'11)

Literatuur

- Bakker, F. en I. Vanwesenbeeck (2006). *Seksuele gezondheid in Nederland 2006*. Delft: Eburon.
- Balsam, K.F. en J.J. Mohr (2007). Adaptation to sexual orientation stigma: A comparison of bisexual and lesbian/gay adults. In: *Journal of Counseling Psychology*, jg. 54, nr. 3, p. 305-319.
- Baumeister, R.F. (2000). Gender differences in erotic plasticity: the female sex drive as socially flexible and responsive. In: *Psychological Bulletin*, jg. 126, nr. 3, p. 347-374.
- Bergen, D. van, en J. van Lisdonk (2010a). Acceptatie en negatieve ervaringen van homojongeren. In: S. Keuzenkamp (red.), *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (p. 154-173. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2010-15).
- Bergen, D. van en J. van Lisdonk (2010b). Psychisch welbevinden en zelfacceptatie van homojongeren. In: S. Keuzenkamp (red.), *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (p. 174-196). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2010-15)
- Bos, D. (2006). 'Omdat ze zo ontzettend hetero zijn.' Ervaringen van homoseksuele hockeyers en fitnessers. In: S. Keuzenkamp, D. Bos, J.W. Duyvendak en G. Hekma, *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (p. 111-140. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006-15).
- Bos, D. (2010). *De aard, de daad en het Woord. Een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit in protestants Nederland, 1959-2009*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bos, H. en J. Ehrhardt (2010). Ervaringen van lesbische en biseksuele vrouwen. In: S. Keuzenkamp (red.), *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (p. 94-103). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2010-15).
- Bossche, S.N.J. van den (2004). *Intimidatie en geweld op het werk. Secundaire analyses Nationale enquête arbeidsomstandigheden 2003*. Hoofddorp: Nederlandse Organisatie voor toegepast-natuurwetenschappelijk onderzoek.
- Bowling, N.A. en T.A. Beehr (2006). Workplace Harassment from the Victim's Perspective: A Theoretical Model and Meta-Analysis. In: *Journal of Applied Psychology*, jg. 91, nr. 5, p. 998-1012.
- Cox, N., W. Vanden Berghe, A. Dewaele en J. Vincke (2010). Acculturation Strategies and Mental Health in Gay, Lesbian, and Bisexual Youth. In: *Journal of Youth and Adolescence*, jg. 39, nr. 10, p. 1199-1210.
- D'Augelli, A.R., S.L. Hershberger en N.W. Pilkington (1998). Lesbian, Gay, and Bisexual Youth and Their Families Disclosure of Sexual Orientation and Its Consequences. In: *American Journal of Orthopsychiatry*, jg. 68, nr. 3, p. 361-371.
- D'Augelli, A.R., N.W. Pilkington en S.L. Hershberger (2002). Incidence and Mental Health Impact of Sexual Orientation Victimization of Lesbian, Gay, and Bisexual Youth in High School. In: *School Psychology Quarterly*, jg. 17, nr. 2, p. 148-167.
- Dewaele, A. (2008). *De schoolloopbaan van holebi- en heterojongeren*. Antwerpen/Hasselt: Steunpunt Gelijkere kansenbeleid.
- Diamond, L.M. (1998). Development of Sexual Orientation among Adolescent and Young Adult Women. In: *Developmental Psychology*, jg. 34, nr. 5, p. 1085-1095.
- Diamond, L.M. (2003). What does Sexual Orientation Orient? A Biobehavioral Model distinguishing Romantic Love and Sexual Desire. In: *Psychological Review*, jg. 110, nr. 1, p. 173-192.
- Diamond, L.M. (2006). The evolution of plasticity in female-female desire. In: *Journal of Psychology and Human Sexuality*, jg. 18, nr. 4, p. 245-274.

- Diamond, L.M. (2007). A Dynamical Systems Approach to Female Same-sex Sexuality. In: *Perspectives on Psychological Science*, jg. 2, nr. 2, p. 142-161.
- Diamond, L.M. en R.C. Savin-Williams (2000). Explaining diversity in the development of same-sex sexuality among young women. In: *Journal of Social Issues*, jg. 56, nr. 2, p. 297-313.
- Driessen, M. (2011). *Geestelijke gezondheid in Nederland in kaart gebracht. Een beschrijving van de MH1-5 in de gezondheidsmodule van het Permanent Onderzoek Leefsituatie*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Einarsen, S. en E.G. Mikkelsen (2003). Individual effects of exposure to bullying at work. In: S. Einarsen, H. Hoel, D. Zapf en C.L. Cooper, *Bullying and Emotional Abuse in the Workplace. International Perspective in Research and Practice* (p. 127-144). Londen: Taylor and Francis.
- Eliason, M.J. (1997). The Prevalence and Nature of Biphobia in Heterosexual Undergraduate Students. In: *Archives of Sexual Behavior*, jg. 26, nr. 3, p. 317-326.
- Elling, A. en R. van den Dool (2009). *Homotolerantie in de sport*. Den Bosch: Mulier Instituut.
- Elling, A., F. Smits, P. Hover en J. van Kalmthout (2011). *Seksuele diversiteit in de sport: sportdeelname en acceptatie*. Utrecht: Mulier Instituut.
- Esterberg, K.G. (2006). The Bisexual Menace Revisited. Or, Shaking up Social Categories is Hard to do. In: S. Seidman, N. Fischer en C. Meeks (red.), *Handbook of the New Sexuality Studies* (p. 157-163). New York: NY, Routledge.
- Eysink, P.E.D. en M.J.J.C. Poos (2010). Gezonde levensverwachting. In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Toolkit regionale vrv*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- Felten, H., J. van Hoof en J. Schuyf (2010). Wees jezelf, maar wees niet anders. Heterojongeren over homo- en biseksualiteit. In: S. Keuzenkamp (red.), *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (p. 54-75). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2010-15).
- Ferneer, H. en S. Keuzenkamp (2011). *Selectiviteit van de Roze Vragenlijst. Een vergelijking met paneldata* (paper gepresenteerd op de Dag van de Sociologie op 26 mei 2011). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Franssens, D., L. Buys en H. Hospers (2009). *Derde rapportage Homojongeren cohort Outcomes*. Maastricht: Maastricht University.
- Gates, G.J. (2011). *How many people are lesbian, gay, bisexual and transgender?* Los Angeles: The Williams Institute. Geraadpleegd 17 oktober 2011 via <http://wiwp.law.ucla.edu/wp-content/uploads/Gates-How-Many-People-LGBT-APR-2011.pdf>.
- Gilman, S.E., S.D. Cochran, V.M. Mays, M. Hughes, D. Ostrow en R.C. Kessler (2001). Risk of psychiatric disorders among individuals reporting same-sex sexual partners in the National Comorbidity Survey. In: *American Journal of Public Health*, jg. 91, nr. 6, p. 933-939.
- Goetstouwers, Leo (2007). Psychotherapie met biseksuele mannen en vrouwen. In: *Tijdschrift voor Seksuologie*, jg. 31, p. 59-68.
- Graaf, H. de, S. Meijer, J. Poelman en I. van Vanwesenbeeck (2005). *Seks onder je 25^e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- Graaf, R. de, T.G. Sandfort en M. ten Have (2006). Suicidality and sexual orientation: differences between men and women in a population-based sample from the Netherlands. In: *Archives of Sexual Behavior*, jg. 35, nr. 3, p. 253-262.
- Haar, H. ter (2008). *Gelijkspel, portretten van homo topsporters*. Eindhoven: Pepijn.

- Haas, A.P., M. Eliason, V.M. Mays, R.M. Mathy, S.D. Cochran, A.R. D'Augelli, M.M. Silverman, P.W. Fisher, T. Hughes, M. Rosario, S.T. Russell, E. Malley, J. Reed, D.A. Litts, E. Haller, R.L. Sell, G. Remafedi, J. Bradford, A.L. Beautrais, G.K. Brown, G.M. Diamond, M.S. Friedman, R. Garofalo, M.S. Turner, A. Hollibaugh en P.J. Clayton (2011). Suicide and Suicide Risk in Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Populations: Review and Recommendations. In: *Journal of Homosexuality*, jg. 58, nr. 1, p. 10-51.
- Have, M. ten, S. van Dorsselaer, M. Tuithof en R. de Graaf (2011). *Nieuwe gegevens over suicidaliteit in de bevolking. Resultaten van de 'Netherlands Mental Health Survey and Incidence Study 2' (NEMESIS-2)*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Hekma, G. (1994). 'Als ze maar niet provoceren.' *Discriminatie van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in de georganiseerde sport*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Herdt, G. (1997). *Same Sex, Different Cultures*. Boulder: Westview Press.
- Herek, G.M. (1986). On Heterosexual Masculinity: Some Psychological Consequences of the Social Construction of Gender and Sexuality. In: *American Behavioral Scientist*, jg. 29, nr. 5, p. 563-577.
- Herek, G.M. (2000). Sexual Prejudice and Gender: Do Heterosexuals' Attitudes Toward Lesbians and Gay Men Differ? In: *Journal of Social Issues*, jg. 56, nr. 2, p. 251-266.
- Herek, G.M. (2002). Heterosexuals' Attitudes toward Bisexual Men and Women in the United States. In: *The Journal of Sex Research*, jg. 39, nr. 4, p. 264-274.
- Herek, G.M., A.T. Norton, T.J. Allen en C.L. Sims (2010). Demographic, Psychological, and Social Characteristics of Self-Identified Lesbian, Gay, and Bisexual Adults in a US Probability Sample. In: *Sexuality Research and Social Policy*, jg. 7, nr. 3, p. 176-200.
- Heyl, E. (2010). *Waarom altijd een relatie aangaan met een vrouw, tenzij... je liever iets anders wilt* (paper gebaseerd op een presentatie Holland BiCon op 6-7 november 2010). Geraadpleegd 23 januari 2012 via www.lnbi.nl
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Hospers, H. en S. Keuzenkamp (2010). Ervaringen van homoseksuele en biseksuele mannen. In: S. Keuzenkamp (red.), *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (p. 79-93). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2010-15).
- Janssens, J., A. Elling en J. van Kalmthout (2003). *Het gaat om de sport. Een onderzoek naar de sportdeelname van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen*. Den Bosch: Mulier Instituut.
- Joshi, S.P., J. Peter en P.M. Valkenburg (2011). Scripts of Sexual Desire and Danger in US and Dutch Teen Girl Magazines: A Cross National Content Analysis. In: *Sex Roles*, jg. 64, nr. 7-8, p. 463-474.
- Keuzenkamp, S. (red.) (2010). *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006-15).
- Keuzenkamp, S. (2011). *Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland. Internationale vergelijking, ontwikkelingen en actuele situatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2001-26).
- Keuzenkamp, S. en A. Oudejans (2011). *Gewoon aan de slag? De sociale veiligheid van de werkplek voor homoseksuele mannen en vrouwen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2011-28).
- Keuzenkamp, S. en R. Steenbeek (2011). *Vragen naar seksuele oriëntatie in de Nationale enquête arbeidsomstandigheden (NEA). Notitie voor het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/TNO.
- Keuzenkamp, S., D. Bos, J.W. Duyvendak en G. Hekma (2006). *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006-15).

- King, M., J. Semlyen, S.S. Tai, H. Killaspy, D. Osborn, D. Popelyuk en I. Nazareth (2008). A systematic review of mental disorder, suicide and deliberate self harm in lesbian, gay and bisexual people. In: *BMC Psychiatry*, jg. 8, nr. 70, p. 1-17.
- Kinsey, A.C., W.R. Pomeroy en C.E. Martin (1948). *Sexual Behavior in the Human Male*. Philadelphia: Saunders.
- Klein, F., B. Sepekoff en T.J. Wolf (1985). Sexual Orientation. In: *Journal of Homosexuality*, jg. 11, nr. 1-2, p. 35-49.
- Klein, M. van der, S. Tan, I. de Groot, J.W. Duyvendak en D. Witteveen (2009). *Discriminatie is het woord niet. Lesbische vrouwen en homoseksuele mannen op de werkvloer: bejegening en beleid*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Kooiman N. en S. Keuzenkamp (2011). *Alle homo's in een hokje. Zoektocht naar de beste categorisering van seksuele voorkeur* (paper gepresenteerd op de Dag van de Sociologie op 26 mei 2011 in Gent). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Koppes, L., E. de Vroome, M. Mol, B. Janssen en S. van den Bossche (2009). *Nationale enquête arbeidsomstandigheden 2008. Methodologie en globale onderzoeksresultaten*. Hoofddorp: Nederlandse Organisatie voor toegepast-natuurwetenschappelijk onderzoek.
- Kuyper, L. (2006). Seksualiteit en seksuele gezondheid bij homo- en biseksuelen. In: Floor Bakker en Ine Vanwesenbeeck (red.), *Seksuele gezondheid in Nederland 2006* (p. 167-188). Delft: Eburon.
- Kuyper, L. (2011). *Sexual Orientation and Health: General and minority stress factors explaining health differences between lesbian, gay, bisexual and heterosexual individuals*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Kuyper, L. en I. Vanwesenbeeck (2009). High Levels of Same-Sex Experiences in the Netherlands: Prevalences of Same-sex Experiences in Historical and International Perspective. In: *Journal of Homosexuality*, jg. 56, nr. 8, p. 993-1010.
- LaMar, L. en M. Kite (1998). Sex Differences in Attitudes toward Gay Men and Lesbians: A Multidimensional Perspective. In: *Journal of Sex Research*, jg. 35, nr. 2, p. 189-196.
- Laumann, E.O., J.H. Gagnon, R.T. Michal en S. Michaels (1994). *The Social Organization of Sexuality: Sexual Practices in the United States*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Lipperts, A. en H. Oosterhuis (2010). Tussen wal en schip: De moeizame emancipatie van biseksualiteit. In: *Tijdschrift voor Seksuologie*, jg. 34, nr. 1, p. 3-18.
- Lisdonk, J. van, en D. van Bergen (2010). Homojongeren en hun seksuele voorkeur: invulling en uiting. In: S. Keuzenkamp (red.), *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (p. 132-153). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2010-15).
- Meerendonk, B. van den, en P. Scheepers (2004). Denial of equal rights for lesbians and gay men in the Netherlands 1980-1993. In: *Journal of Homosexuality*, jg. 74, nr. 2, p. 63-80.
- Meyer, I.H. (2003). Prejudice, Social Stress, and Mental Health in Lesbian, Gay, and Bisexual Populations: Conceptual Issues and Research Evidence. In: *Psychological Bulletin*, jg. 129, nr. 5, p. 674-697.
- Mohr, J.J. en A.B. Rochlen (1999). Measuring Attitudes regarding Bisexuality in Lesbian, Gay Male, and Heterosexual Populations. In: *Journal of Counseling Psychology*, jg. 46, nr. 3, p. 353-369.
- Morgan, Ruth en Saskia Wieringa (2005). *Tommie boys, lesbian men and ancestral wives: Femalesame-sex practices in Africa*. Johannesburg: Jacana Media.
- Nock, M.K., G. Borges, E. Bromet, J. Alonso, M. Angermeyer, A. Beautrais, R. Bruffaerts, W.T. Chiu, G. de Girolamo, S. Gluzman, R. de Graaf, O. Gureje, J.M. Haro, Y. Huang, E. Karam, R.C. Kessler, J.P. Lepine, D. Levinson, M.E. Medina-Mora, Y. Ono, J. Posada-Villa en D. Williams (2008). Cross-

- national prevalence and risk factors for suicidal ideation, plans and attempts. In: *The British Journal of Psychiatry*, jg. 192, nr. 2, p. 98-105.
- Noije, L. van (2011). Sociale veiligheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloin en E. Pommer, *Sociale Staat van Nederland 2011* (p. 259-276). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2011-39).
- Peplau, L.A. en L.D. Garnets (2000). A new paradigm for understanding women's sexuality and sexual orientation. In: *Journal of Social Issues*, jg. 56, nr. 2, p. 329-350.
- Perenboom, R., K. Oudshoorn, L. van Hertem, N. Hoeymans en R. Bijl (2000). *Bepaling afkappunten en wegingsfactoren voor de MHI-5 en GHQ-12 ten behoeve van de berekening van een levensverwachting in goede geestelijke gezondheid*. Leiden: TNO Preventie en Gezondheid.
- Picavet, C. en T.G.M. Sandfort (2005). Problemen? Geen probleem! Homo/lesbo worden in een tolerant sociaal klimaat. In: *Tijdschrift voor seksuologie*, jg. 29, nr. 1, p. 28-35.
- Rivers, I. en D.J. Carragher (2003). Social-developmental factors affecting lesbian and gay youth: A review of crossnational research findings. In: *Children & Society*, jg. 17, nr. 5, p. 374-385.
- Rosario, M., J. Hunter, S. Maguen, M. Gwadz en R. Smith (2001). The coming-out process and its adaptational and health-related associations among gay, lesbian, and bisexual youths: stipulation and exploration of a model. In: *American Journal of Community Psychology*, jg. 29, nr. 1, p. 133-160.
- Russel, S.T. en H. Seif (2010). Bisexual Female Adolescents: A Critical Analysis of Past Research, and Results from a National Survey. In: *Journal of Bisexuality*, jg. 10, nr. 4, p. 492-509.
- Rust, Paula C. (2000). Two Many and Not Enough. In: *Journal of Bisexuality*, jg. 1, nr. 1, p. 31-68.
- Saewyc, E.M., C.L. Skay, P. Hynds, S. Pettingell, L.H. Bearinger, M.D. Resnick en E. Reis (2007). *Journal of LGBT Health Research*, jg. 3, nr. 2, p. 25-36.
- San, M. van, en J. de Boom (2006). *Geweld tegen homoseksuelen*. Rotterdam: RISBO Contractresearch.
- Sandfort, T.G.M. en H. Bos (1998). *Sexual preference and work. A comparison between homosexual and heterosexual persons*. Utrecht: Universiteit Utrecht/Abvakabo.
- Sandfort, T.G.M., R. de Graaf, R.V. Bijl en P. Schnabel (2001). Same-sex sexual behavior and psychiatric disorders: Findings from the Netherlands Mental Health Survey and Incidence Study (NEMESIS). In: *Archives of General Psychiatry*, jg. 58, nr. 58) p. 85-91.
- Savin-Williams, Ritch C. (2005). *The New Gay Teenager*. London: Harvard University Press.
- Schoonacker, M., E. Dumon en F. Loucks (2009). *Welebi. Onderzoek naar het mentaal en sociaal welbevinden van lesbische en biseksuele meisjes*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
- Schuyf, J. (2009). *Geweld tegen homoseksuele mannen en lesbische vrouwen. Een literatuuronderzoek naar praktijk en bestrijding*. Utrecht: Movisie.
- Schuyf, J. en H. Felten (2011). *Zoenen is gevaarlijk. Onderzoek naar geweld tegen lesbische vrouwen*. Utrecht: Movisie.
- Steffens, M.C. en C. Wagner (2004). Attitudes Toward Lesbians, Gay Men, Bisexual Women, and Bisexual Men in Germany. In: *Journal of Sex Research*, jg. 41, nr. 2, p. 137-149.
- Strijkers, M.J. (2011). Seksuele gerichtheid en burgerlijke staat. In: Commissie gelijke behandeling, *Gelijke behandeling: oordelen en commentaar 2010* (p. 171-192). Utrecht: Commissie gelijke behandeling.
- TK (2010/2011a). *Hoofddlijnen Emancipatiebeleid 2011-2015*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2010/2011, 27017, nr. 74.
- TK (2010/2011b). *Rassendiscriminatie; Brief regering; Aanscherping van de maatregelen in het actieprogramma "bestrijding van discriminatie"*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2010/2011, 30950 nr. 34.

LITERATUUR

- Walder-Haugrud, L.K. en B. Magruder (1996). Homosexual identity Expression among Lesbian and Gay Adolescents: An Analysis of Perceived Structural Associations. In: *Youth & Society*, jg. 27, nr. 3, p. 313-333.
- Wit, W. de, en E. Sombekke (2011). *POLDIS 2010. Criminaliteitsbeeld discriminatie*. Nijmegen: ITS.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het s.c.p.: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel, of via de website van het s.c.p. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

Sociale en Culturele Rapporten

Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. ISBN 90-377-0285-6

Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008.

ISBN 978 90 377 0368-9

Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010. Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

SCP-publicaties 2011

2011-1 *KLEUR. SCP-nieuwjaarsuitgave 2011* (2011). ISBN 978 90 377 0537 9

2011-2 *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (2011). Paul Dekker en Josje den Ridder (red.). ISBN 978 90 377 0528 7

2011-3 *Vluchtelingengroepen in Nederland. Over de integratie van Afghaanse, Iraakse, Iraanse en Somalische migranten* (2011). Jaco Dagevos en Edith Dourleijn (red.).

ISBN 978 90 377 0526 3

2011-4 *Emancipatiemonitor 2010* (2011). Ans Merens, Marion van den Brakel-Hofmans, Marijke Hartgers en Brigitte Hermans (red.). ISBN 978 90 377 0503 4

2011-5 *Moelijk werken. Gezondheid en de arbeidsdeelname van migrantenvrouwen* (2011). Myra Keizer en Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0524 9

2011-6 *Informeel groeien. Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie* (2011).

E. van den Berg, P. van Houwelingen en J. de Hart (red.). ISBN 978 90 377 0527 0

2011-7 *Gezinsrapport 2011* (2011). Freek Bucx (red.). ISBN 978 90 377 0538 6

2011-8 *Hoe cultureel is de digitale generatie? Het internetgebruik voor culturele doeleinden onder schoolgaande tieners* (2011). Marjon Schols, Marion Duimel en Jos de Haan.

ISBN 978 90 377 0457 0

2011-10 *Kwetsbare ouderen* (2011). Cretien van Campen (red.). ISBN 978 90 377 0542 3

2011-11 *Minder voor het midden. Profijt van de overheid in 2007* (2011). Evert Pommer (red.), Jedid-Jah Jonker, Ab van der Torre, Hetty van Kampen. ISBN 978 90 377 0437 2

2011-12 *Wonen, wijken en interventies. Krachtwijkenbeleid in perspectief* (2011). Karin Wittebrood, Matthieu Permentier, m.m.v. Fenne Pinkster. ISBN 978 90 377 0065 7

2011-13 *Armoedegrens op basis van de budgetbenadering – revisie 2010* (2011). Arjan Soede.

ISBN 978 90 377 0551 5

2011-14 *Werkgevers over de crisis* (2011). Edith Josten. ISBN 978 90 377 0543 0

2011-15 *Op weg naar een inclusieve arbeidsmarkt. Bijdragen van de sprekers op het symposium 15 oktober 2010, Den Haag* (2011). Gerda Jehoel-Gijsbers (red.). ISBN 978 90 377 0546 1

- 2011-16 *Eropuit! Nederlanders in hun vrije tijd buitenshuis* (2011). Desirée Verbeek en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0547 8
- 2011-17 *De opmars van het pgb. De ontwikkeling van het persoonsgebonden budget in nationaal en internationaal perspectief* (2011). K. Sadiraj, D. Oudijk, H. van Kempen, J. Stevens. ISBN 978 90 377 0557 7
- 2011-19 *Kwetsbare ouderen in de praktijk. Een journalistieke samenvatting* (2011). Malou van Hintum. ISBN 978 90 377 0555 3
- 2011-20 *Dimensies van sociale uitsluiting. Naar een verbeterd meetinstrument* (2011). Stella Hoff en Cok Vrooman. ISBN 978 90 377 0532 4
- 2011-21 *Chinese Nederlanders. Van horeca naar hogeschool* (2011). Mérove Gijsberts, Willem Huijnk, Ria Vogels (red.). ISBN 978 90 377 0529 4
- 2011-22 *Gemengd leren. Etnische diversiteit en leerprestaties* (2011). Lex Herweijer. ISBN 978 90 377 0575 1
- 2011-23 *Voorbestemd tot achterstand? Armoede en sociale uitsluiting in de kindertijd en 25 jaar later* (2011). Maurice Guiaux m.m.v. Annette Roest en Jurjen Idema. ISBN 978 90 377 0577 5
- 2011-24 *Kinderen en internetrisico's. EU Kids Online onderzoek onder 9-16-jarige internetgebruikers in Nederland* (2011). Nathalie Sonck en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0576 8
- 2011-25 *De basis meester. Onderwijskwaliteit en basisvaardigheden* (2011). Monique Turkenburg. ISBN 978 90 377 0574 4
- 2011-26 *Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland 2011. Internationale vergelijking, ontwikkelingen en actuele situatie* (2011). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0579 9
- 2011-27 *Poolse migranten. De positie van Polen die vanaf 2004 in Nederland zijn komen wonen* (2011). Jaco Dagevos (red.). ISBN 978 90 377 530 0
- 2011-28 *Gewoon aan de slag? De sociale veiligheid van de werkplek voor homoseksuele mannen en vrouwen* (2011). Saskia Keuzenkamp en Ans Oudejans. ISBN 978 90 377 0581 2
- 2011-29 *Acceptance of homosexuality in the Netherlands 2011. International comparison, trends and current situation* (2011). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0580 5
- 2011-30 *Nederland in een dag. Tijdsbesteding in Nederland vergeleken met die in vijftien andere Europese landen* (2011). Mariëlle Cloïn, Carlijn Kamphuis, Marjon Schols, Annet Tiessen-Raaphorst en Desirée Verbeek. ISBN 978 90 377 0405 1
- 2011-31 *Overheid en onderwijsbestel. Beleidsvorming rond het Nederlandse onderwijsstelsel (1990-2010)* (2011). Ria Bronneman-Helmers. ISBN 978 90 377 0567 6
- 2011-32 *Frail older persons in the Netherlands* (2011). Cretien van Campen (ed.). ISBN 978 90 377 0553 9
- 2011-33 *Maten voor gemeenten. Een analyse van de prestaties van de lokale overheid* (2011). Evert Pommer en Ingrid Ooms, m.m.v. Saskia Jansen, Jedid-Jah Jonker, Hetty van Kempen en Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0585 0
- 2011-34 *Maak het nieuw! Over religieuze ontwikkelingen en de positie van de kerken: een persoonlijke geschiedenis* (2011). Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0592 8
- 2011-35 *Oudere migranten. Kennis en kennislacunes* (2011, elektronische publicatie). Maaïke den Draak en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0597 3
- 2011-36 *Zorg in de laatste jaren. Gezondheid en hulpgebruik in verzorgings- en verpleeghuizen 2000-2008* (2011). Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0586 7
- 2011-37 *Jeugdzorg in groeifase. Ontwikkelingen in gebruik en kosten van de jeugdzorg* (2011). Evert Pommer, Hetty van Kempen en Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0587 4
- 2011-38 *Verlofvragen. De behoefte aan en het gebruik van verlofregelingen* (2011). Edith de Meester en Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0589 8

- 2011-39 *De sociale staat van Nederland 2011* (2011). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Mariëlle Cloin, Evert Pommer et al. ISBN 978 90 377 0558 4
- 2011-40 *Kunnen meer kinderen meedoen? Verandering in de maatschappelijke deelname van kinderen, 2008-2010* (2011). Annette Roest. ISBN 978 90 377 0570 6
- 2011-41 *Samenvatting Overheid en onderwijsbestel*. Ria Bronneman-Helmers. ISBN 978 90 377 0590-4

SCP-publicaties 2012

- 2012-1 *Niet alle dagen feest. Nieuwjaarsuitgave 2012* (2012). Paul Schnabel (red.). ISBN 978 90 377 0598 0
- 2012-2 *Waar voor ons belastinggeld? Prijs en kwaliteit van publieke diensten* (2012). Bob Kuhry en Flip de Kam (red.). ISBN 978 90 377 0596 6
- 2012-3 *Jaarrapport integratie 2011* (2012). Mérove Gijsberts, Willem Huijnk en Jaco Dagevos (red.). ISBN 978 90 377 0565 2
- 2012-4 *Bijzondere mantelzorg. Ervaringen van mantelzorgers van mensen met een verstandelijke beperking of psychiatrische problematiek* (2012). Y. Wittenberg, M.H. Kwekkeboom en A.H. de Boer. ISBN 978 90 377 0566 9
- 2012-5 *VeVeRa-1v. Actualisatie en aanpassing ramingsmodel verpleging en verzorging 2009-2030* (2012). Evelien Eggink, Debbie Oudijk en Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0594 2
- 2012-6 *Van Anciaux tot Zijlstra. Cultuurparticipatie en cultuurbeleid in Nederland en Vlaanderen* (2012). Quirine van der Hoeven. ISBN 978 90 377 0583 6
- 2012-7 *Vraag naar arbeid 2011* (2012). Edith Josten, Jan Dirk Vlasblom, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0601 7
- 2012-10 *Niet te ver uit de kast. Ervaringen van homo- en biseksuelen in Nederland* (2012). Saskia Keuzenkamp (red.), Niels Kooiman, Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0603 1

SCP-essays

- 1 *Voorbeelden en nabeelden* (2005). Joep de Hart. ISBN 90 377 0248-1
- 2 *De stem des volks* (2006). Arjan van Dixhoorn. ISBN 90 3770265-1
- 3 *De tekentafel neemt de wijk* (2006). Jeanet Kullberg. ISBN 90 377 0261 9
- 4 *Leven zonder drukte* (2006). Tjirk van der Ziel met een naschrift van Anja Steenbekkers en Carola Simon. ISBN 90 377 0262 7
- 5 *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving* (2007). Ferdinand Mertens. ISBN 978 90 5260 260 8

Overige publicaties

- Hoe het ons verging... Traditionele nieuwjaarsuitgave van het SCP* (2010). Paul Schnabel (red.). ISBN 978 90 377 0465 5
- Wmo Evaluatie. Vierde tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking; twee jaar na de invoering van de Wmo* (2010). A. Marangos, M. Cardol, M. Dijkgraaf, M. de Klerk. ISBN 978 90 377 0470 9
- Op weg met de Wmo. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais*. Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans. Samenvatting door Karolien Bais (2010). ISBN 978 90 377 0469 3
- NL Kids online. Risico's en kansen van internetgebruik onder jongeren* (2010). Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0430 3

- Kortdurende thuiszorg in de AWBZ. Een verkenning van omvang, profiel en afbakening* (2010). Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0471 6
- De publieke opinie over kernenergie* (2010). Paul Dekker, Irene de Goede, Joop van der Pligt. ISBN 978 90 377 0488 4
- Op maat gemaakt? Een evaluatie van enkele responsverbeterende maatregelen onder Nederlanders van niet-westerse afkomst* (2010). Joost Kappelhof. ISBN 978 90 377 0495 2
- Oudere tehuusbewoners. Landelijk overzicht van de leefsituatie van ouderen in instellingen 2008-2009* (2010). Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0499 0
- Kopers in de knel? Een scenariostudie naar de gevolgen van de crisis voor huiseigenaren met een hypotheek* (2010). Michiel Ras, Ingrid Ooms, Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0498 3
- Gewoon anders. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (2010). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0502 7
- De aard, de daad en het Woord. Een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit in protestants Nederland, 1959-2009* (2010). David Bos. ISBN 978 90 377 0506 5
- Werkloosheid in goede banen. Bijdragen aan de scp-studiemiddag 2010* (2010). Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0516 4
- Europa's welvaart. De Lissabon Agenda in een breder welvaartspectief en de publieke opinie over de Europese Unie* (2010). Harold Creusen (CPB), Paul Dekker (SCP), Irene de Goede (SCP), Henk Kox (CPB), Peggy Schijns (SCP) en Herman Stolwijk (CPB). ISBN 978 90 377 0492 1
- Maakt de buurt verschil?* (2010). Merové Gijsberts, Miranda Vervoort, Esther Havekes en Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0227 9
- Mantelzorg uit de doeken* (2010). Debbie Oudijk, Alica de Boer, Isolde Woittiez, Joost Timmermans, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0486 0
- Monitoring acceptance of homosexuality in the Netherlands* (2010). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0484 6
- Registers over wijken* (2010). Matthieu Permentier en Karin Wittebrood (SCP), Marjolijn Das en Gelske van Daalen (CBS). ISBN 978 90 377 0499 0
- Data voor scenario's en ramingen van de GGZ* (2010). Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0494 5
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 1* (2010). Paul Dekker, Josje den Ridder en Irene de Goede. ISBN 978 90 377 0490 7
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 2* (2010). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0507 2
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 3* (2010). Josje den Ridder, Lonneke van Noije en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0508
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 4* (2010). Josje den Ridder, Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0531 7
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2011. Deel 1* (2011). Eefje Steenvoorden, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0549 2
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2011. Deel 2* (2011). Josje de Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0564
- Burgerperspectieven 2011. Deel 3* (2011). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0582 9
- Advies over het Wmo-budget huishoudelijke hulp 2012* (2011). Ab van der Torre, Saskia Jansen en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0573 7 (webpublicatie)
- Oudere migranten. Kennis en kennislacunes* (2011). Maaïke den Draak en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0597 3 (webpublicatie)
- Armoedesignalement 2011* (2011). CBS/SCP. ISBN 978 90 357 1870 8
- Burgerperspectieven 2011. Deel 4* (2012). Josje den Ridder, Jeanet Kullberg en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0593 5

